

Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Р. И. МАТЕВОСЯН

ТАШИР—ДЗОРАГЕТ

(X—НАЧАЛО XII ВВ.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

5/983

9(44.925)

Ն-15

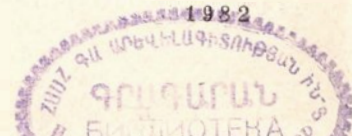
Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Տ Ա Շ Ի Ր — Զ Ո Ր Ա Գ Ե Տ

(X Դ.—XII Դ. ՍԿԻՋԲ)

1636

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԽՐԵՎԱՆ 1982

Տպագրվում է Հայկական ՄՍՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտ. դոկտոր
Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախառններ՝ պատ-
մական գիտ. դոկտորներ Լ. Հ. ՔԱՔԱՅԱՆԸ, Մ. Կ. ԶՈՒՎԱՅԱՆԸ

Մաթևոսյան, Ռ. Ի.

Մ 151 Տաշիր-Ձորագետ (X դ.—XII դարի սկիզբ) /Պատ-
խմբ. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան.— Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.,
1982. 156 էջ. 4 թ. նկ.:

Աշխատությունը նվիրված է հյուսիսային Հայաստանի խոշոր
երկրամասի՝ Տաշիր-Ձորագետի X—XII դդ. սկզբի պատմությանը:
Գրքում շարադրվում է երկրամասի արտաքին քաղաքական պատ-
մությունը, ցույց է տրվում Տաշիր-Ձորագետի տեղը Բագրատունյաց
ոստանի ներսում, վեր են լուծվում Կյուրիկյան թագավորության կազ-
մավորման նախադրյալները, ֆեոդալական հողատիրության առանձ-
նահատկությունները և սոցիալ-տնտեսական կյանքի մյուս կողմերը:
Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմության հարցերով զբաղ-
վողների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0505040000

Մ ————— —82

703 (02)—82

ԳՄԴ 63.3 (2 2)

9 (C 43) 1

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Բագրատունյաց շրջանի պատմության վե-
րաբերյալ գրվել են արժեքավոր մենագրություններ ժամա-
նակի նշանավոր պատմաբանների կողմից: Բավական է հի-
շատակել Մ. Չամչյանի, Լեոյի, Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի
անունները: Հիշյալ հեղինակները ապրել են տարբեր ժամա-
նակներում և զբաղվել տարբեր պրոբլեմներով, բայց հետա-
դատության արդյունքները հիմնականում շարադրել են Հա-
յաստանի պատմությանը նվիրած սովորաժամալ, կապիտալ
աշխատություններում: Սակայն որևէ երկրի պատմությունը
համակողմանի ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է քնն-
նության տունել նրա առանձին երկրամասերի անցյալը և,
ի մի բերելով արդյունքները, գրել երկրի ամբողջական պատ-
մությունը: Եվ միանգամայն բնական է, որ վերջին 10—15
տարիների գիտական հրապարակումներում զգալի ուշադրու-
թյուն է դարձվում Հայաստանի տարբեր երկրամասերի կամ
նահանգների (Տարոն, Սյունիք, Վասպուրական, Խաչեն) սո-
ցիալ-տնտեսական և քաղաքական ուսումնասիրմանը:

Այս առումով Տաշիր-Ձորագետի Բագրատունյաց շրջ-
անի պատմության ուսումնասիրությունը, մյուսների նման,
անցել է մի քանի փուլեր: Սկզբում այն շարադրվել է ամփո-
փիչ երկերում: Հայագետներից առաջինը նման աշխատանքի
ձեռնամուխ է եղել Մ. Չամչյանը և նրանից է սկիզբ առնում
Տաշիր-Ձորագետի պատմության լուսաբանումը հայ պատ-
մագիրության մեջ: Բայց մեզ հետաքրքրող երկրամասը չի
ունեցել տոհմական պատմիչ (Սյունիքի կամ Վասպուրականի
նման), ուստի հեղինակը ստիպված է եղել բավարարվել հին
պատմիչների հաղորդած կցկտուր տեղեկություններով: Այդ

է պատճառը, որ երկրամասի X—XI դարերի պատմութիւնը միայն արժարժեւ է Չամչյանի աշխատութեան երկրորդ հատորում, X—XIII դդ. պատմիչների (Ասողիկից մինչև Կիրակոս Գանձակեցի) տեղեկութիւնները վերապատմելու եղանակով¹։ Դրա հետեանքով երկրամասի ամբողջական պատմութիւն չկա, այն մասնատված է առանձին էպիզոդների, որոնք ցրված են տարբեր բաժիններում՝ ժամանակագրական հաջորդականութեամբ։ Չամչյանի աշխատութիւնում Տաշիր-Ձորագետը դեռևս չի ներկայացված որպես քաղաքական միավոր, առանձին ֆեոդալական կազմավորում, ինչպիսին էր այն նշված դարերում։

Երկրամասում իշխող Կյուրիկյաններին հեղինակը անդրադառնում է նաև հատորի վերջում՝ 4-րդ գլխի ծանոթագրութիւններում։

Ղ. Ինճիճյանը իր «Հնախօսութեան» երկրորդ հատորի «Կառավարութիւն Հայաստանեաց» գլխում մի քանի էջ է հատկացրել Կյուրիկյաններին, ուր թվարկում է Տաշիր-Ձորագետի թագավորներին և ընդհանուր ծանոթութիւն տալիս նրանց մասին²։

Երկրամասի պատմության հետագա ուսումնասիրութեանը նպաստեցին XIX դ. լույս տեսած ճանապարհորդական նոթերը կամ նրա պատմահնագիտական հուշարձաններին նրվիրված հոգվածները, որոնցում հեղինակները տվել են այցելած վայրերի և հուշարձանների ընդհանուր նկարագրութիւնը։ Առաջինը այդպիսի աշխատանք կատարել է Ս. Զաւլայանցը³։ Այնուհետև, մինչև դարավերջը, լույս են տեսնում մի շարք հրապարակումներ։ Դրանց հեղինակները շրջագայել են Դերեղ-Ձորագետի ձորերում և Աղստեի հովտում։ Ռ. Երզնկյանցը և Գ. Երզնկյանցը, Գ. Աղանյանցը, Իս. Հաբու-

թյունյանը, Ե. Լալայանը, Քաջբերունին նկարագրել են Սանահին-Հաղբատը, Լոռի բերդը, Քոբայրի վանքը, Օձունը, Ախթալայի, Վարդաբլուրի, Կուրթանի և այլ վայրերի հուշարձանները։ Նրանց հրապարակումների շնորհիվ առաջին անգամ շրջանառութեան մեջ մտան երկրամասի վիճակաւ արձանագրութիւնները։ Չնայած ընթերցումները պարունակում էին բազմաթիւ սխալներ, այդուհանդերձ, դրանք նըպաստեցին ավելի լավ ծանոթանալու երկրամասին։ Նշված հեղինակները միաժամանակ արժարժեւ են Տաշիրի պատմութեան հարցերը, բայց պատմության լուսաբանումը նրանց մոտ տրված է որպես լրացում իրենց ղրաղեցնող հարցերի և համառոտ ակնարկների բնույթ ունի, այդ պատճառով մակերեսային է և պարունակում է բավական անճշտութիւններ⁴։ Պատմական մասը համեմատաբար ամբողջական է Ե. Լալայանի աշխատութիւնում։

XIX դ. երկրորդ կեսին լույս են տեսնում Աղստեի հովտի հուշարձաններին նվիրված հրապարակումներ։ Ժամանակին Ս. Զաւլայանցը եղել էր այս լեռնահովտում, բայց չէր այցելել մեզ հետաքրքրող ամբողջները։ Դրանց մասին գրվում է ավելի ուշ, առաջինը Մարտիրոս Սիմոնյանն է հոգվածով

⁴ Տե՛ս «Описание монастырей Ахпатского и Сананинского архимандрита Иоанна Крымского», СПб., 1863.

Նույնի Հաղբատին վերաբերող մասի հայերեն հրատարակութիւնը՝ «Յովհաննու Ղրիմեցոյ Պատմութիւն հոշակավոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին», հրատարակեց Համազասպ Ոսկան, Վիեննա, 1965։ А. Ерцазов, Ахпатский монастырь, «Кавказская старина», Тифлис, 1872/73, № 2—3. Քաջբերունի, ճանապարհորդական հիշատակարան, «Արձագանք» (Թիֆլիս), 1884, № 42, 43։ 1885, № 2, 3։ Ռ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886։ Իս. Հաբուրյանց, Աշակերտի հուշատետր, «Լումայ», Տիֆլիս, 1897, գ. Ա։ Նույնի՝ Սանահին, «Ազգագրական հանդես», 1898, գ. Գ։ Գր. Երզնկյանց, Հնութիւնը հայրենեաց, Կաթն կամ Շնող, «Արձագանք» (Թիֆլիս), 1895, № 30 (15 մարտի)։ Նույնի՝ Կայան բերդ և Կայենոյ ձոր, «Ազգագրական հանդես», 1898, գ. Գ։ Գլուս Բ. Աղանյանց, Հինք-նորից «Լումայ», 1900, գ. Ա—Բ, Եր. Լալայան, Քորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 1901, գ. VII—VIII։

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 851, 873, 884, 913—915, 937, 977։

² Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Բ, Վենետիկ, 1835, էջ 61—64։

³ Ս. Զաւլայանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Բ, Տիֆլիս, 1842, 1858։

հանդես գալիս մասնավոր, նրանից հետո՝ Մակար Բարխուտարյանը «Արցախ» գրքում⁵:

Վերջինս նվիրված էր այլ պատմաաշխարհագրական շրջանի, բայց ընդգրկում էր նաև Աղստեի հովիտը, որը հեղինակը սխալմամբ վերագրում էր Արցախին:

Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը մասամբ արծարծել են նաև օտարազգի արևելագետները, ավելի շատ ուշադրություն դարձնելով այնտեղ իշխող Կյուրիկյան դինաստիային: XIX դ. սկզբին Փարիզում լույս է տեսնում Սեն Մարտենի աշխատությունը՝ նվիրված Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, ուր Կյուրիկյաններին հատկացված է մեկ էջ⁶:

Կյուրիկյանների պատմության հետ առնչվող հարցերով ավելի մանրամասն զբաղվել է Պետերբուրգում աշխատող ազգությամբ ֆրանսիացի հայագետ-կովկասագետ Մ. Բրոսեն: Ինչպես իր դրամագիտական աշխատության⁷ այնպես էլ „Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie“ հետազոտության մեջ⁸, նա համառոտ տեղեկություններ է տալիս Կյուրիկյան դինաստիայի ներկայացուցիչների մասին:

Բրոսեն ի մի է բերել հայ պատմիչների տեղեկությունները, օգտագործել վրացական աղբյուրները, մասամբ նաև վիճաբերել: Նրա դիտողությունները, չնայած դրանցում տեղ գտած անճշտություններին, ժամանակին, հաշվի առնելով նյութի անմշակ վիճակը, մեծ հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

Տաշիր-Ձորագետի պատմության ուսումնասիրումը շարունակվում է XX դ.: Դարասկզբին լույս է տեսնում Մ. Բար-

⁵ Տե՛ս Մ. Սիմոնյան, Ղզալայ և Մանթաղալայ, «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս). 1874, № 31 (10 օգոստոսի): Մ. Բախտարյան, Արցախ, Բաքու, 1895:

⁶ J. Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris, 1818 (Գուգարբի աշխարհագրական աշխարհ, էջ 79-86: Կյուրիկյաններ՝ էջ 422-423:

⁷ M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SPB 1839, p. 30-32.

⁸ Լույս է տեսել Պետերբուրգում 1851 թ.:

խոտարյանի նոր աշխատությունը, ուր հեղինակը համառոտ տեղեկություններ է տալիս X—XII դդ. (և XIII դ.) ընդգրկող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ⁹: Այնուհետև Մ. Օրմանյանը հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված մենագրության առաջին հատորում անդրադառնում է Տաշիր-Ձորագետին և նրա կառավարիչներին այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ էր իր հետազոտության առանձին հարցերի լուսաբանման համար¹⁰: 1920 թ. Լեոն ավարտում է «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորը, որը լույս է տեսնում Երևանում 1947 թ.: Բայց նրանում հեղինակը քիչ տեղ է հատկացրել Տաշիր-Ձորագետին: Անցողակի հիշատակելով Գուգարբի թագավորության կազմավորման մասին, նա Ասողիկի ու Մատթեոս Ուռ-հայեցու տեղեկությունների հիման վրա շարադրել է X դ. վերջի—XI դ. առաջին կեսի քաղաքական անցքերը (որքանով դա հնարավոր է անել նշված պատմիչների տեղեկությունների օգնությամբ):

1923 թ. լույս է տեսնում Լոռու թագավորության պատմությանը նվիրված առաջին մենագրությունը: Դա Վիեննայի մխիթարյան Ղ. Մովսեսյանի փոքրածավալ գիրքն է, որը ընդգրկում է X—XIII դդ.¹¹: Ղ. Մովսեսյանի աղբյուրագիտական բազան շատ ավելի լայն է, քան նրա նախորդներին: Բացի պատմիչներից, նա օգտվել է Կ. Կոստանյանի հրատարակած վիճակական արձանագրությունների ժողովածուից և Սանահին վանքի մի քանի կարևոր վավերագրերի պատճեններից (հրատարակիչներ Ս. Ջալալյանց և Ղ. Ալիշան), որոնք անհայտ էին Չամչյանին և բնավ չէին օգտա-

⁹ Մ. Բախտարյան, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902 թ., այս աշխատությանը նախորդած Ս. Պալասանյանի «Պատմություն Հայոցում» (Թիֆլիս, 1895) Տաշիր-Ձորագետի X—XII դդ. պատմությանը հատկացված է մի քանի տող:

¹⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912:

¹¹ Ղ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923: 1927 թ. այս մենագրությունը հրատարակվել է ֆրանսերեն՝ „Histoire des Rois Kurikian de Lori par le P. Lévyon Movsésian“, traduit de l'arménien et annoté par Frédéric Macler, „Revue des Etudes Arméniennes“, 1927, fasc. 2, p. 209-266.

գործվել է խոյի կողմից: Մովսեսյանը հնարավորություն է ունեցել ծանոթանալու նաև նախորդ հեղինակների հոգևածներին, որի շնորհիվ նրա ուսումնասիրությունը ավելի խորն է. նա բավական մանրամասն քննության է առնում մի քանի հարցեր, որոնց չեն անդրադարձել մյուսները. առաջինը նա է քննել Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը, շարադրել նրա ամբողջական պատմությունը, ի մի բերել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները Տավուշի և Մաճաբերդի իշխանությունների մասին և այլն:

Բայց, աշդուհանդերձ, Մովսեսյանի աշխատությունը միակողմանի է. նա հիմնականում շարադրել է Կյուրիկյան թագավորների ու հայոց շահնշահների կապերի պատմությունը և նկարագրել արտաքին-քաղաքական անցքերը (պայքար Գանձակի ամիրայության դեմ և այլն):

Նրանում բոլորովին չեն արժարժված ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները հյուսիսային Հայաստանում, նրա կառավարիչների ստատուսը և դիրքը ավատատիրական հիերարխիայում, Տաշիր-Ձորագետի տեղը Հայաստանի պետական կառուցվածքում X—XI դդ. և սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող մի շարք այլ հարցեր: Բացի այդ, հնացել են հեղինակի առաջարկած ժամանակագրական տարեթվերը: Իսկ տեղական կազմավորման (թագավորության) անկման ժամանակը չի ճշտված: Այդուհանդերձ, այդ գրքույկը ժամանակին նոր քայլ էր Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը լուսաբանելու ուղղությամբ, և լինելով միակ ամփոփիչ աշխատությունը, ցարդ օգտագործվում է հետազոտողների կողմից:

Վերջին տասնամյակներում Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը արժարժվում էր ընդհանրացնող մենագրություններում: Դրանց հեղինակները (Հ. Մանանդյան, Հ. Հարությունյան, Ս. Երեմյան, Ս. Պողոսյան, արտասահմանում՝ Ռ. Գրուսսե, Ա. Ալպոյաճյան և ուրիշներ)¹² նպատակ են ունե-

ցել շարադրել հայ ժողովրդի որոշակի ժամանակաշրջանի պատմությունը կամ հետազոտել որևէ պրոբլեմ: Բնական է, որ նրանք մեզ հետաքրքրող խնդրո առարկային անդրադարձել են հակիրճ, երբ այն առնչվել է հեղինակին զբաղեցնող առանցքային հարցերի հետ:

Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. պատմության առանձին հարցեր արժարժվել են նաև Կյուրիկյանների և Վիրա-ափ-խաղաց թագավորության փոխհարաբերությունների առնչությամբ¹³:

Մովսեսյանի գրքից հետո երկար ժամանակ Տաշիր-Ձորագետի պատմության վերաբերյալ նոր մենագրության բացակայությունը ունի իր պատճառները: Թեմայի հետագա մշակման ու խորացման համար անհրաժեշտ էին համապատասխան նախադրյալներ: Նախ, կարիք էր զգացվում վիժագրական նյութի նոր, գիտական հրատարակության՝ նախորդներում տեղ գտած բազմաթիվ սխալների ուղղումներով և բացթողումների լրացումներով: Անհրաժեշտ էր նաև ձեռք տակ ունենալ գրավոր նոր սկզբնաղբյուրներ: Վերջապես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը պետք է հասներ անհրաժեշտ մակարդակի, որպեսզի նրա ընդհանուր ֆոնի վրա քննվեին հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները առանձին երկրամասերում: Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի (IX—XIII դդ.) պատմության ուսումնասիրության ներկա

I' Arménie, Paris, 1947. С. Еремян, Армения в IX-первой четверти XIII в.: *Տե՛ս* „Очерки истории СССР“ т. I, М, 1953. 2. Հարությունյան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959: Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965 (բուհական դասագիրք):

13 Ս. Երեմյան, Կիպարիտ գորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետական համալսարանի Ն. Մառի անվ. կարինետի «Աշխատություններ», 1947, № 2: Նույնի՝ Կիպարիտ գորավարի հաջորդները և Դանիելյան տոհմի ժազման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 8: օց՝ ՋՁՁՁՁՁՁՁՁՁՁ, խճճճճճճճճճճ, Գ. Ձճճճճ, ժճճճճճճճճճ, 1965 (Ի. Զավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, Թբիլիսի, 1965): М. Лордкипанидзе, История Грузии. XI в.-начало XIII в., Тбилиси, 1974

¹² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952 (և 1978): Ա. Ալպոյաճյան, Հայաստանի պատմական սահմանները, Կահիրե, 1950: R. Grousset, Histoire de

վիճակը և շրջանառության մեջ գտնվող աղբյուրագիտական նոր հրապարակումները այժմ հնարավորություն են ընձեռում նման աշխատանք կատարելու:

Տաշիր-Ձորագետին վերաբերող վիմական նյութի նոր ուսումնասիրությունները լույս տեսան 1950—60-ական թթ.: Առանձին պրակով հրատարակվեցին նաև Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները: Նրանց հեղինակները միաժամանակ գիտողություններ են արժանացրել պատմության տարբեր հարցերի շուրջ¹⁴: Հրապարակվեցին ժամանակագրությունների և հիշատակարանների ժողովածուներ, որտեղ կարևոր տեղեկություններ կան նաև հյուսիսային Հայաստանի մասին¹⁵: Համառոտ տեղեկություններ երկրամասի X—XI դդ. պատմության շուրջ կան առանձին պատմաաշխարհագրական երկերում, երկրագիտական ակնարկներում¹⁶ և հյուսիսային Հայաստանի վանական հաստատություններին ու նրանց հոգևոր-մշակութային գործիչներին նվիրված աշխատություններում¹⁷:

¹⁴ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, նույնի՝ Հաղբատ, Երևան, 1963, Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977: 1977 թ. լույս տեսավ հայ վիճագրության «Գիվանի» VI պրակը (Իջևանի շրջան), բայց նրանում զետեղված արձանագրությունները գրվել են XII—XVII դդ. և չեն վերաբերում մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին:

¹⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, 2, Երևան, 1951, 1956: Գաբելիս Ա. կարադեկա (Հովսեփյան), Յիշատակարանք ձեռագրաց. հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

¹⁶ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968: Նաև՝ Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970 (այսուհետև՝ Մ. Հովհաննիսյան): Ի. Էլարյան, Աղստեի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980:

¹⁷ Լեօն Թեոֆիլով-Սեմյոնով, «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925; (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վարդապետ հայոց հյուսիսային կողմաց, Թբիլիսի, 1928): Լ. Մելիքսեթ-Բեկը Տաշիր-Ձորագետի պատմության վերաբերյալ հետաքրքիր գիտողություններ է անում նաև իր հրատարակած «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» առաջին հատրի (Երևան, 1934) ծանոթագրություններում: Հ. Ոսկյան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960:

Տաշիր-Ձորագետի պատմությանը մասնակիորեն անդրադարձել են նաև դրամագետները, երկրամասում կտրված կյուրիկյան դրամի ուսումնասիրության առիթով, որը միակն է Բագրատունյաց շրջանից: XIX դարում այդ դրամով հետաքրքրվել են Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան¹⁸, իսկ XX դարում՝ հայ ուսումնասիրողները¹⁹:

Այդ կապակցությամբ նրանք համառոտ արժարժեք են նաև պատմագիտական հարցեր՝ հիմնականում որոշելու համար դրամը կտրող գահակալի ժամանակաշրջանն ու անձնավորությունը: Կյուրիկյան դրամին հատուկ հոգված է նրվիրել սովետական նշանավոր դրամագետ Ե. Պախոմովը²⁰:

Հետաքրքրությունը այդ դրամի նկատմամբ շարունակվում է նաև այսօր, որի մասին հոգվածներ են գրվում արտասահմանում և Սովետական Միությունում²¹:

Երկրամասի սոցիալ-տնտեսական կյանքը հատուկ քննության առարկա չի դարձել: Հայաստանի IX—XI դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին նվիրված աշխատություններում այդ հարցին մասնակիորեն անդրադարձել

¹⁸ M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes; V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen âge., Paris, 1855.

¹⁹ Կ. Քասմաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936: Այդ դրամի մասին իրենց աշխատություններում խոսել են նաև Եր. Լալայանը և Գ. Մովսեսյանը:

²⁰ Е. Пахомов, О монете Корики куропалата, «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.

²¹ Արտասահմանյան ուսումնասիրողներից կյուրիկի դրամի մասին հոգվածներ ունեն Զ. Պաուկյանը՝ A rare Armenian Coin, «The American Numismatic Society Museum Notes», 1952 № 5 Գ. Լանգը՝ «Supplementary Notes on Kuirike II King of Lori in Armenia», (Նույն հանդեսում, 1954 № 6): Զ. Գրիբերսոնը՝ «Kuirike I or Kuirike II of Lori-Armenia» (Նույն հանդեսում, 1962, № 10): Սովետական մասնագետների հոգվածներն են՝ И. Добровольский, Монеты Корики куропалата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», 1974, т. 38; В. Степаненко. Из истории армяно-византийских отношений второй половины X—XI вв. (к атрибуции монет Корики куропалата), «Античная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978.

են Ս. Պողոսյանը, Ս. Հակոբյանը, Լ. Բաբայանը²² առանձին դիտողությունների ձևով: Հիմնականում դրանք վերաբերում են եկեղեցական հողատիրությանը. այդ հարցի կապակցությամբ նրանց սկզբնաղբյուրներից են Սանահնի վանքի հայտնի «Քյոթուկի» վավերագրերը:

Վերջին տասնամյակներում սկսվեց նաև Կյուրիկյանների մայրաքաղաք Լոռի բերդաքաղաքի պատմահնագիտական և ճարտարապետական հետազոտումը: Լոռվա բերդի նկարագրությունը կարելի է գտնել XIX դ. ալն հեղինակների մոտ, որոնք ժամանակին այցելել են բերդը. օրինակ Իս. Հարությունյանի, Գյուտ Աղանյանցի, Եր. Լալայանի և ուրիշների, որոնց աշխատությունները նշեցինք վերևում: Սակայն նրանց նկարագրությունները շատ համառոտ են և ընդհանուր բնույթի: Հուշարձանի գիտական հետազոտությունը սկսվել է միայն վերջերս. ուսումնասիրվել են քաղաքի պաշտպանական կառույցները, պեղումներ են կատարվել բնակելի թաղամասում: Պարզվել է, որ Լոռին եղել է XII—XIII դդ. Հայաստանի միջին մեծության քաղաք²³, նրա նկարագիրը, որպես հյուսիսային Հայաստանի ռազմապաշտպանական կառույցի և առևտրա-արհեստավորական կենտրոնի, կամբողջացվի առաջիկա գիտական հետազոտություններից հետո:

Տաշիր-Ձորագետի պատմության և տեղադրության հարցերի շուրջ գիտական մամուլում հանդես է եկել նաև տողերիս հեղինակը: Մեր կարծիքով հյուսիսային Հայաստանի այդ

երկրամասի X—XI դդ. պատմությունը անբաժանելի է Բագրատունյաց կենտրոնական պետության պատմությունից: Այստեղ ֆեոդալիզմի մի քանի կարևոր ինստիտուտներ, օրվասալիտետ, ֆեոդալական հողատիրություն, ունեցել են առանձնահատուկ կողմեր, որոնցով նա էապես տարբերվում էր Հայաստանի մյուս նահանգներից: Հետազոտության արդյունքները ամփոփված են սույն մենագրության մեջ, որը մի փորձ է Տաշիր-Ձորագետի պատմության մշակման և լուսաբանման ուղղությամբ:

22 Տե՛ս Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956: Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964: Լ. Բաբայան, Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, Երևան, 1966:

23 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ. հ. Ա, Բ, Երևան, 1958, 1964: Վ. Հաբոթյունյան, Լոռի-բերդ քաղաքը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, № 3: Ի. Ղաթիբյան, Լոռի քաղաքի պեղումները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1: Նույնի՝ Լոռի ամրոցի պեղումները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 3:

ՏԱԾԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ ՊԱՏՄԱԱԾՆԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԱԿՆԱՐԿ

1. Երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը

Տաշիր-Ձորագետը հնում Մեծ Հայքի Գուգարաց աշխարհի հարավ-արևելյան հատվածն էր¹, որը ձգվում էր Վիրահայոց լեռներից մինչև Աղստե գետը²:

Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով երկրամասը բաղկացած էր երկու խոշոր միավորներից՝ Լոռի-Փամբակի և Աղստե-Տավուշի բնապատմական շրջաններից: Այստեղ ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշղթաների գոտիները:

Հայկական ՍՍՀ սահմաններում Փոքր Կովկասի արտաքին շարի լեռնաշղթաներն են Վիրահայոց, Գուգարաց լեռները և Միափորի (Մուրղուզի) լեռնաշղթան իր բաղադրությունով: Առաջինները արտաքին շարի ամենահյուսիսային շղթան են, ձգվում են Հայկական ու Վրացական ՍՍՀ-ների սահմանում և բաղկացած են Լալվարի, Լեջանի ու Լոքի ոչ մեծ զանգվածներից³:

Գուգարաց լեռները սկսվում են Հալաբի լեռնաշղթայից, տարածվում են հյուսիս, ապա՝ հյուսիս-արևելք, մինչև Պա-

1 Մեր հոգվածներից մի քանիսում Տաշիր-Ձորագետը համարել ենք արևելյան Գուգարք, որը ուղղելի է հարավարևելյանի:

2 Տե՛ս Ք. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 256:

3 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971, էջ 54:

պաքարի լեռնաշղթան, ունեն փետրավոր մասնատում, նրանք ջրբաժան են Դերեղ և Աղստե գետերի միջև (երկարությունը Հալաբի հետ՝ 100 կմ), ամենաբարձր գագաթը՝ Չատին լեռն է (2244 մ):

Գուգարաց լեռների առանցքային լեռնաշղթայից արևելյան և հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ տարածվում են մի շարք բաղադրություններ՝ Կայանը (Իջևան), Ոսկեպարը, Մթնասարը, Կարմրաբարը և այլն, որոնք համարվում են ինքնուրույն լեռնաշղթաներ:

Միափոր լեռնաշղթան ունի 54 կմ երկարություն, ձգվում է Աղստե գետից (հյուսիս-արևմուտքում) մինչև Քաշաթաղ գագաթը⁴:

Փոքր Կովկասի ներքին շարի լեռնաշղթաներից ամենախոշորը Փամբակի շղթան է (106 կմ), որի կենտրոնական հատվածի առանձին գագաթների բարձրությունը (Մայմեխ, Թեժ) անցնում է 3000 մետրից⁵: Հյուսիս-արևմուտքում Բազումի լեռնաշղթան է (66 կմ), ձգվում է Քարխաշի լեռնանցքից (արևմուտքում) մինչև Գայլաձոր (արևելքում): Բարձրագույն կետը Ուրասարն է (2900 մ):

Գծված սահմաններում երկրամասը ընդգրկում է Դերեղ-Աղստեի⁶ լանդշաֆտաշրաքանական շրջանները: Առաջին շրջանի խոշոր գետերն են Ձորագետը, Տաշիրը, Փամբակը իրենց վտակներով. Փամբակն ու Ձորագետը միանալով կազմում են այսօրվա Դերեղը: Երկրորդ շրջանի գլխավոր գետն է Աղստեը, ունի բազմաթիվ վտակներ, որոնցից հիշատակելի են Գետիկը, Հաղարծինը, Սառնաջուրը: Այս շրջանի մեջ են մտնում նաև Կուրի փոքր վտակներ Տավուշ, Հախում, Խնձորուտ գետերը (նրանց վերին-միջին հոսանքների հատվածը)⁷:

Նշված երկու ջրաբանական շրջանները պատկանում են Կուրի ավազանին, Աղստեը թափվում է Կուր գետը:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55—56:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57—58:

6 Այդ գետերի վերին-միջին հոսանքների սահմաններում:

7 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Ատլաս», Մոսկվա—Երևան, 1961, էջ 42:

Միջնադարում երկրամասի գլխավոր վարչատերիտորիալ միավորներն էին Տաշիր ու Ձորոփոր գավառները: Հին Տաշիր գավառը տարածվում էր Մթին կամ Խոնավ (Լեզլի գագաթ), Բաղումի և Վիրահայոց լեռնաշղթաների միջև, նրա տարածքը համապատասխանում է Հայկական ՍՍՀ Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Գուգարքի և Թումանյանի շրջաններին⁸: Վաղ միջնադարում Տաշրաց նախարարության կենտրոնն էր Օձունը:

Կուրի վտակ Կողբ գետի վերին-միջին հոսանքում, սեղմված Գուգարաց և Ոսկեպար լեռնաշղթաների միջև, վաղ միջնադարում տարածվում էր Կողբոփոր գավառը (այժմ Նոյեմբերյանի շրջան), իսկ Ոսկեպար գետի ձորահովտում (որը այժմ բնական սահման է Նոյեմբերյանի և Իջևանի շրջանների միջև)՝ Կանգարքը, որը Մթնասարի լեռներով բաժանվում էր Աղստևի հովտից:

Բայց պետք է նշել, որ Բագրատունյաց շրջանում (IX—XI դդ.) վերջին երկու տեղանունները գործածությունից դուրս էին եկել⁹, այդպիսի պատմաաշխարհագրական միավորներ (գավառներ) այդ շրջանում չկային:

Մյուս խոշոր գավառն էր Ձորոփորը, որը հայտնի է վաղ միջնադարի՝ հիմնականում V դ. հայ մատենագիրների երկերից և VII դ. «Աշխարհացոյցից»¹⁰, սակայն մեր հին հեղինակները նշել են միայն նրա անունը, առանց տեղագրական բնությթի որևէ մանրամասն հաղորդելու: Հետագա

8 Տե՛ս Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 13, 258:

9 Կանգարք անունը X դ. սկզբին հիշատակում է միայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը ընդհանրապես օգտագործում է հին շրջանի պատմաաշխարհագրական տերմին-անունները: Տե՛ս նրա «Պատմութիւն Հայոց», 1912, էջ 230: (Այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի):

10 Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 113: «Փառասոսի Բիւղանդացու Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1914, էջ 47, 205: Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 250: Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

դարերում «Ձորոփոր» տեղանունը հանդիպում է շատ հազվադեպ (X դ. սկզբին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում) և այլևս աղբյուրներում չի հիշատակվում: Այդ պատճառով ներկայումս գիտական ուսումնասիրությունների ժամանակ, որոնք վերաբերում են Գուգարքի հին շրջանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, մասնավորապես Լոռվա թագավորության (X—XII դդ. սկիզբ) և Զաքարյանների տիրապետության (XII—XIV դդ.) ժամանակաշրջաններին, առաջ են գալիս խառնաշփոթություններ, կապված գավառի ճիշտ տեղագրության հետ: Հետազոտողները ստիպված են լինում լրացուցիչ կովաններ փնտրել խնդիրը լուծելու համար և պատահական չէ, որ նշված հարցի շուրջ գոյություն ունեն երկու տարբեր՝ իրար հակադիր կարծիքներ: Գիտնականներից ոմանք գավառի անունը կապում են նույնանուն գետի անվան հետ, ըստ այդմ մեզ հետաքրքրող վարչաաշխարհագրական շրջանը տեղագրվում է Դերեզ գետի ավազանում, որը որոշ գիտնականների կարծիքով հնում կոչվել է Ձորագետ: Հայ աշխարհագետներից առաջինը այդ կարծիքը արտահայտել է Ղ. Ալիշանը¹¹, որը Ձորագետ-Ձորոփորում նշել է նաև Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը: Ս. Երեմյանը լրացնում է, որ Դերեզ գետը հնում տարբեր անուններ է կրել, նրա ստորին հոսանքը կոչվել է Բերդուշ կամ Բերդահոշ, ելնելով XI դ. վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատի մի վկայությունից, նա եզրակացնում է, որ այդ գետի հովիտը զբաղեցնում էր Մոք գավառը, ուր 627 թ. պարսկական արշավանքի ժամանակ Հերակլ կայսրը հիմք է դրել Պղնձահանքի վանքին¹²: Իսկ վերին հոսանքը կոչվում էր Ձորագետ, նրա լեռնահովիտը զբաղեցնող գավառը կոչ-

11 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 62: Նրա նախորդ Ղ. Ինճիճյանը Ձորոփորի տեղագրության մասին չի արտահայտվել: Տե՛ս «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1822, էջ 356—360:

12 Տե՛ս Ս. Երեմյան, Замечания к тексту «Хроники Сумбата», Արմֆանի Տեղեկագիր, 1941, № 9, էջ 29—30: Պղնձահանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը VII դ. կառույց չի կարող լինել, պատմիչի խո-

վում էր Ձորագետ կամ Ձորոփոր, որը համապատասխանում է այժմյան Թումանյան (նախկին Ալավերդի) շրջանի մեծ մասին¹³։ Այլ եղբակցության է եկել արեւելագետ Հ. Հյուբշմանը։ Նա Ձորոփորը տեղադրել է Աղստե գետի հովտում՝ նկատի ունենալով պատմիչների Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունները։ Նրա փաստարկները հետեւյալն են՝ Ձորոփորում էր գտնվում Կայան բերդը (Հ. Դրասխանակերտցի), բերդի անունով XII—XIII դդ. գավառը կոչվել է Կայան, Կայան գավառով հոսում էր Աղստե գետը¹⁴, ուրեմն Ձորոփորը նույնպես պետք է գտնվեր Աղստեի հովտում¹⁵։ Հայ աշխարհագրագետներից այդ տեսակետը բաժանում է Թ. Հակոբյանը, նրա կարծիքով գավառը զբաղեցնում էր ներկայիս Կրասնոսելսկի ու Իշեվանի շրջանները¹⁶։

Պատմաաշխարհագրական բնույթի վիճելի հարցերը պարզելիս անհրաժեշտ է այն բնեւ համակողմանի, ոչ միայն ի մի բերել մատենագիրների հաղորդումները, այլև միաժամանակ ծանոթանալ տեղանքին, հաշվի առնել, իսկ եթե անհրաժեշտ է՝ նաև ճշտել պատմահնագիտական հուշարձանների տեղադրությունը։ Այդ առումով մեզ զբաղեցնող հարցի կապակցությամբ անհրաժեշտ է ճշտել Ձորոփորի գլխավոր միջնադարյան հուշարձանի՝ Կայան բերդի տեղադրությունը և ծանոթանալ նրա շրջակայքի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրին։

ըվերաբերում է կամ նրա տեղում եղած հին շինությանը, կամ Մովրբակավայրին։ (Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 201, ծան. 15)։

13 Տե՛ս С. Еремян, Замечания..., стр. 28: Նույնի՝ Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 63։

14 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 209: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 310։

15 Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հայոց հին տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 235։

16 Տե՛ս Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 257—258: Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հիշարժան վայրերը, Երևան, 1978, էջ 130։

2. ԾՆՈՒՄՆԵՐ ՏԱՀԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ պատմական աշխարհագրության շուրջ

Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը. Բաղրատունյաց շրջանում, պետականության վերականգնումից հետո, Հայաստանում հիմնվում են բազմաթիվ ռազմականաներ, բերդեր և այլ ամրություններ, որոնք հսկում էին ստրատեգիական և առևտրական ճանապարհները, ապահովում երկրամասի պաշտպանությունը։ Առավել խոշորները դառնում էին իշխանական ղզյակներ և հաճախ վերածվում բերդաքաղաքների։ Տաշիր-Ձորագետը նույնպես ուներ իր պաշտպանական ամրությունները։ Միայն Դավիթ Անհողինը (996—1048) կառուցել էր տասներկու բերդ, այդ թվում Լոռին¹⁷։ Ժամանակի ընթացքում Լոռին դարձավ Գուգարքի գլխավոր առևտրաարհեստավորական կենտրոնը։

Մյուս կարևոր ստրատեգիական հենակետն էր Կայան ամրոցը, կառուցված X դ. սկզբին։ Կյուրիկյանների օրոք՝ X—XI դդ. որպես պահակային բերդ պաշտպանել է թագավորության արևելյան սահմանները։ Այստեղ է ապաստանել շրջակայքի բնակչությունը վտանգի ժամանակ։ XII—XIII դդ. բերդի նշանակությունը ավելի է մեծացել, այն դարձել է Զաքարյանների և Մահկանաբերդի Արծրունիների առանձին ճյուղերի ռազմակետը, միաժամանակ պահպանելով իր դերը որպես կայան-ապաստանավայր։ Նրա անունով, նշված դարերում, Աղստեի միջին հոսանքի շրջակայքը կոչվել է Կայան գավառ։ Որպես խոշոր ռազմական շինություն, կապված Կյուրիկյանների և Զաքարյանների հետ, բերդը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում պատմաբանի ու հնագետի համար։

X—XIII դդ. մատենագիրների տեղեկություններից հնարավոր է որոշակիորեն պատկերացնել բերդի ու գավառի ճակատագիրը մինչև մոնղոլների տիրապետության շրջանը։ Հե-

17 Տե՛ս «Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 106: (Այսուհետև՝ Վարդան)։

տագա դարերում բերդի վիճակը, նյութի պահպանության պատ-
ճառով, մշուշապատ է:

Շատ սուղ են աղբյուրները բերդի տեղադրության վերա-
բերյալ: Գիտնականները այդ հարցը արժալի են նույնանուն
գավառի տեղադրության հետ, կովան ունենալով գլխավորա-
պես Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Կիրակոս Գանձակե-
ցու հաղորդումները:

Միջնադարյան հեղինակներից առաջինը Կայան բերդը
հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ պատ-
մում է Աշոտ Բ-ի և Սահակ Սևադյաի ընդհարման մասին¹⁸:
Կիրակոս Գանձակեցու մոտ Կայան բերդը անբաժան է Աղս-
տեի Կայան գավառից¹⁹: Այդ երկու փաստերի հիման վրա
Հ. Հյուբշմանը Ձորոփորը նույնացնում է Կայան գավառի
հետ և բերդը տեղադրում Աղստեի հովտում²⁰: Նույն հովտում
են տեղադրում բերդը նաև Լեոն ու Ղ. Ալիշանը, որը, սակայն,
Ձորոփորը չի նույնացնում Կայան գավառի հետ²¹:

Այլ հեղինակներ բերդը տեղադրում են Դեբեդաձորում:
Նկատի ունենալով այդ տարակարծիքները, Հ. Մանանդյանը
իրավացիորեն նկատել է, որ հարցը պահանջում է հատուկ
քննություն²²:

Տաշիր-Ձորագետի բնապատմական շրջանի սահմաններում
Կայան բերդ այժմ հայտնի է Դեբեդ գետի ափին, Հաղբատի
դիմաց: Հուշարձանը գիտական շրջաններին երկար ժամա-
նակ ծանոթ էր սակավաթիվ այցելուների նկարագրությունից,
առաջին հերթին Սարգիս Զալալյանցի, Հովհաննես Ղրիմե-
ցու և Գրիգորիս Երզնկյանցի նոթերից²³: Ելնելով բերդի անու-

նից, նրանք, առանց տարակուսելու, գրավոր աղբյուրների
տեղեկությունները վերագրել են Հաղբատամերձ բերդին և
այն նույնացրել միջնադարյան Կայանի հետ: Դրանով իսկ
առաջ են եկել տարակարծիքներ:

Այսպիսով առեղծվածի պատասխանը չի տրվել: Նրա
լուծմանը կարող էին օգնել պեղումները, սակայն բերդը հնա-
գիտական հետազոտության առարկա չի դարձել և մեզանում
հիշվում է միայն ուղեցույցներում ու Հաղբատին նվիրված
ուսումնասիրություններում²⁴: Բացի այդ, անհրաժեշտ է հա-
մակողմանի ուսումնասիրել նաև գրավոր աղբյուրները: Առա-
ջինը նման աշխատանք ձեռնարկել է Վենետիկի մխիթարյան
Մ. Հովհաննիսյանը, որի մենագրության մեջ Կայան բերդին
հատկացված է առանձին բաժին²⁵, հեղինակը քննում է մի-
մյանց հետ կապված երեք հարց՝ բերդի կառուցողի, կառուց-
ման ժամանակի և տեղադրության: Հովհաննիսյանը ընդու-
նում է այն տեսակետը, որ Հաղբատի վանքի մոտ այժմ կի-
սավեր վիճակում պահպանված բերդը համապատասխանում
է հին Կայանին: Այս եզրակացությունը, սակայն, ընդունելի
է:

Որեւէ հուշարձանի տեղադրության ճշտումը սերտորեն
կապված է կառուցողի և նրա ապրած ժամանակաշրջանի
ճշտման հետ: Այդ հարցում նույնպես կա որոշ խառնաշփո-
թություն: Աղբյուրները Կայան բերդի կառուցումը վերագրում

և Санаинского архимандрита Иоанна Крымского», стр. 10—11.
«Հովհաննես Ղրիմեցու Պատմութիւն հուշակալոր Վանից Հաղպատայ
Ս. Նշանին», էջ 55—56, 105, 142: Գ. Երզնկյանց, Կայան բերդ և Կայենոյ
ձոր, «Աղգագրական հանդէս», Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 316—328:

24 ՏՆՍ Հ. Երզնկյանց, Ալավերդու շրջանի հուշարձանները (Ուղե-
ցույց), Երևան, 1952, էջ 26: Նույնի՝ Հաղբատի վանքը և նրա հետ կապ-
ված Հաղբատ գյուղի հուշարձանները («Էջմիածին», 1961, № 7, էջ 49—
51): Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 81—84: Թ. Զումարյան, Սովետական
Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1961, էջ 118:

25 ՏՆՍ Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970,
էջ 533—548: Նույնի՝ Կայենոյ կամ Կայեան բերդ («Քաղաքագիտ», 1963,
№ 4—8, էջ 111—121):

18 ՏՆՍ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 310:

19 ՏՆՍ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209—210:

20 ՏՆՍ Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 235:

21 ՏՆՍ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 83: Լեո, Հայոց պատ-
մություն, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 559:

22 ՏՆՍ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատ-
մության, հ. Բ, մ. Ա, Երևան, 1978, էջ 314:

23 ՏՆՍ Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան,
մ. Ա. Տիֆլիս, 1842, էջ 81—82: «Описание монастырей Ахпатского

են երկու տարբեր անձնավորություններին՝ Հովում Վասակին (մահ. 1021 թ.) և Հասան Կայենացուն (XII դ. երկրորդ կես), որոնցից ոչ մեկը չէր կարող կառուցել X դ. սկզբին արդեն գոյություն ունեցող բերդը: Հաշվի առնելով, որ Դրասխանակերտցու ժամանակ Տաշիր-Ձորագետը պատկանում էր Բագրատունիներին, կարելի է համաձայնվել Հովհաննիսյանի հետ²⁶ և հավանական կառուցող համարել Աշոտ Երկաթին, առավել ևս, որ վաղ միջնադարում բերդը աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Այնուհանդերձ պետք է պարզել նշված երկուսի առնչությունը Կայանի հետ: Հովում Վասակը (Պահլավունին) Գաղիկ Ա-ին ժամանակակից Հայոց սպարապետն էր, որի մասին Մխիթար Այրիվանեցին գրում է. «Սա է (Գրիգոր Մագիստրոսը). որդին Հովում Վասակայ՝ շինողին Բջնոյ, Կայենոյ և Կայծոնոյ, զոր յանդէտս սպանին ի Սերկելէ»²⁷, 1045 թ. Գրիգոր Մագիստրոսը իր տիրույթների հետ միասին Կայանը հանձնեց Բյուզանդիային և հեռացավ Միջագետք²⁸: Պետք է ենթադրել, որ Կյուրիկյանների բերդին այդ ժամանակ տիրացել էին Պահլավունիները: Միանգամայն հավանական է, որ կորուստը տեղի է ունեցել 1001 թ., երբ Գագիկ շահնշահը ըմբոստացած Դավիթ Անհողինից խլեց որոշ շրջաններ և հանձնեց ավագ որդուն: Դրանց թվում պետք է լինեին նաև Կայանն ու Կայծոնը, էթե հաշվի առնենք, որ 1020 թ. այդ բերդերը բաժին էին հասել Անիի թագը ժառանգած Հովհաննես-Սմբատին. «...մեռաւ Գագիկ, տունալ զթագաւորութիւնն երից որդւոց իւրոց...: Չթագն տայ Յովանիսի, և զԱնի և զՇիրակ... զԿայան և զԿայծոն և զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց...»²⁹:

Կայանը և նրա շրջանը, Կայծոնի հետ միասին, Հովհաննես-Սմբատը տվել էր ի տնօրինություն Պահլավունիներին, որոնք պահեցին իրենց ձեռքում 25 տարի և, ի վերջո, հանձ-

նեցին Բյուզանդիային: Հասկանալի է, որ Վասակ սպարապետը ոչ թե կառուցել էր, այլ միայն նորոգել էր բերդը: Մ. Հովհաննիսյանը իրավացի է, որ Այրիվանեցու «շինող» բառը տվյալ դեպքում նշանակում է «նորոգող»: Սակայն հետագայում Կյուրիկյանները հոտ ստացան կորցրած հողերը: Դրան նպաստեց կայսրության նոր քաղաքականությունը Հայաստանում: Սելջուկների դեմ պատվար ունենալու անհրաժեշտությունը ստիպում էր նրան հովանավորել հայ ու վրաց քահանայներին: Դավիթ Անհողինի որդին՝ Կյուրիկե Ա-ն (1050—1089) նույնիսկ դրամ կտրելու իրավունք ստացավ և մեծարված էր «կյուրապաղատ» տիտղոսով: Նրան վերադարձվեցին նաև հոր տիրույթները:

Հասան Կայենեցու մասին կարելի է խոսել ավելի հանգամանորեն: Բերդի կառուցումը Հասանին վերագրում է Վարդան պատմագիրը. «...զի յայնմ ժամանակի նա (Իվանե Զաքարյանը) ունէր զԿայեան հայրենեօք ի Հասանայ Կայենեցւոյ շինողէ բերդին»³⁰: Հասանը XII դ. երկրորդ կեսի հայ խոշոր ավատատերերից էր և սերում էր Մահկանաբերդի Արծրունյաց տոհմից: Նրա հայրը հայտնի պետական գործիչ Ամիր-Քուրդ Արծրունին էր, որը վրաց արքունիքում վարում էր Քարթլիի և Թբիլիսիի ամիրայի պաշտոնը³¹: Վրացիները Ամիր-Քրդին անվանում էին Աբուլ-Հասան³², որը արաբերեն նշանակում է «Հասանի հայր»: Քրդի անվան այս ձևը արդեն հուշում է, որ նա պետք է Հասան անունով որդի ունենար: Եվ իրոք, 1957 թ. հայտնաբերվեց մի արձանագրություն, գրված Քրդի որդի Հասան Կայենեցու անունից: «[Քրդի] իշխանաց իշխանին և մանդատուրտուխուցիսին որդոյ Հասանա Կայենեցո շինեցի զհոգետունս ի մեջ լեռանց ի ոտս

30 Տե՛ս Վարդան, էջ 140:

31 Լ. Բաբայան, Հյուսիսային Հայաստանի ազատագրումը սելջուկյան տիրապետությունից (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 530):

32 «История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил ак. К. Кекелидзе, Тбилиси, 1954, стр. 40.

26 Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 540—541.

27 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 58—59: (Այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):

28 Տե՛ս Վարդան, էջ 99:

29 Նույն տեղում, էջ 92:

Փուսա հաստատ հայրենիցս մեր Կայենի և կանգնեցի զսբ խաշս վասն արեւշատութեան ևս վասն երկար կենդանութեան ինձ և զաւակաց իմոց յիշեցեք»³³:

Այս շինարարական արձանագրությունը վերաբերում է քարավանատան (= հոգեւոտան) շինությանը, որը կառուցվել է Դվինից Տփղիս տանող առևտրական ճանապարհի վրա, անցնում էր Հրազդանի հովտով և իջնում դեպի Աղստե: Շենքի ավերակները այժմ գտնվում են Դղմաշեն գյուղից դեպի հյուսիս՝ 12 կմ հեռավորությամբ³⁴: Քարավանատան կառուցումը պատահական չէր. Մահկանաբերդի Արծրունիները տունը լայն կապերի մեջ էր Հայաստանի, Վրաստանի և հարեւման երկրների՝ Կարինի ամիրայության, Հյուսիսային Կովկասի առևտրական խավերի հետ: XII—XIII դդ. Արծրունիները, Ջաքարյանների տան մեծամեծների հետ, ղրխավորում էին հայ առևտրավաշխառուական դասը:

Մեր պատմագիրներից, բացի Վարդանից, Հասանին ճանաչում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Վերջինս հետաքրքիր մանրամասն է հաղորդում Հասանի կենսագրությունից: Հասանը մասնակցել է 1177 թ. վրաց Օրբելիների զլխավորած խռովությանը և միացել սպասալար Իվանե Օրբելուն. «...և ամենեքեան համագունդ դիմեալ եկեալ էին առ նա (Իվանե Օրբելի) յԱգարակն դարապաս՝ Քարթլիս Հէրխաթաւն... և Տաշարացիքն և Կայենեցին Հասան և Անեցին Գրիգոր Ապիրատեանց»³⁵:

Կայենեցի անունը վկայում է, որ Կայանը եղել է Հասանի

33 Վ. Հառուրյունյան, Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 8, էջ 80): Լ. Մարդարյանի կարծիքով «որոշոյ Հասանայ Կայենեցո» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ արձանագրությունում հիշած իշխանաց իշխանը Հասանի որդին էր, այլ ոչ թե հայրը: Տե՛ս «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր», Երևան, 1980, էջ 215, 216: Մենք մնում ենք մեր կարծիքին:

34 Վ. Հառուրյունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 44—46:

35 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 384: (Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան):

նստավայրը: Երբ են Արծրունիները տիրացել բերդին, չենք կարող ասել, բայց 1177 թ. արդեն նրանց ձեռքում էր: Օրբելիների խռովությունը ճնշելուց հետո Քուրդը շնորհազուրկ եղավ և զրկվեց բոլոր պաշտոններից: Դա պետք է իր պատճառներն ունենար: Առայժմ մանրամասները պարզ չեն, բայց նրա որդու հարելը խռովարարներին անհետևանք չէր կարող մնալ: Քուրդ իշխանը գնաց Կարին, Սալգուխ ամիրայի մոտ, Սարգիս Ջաքարյանի միջնորդությամբ Վրաստան վերադարձավ միայն 1185 թ., Թամար թագուհու ժամանակ, և վերջուտին ստացավ իր տիրույթներն ու պաշտոնները: Նրա դարձի կապակցությամբ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Սա դարձ եղև իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ: Եւ բազում մեծարանս եղ նմա թագուհին Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յոլովս»³⁶: 1185 թ. Քուրդը ետ ստացավ հայրենի տիրույթները՝ Կայանն ու Մահկանաբերդը, որոնք թողել էր 1177 թ.: Ուրեմն Կայան գավառին Արծրունիք տիրացել էին մինչև 1177 թ., ավելի որոշակի թվական առայժմ չենք կարող նշել: Վարդանի հաղորդումը Հասանի կողմից Կայանը կառուցելու մասին վրիպակ չէ, բայց այս դեպքում «շինողն» նույնպես պետք է հասկանալ «նորոգողն» իմաստով: Գավառն ու բերդը Արծրունիները պահեցին մինչև 1191 թ.:

Այն հեղինակները, որոնք Կայանը տեղադրում են Դեբեդի ափին, բերդի կառուցումը վերագրում են Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննես հպիսկոպոսին, Ջաքարյանների տոհմից: Կիրակոս Գանձակեցին նրա մասին գրում է. «Սա շինեաց բերդ մի ամբարդոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահինն»³⁷:

Նույն Հովհաննեսը բերդի ներսում կառուցել է եկեղեցի և թողել հետևյալ արձանագրությունը: «Ի թւին Հայոց ՈԶԲ

36 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209: Հմմտ. Լ. Բարսեղյան, նշված աշխ., էջ 530—531:

37 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 99:

(1233) կամսուն Աստուծոյ, ես՝ տէր Յոհանէս, առաջնորդ Հաղբատա, բուերորդի մեծ պատրոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի, ի ժամանակի, որ եհաս սասանումն՝ աշխարհիս մերոյ անարէն խորազմենցն, ոչ գոյր տեղի ապաստանի սուրբ Նշանիս եւ եղբարցս: Հրամանաւ քեռոյն իմո Իւանէի եւ որդոյն իւրոյ Աւագին, եւ Շահնշահի՝ որդոյն Զաքարէի շինեցի զամրոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատա սուրբ Նշանիս բազում աշխատութեամբ»³⁸: Արձանագրութեան տողերից պարզ երեւում է, որ մինչ այդ Հաղբատի վանքը բերդ չի ունեցել, այդ են վկայում «ոչ գոյր տեղի ապաստանի Ս. Նշանիս եւ եղբարցս» խոսքերը: Նրա բովանդակությունը լրիվ համահունչուն է Գանձակեցու տեղեկության հետ եւ հասակ պատասխան է տալիս այն հարցին, թե ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից եւ ի՞նչ նշանակատեմանով է կառուցված ամրոցը: Կառուցել է Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը 1233 թ.՝ Զալալ ադ-Դինի արշավանքների տարիներին վանքի միաբանությանը ապաստանով ապահովելու համար:

Մ. Հովհաննիսյանը այլ կերպ է մեկնաբանում արձանագրությունը: «Շինեցի» բառը այս դեպքում ես նա հասկանում է «նորոգեցի» իմաստով: Նրա կարծիքով Հովհաննես եպիսկոպոսը միայն նորոգել է Աշոտ Երկաթի կառուցած բերդը³⁹, որը այժմ էլ կիսավեր կանգնած է Կիրակոսի նշած տեղում՝ Հաղբատի եւ Սանահնի միջև եւ կոչվում է Կայան: Այս հաստատում են տեսնողները՝ Զալալյանցն (XIX դ.) ու Զուհարյանը՝ մեր օրերում: Այսպիսով, Մ. Հովհաննիսյանը եղբակացնում է, որ միջնադարյան Կայան բերդը կառուցված է

եղել Հաղբատի եւ Սանահնի միջև, Զորագետի ափին⁴⁰ (նկատի ունի այսօրվա Դերեզ գետը):

Երկու հանգամանք թույլ չեն տալիս համաձայնել առաջարկած մեկնաբանության հետ: Առաջին. XIII դ. Հաղբատի բերդը Կայան չի կոչվել եւ, փաստորեն, անանուն է եղել: Կիրակոսը այն անվանում է «բերդ մի ամրադոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ եւ ընդ Սանահնին», իսկ Հովհաննես եպիսկոպոսը՝ «Ամրոց Հաղբատայ սբ. Նշանի»: Վերջինս նույնպես հատուկ անուն չէ եւ ցույց է տալիս միայն շինության պատկանելիությունը Հաղբատի վանքին: Ճիշտ է, այսօր այդ բերդը կոչվում է Կայան, սակայն գիտական գրականության մեջ իրավացիորեն նշվել է, որ այդ անունը նոր է⁴¹, այդպես է կոչվել, անկասկած, ապաստանավայր լինելու պատճառով աւելի ուշ ժամանակներում, եւ հնարավոր չէ որոշել, թե երբ:

XVII դ. վերջում Կայան անունը Հաղբատում դեռ չէր դորձածվում, Առաքել Դավրիժեցին բերդի եկեղեցին անվանում է «Տես եւ անց». «Թուին ՌճԺէ (1668)... եղև շաքժս այս յԱրտաւել քաղաք, ի Թաւրէզ, յԵրևան, ի Տփղիս, ի Գանջայ, ի Շամախի, ի Դամուրղափուն, եւ յամենայն սահմանս իւրեանց, եւ յայսմ շարժմանէ Հախպատայ վանից եկեղեցոյ ներսի երեսէն որմոյ քարինքն թափեցան, եւ եկեղեցին որում անուն Տես եւ անց ասէին, որ ի մէջ Հաղպատայ եւ Սանահնոյ կայր շինեալ՝ բնաւին փլաւ...»⁴²: Թերեւս այդ անունը բացատրվում է բերդի դժվար մատչելիությամբ: Բոլոր հիմքերը ունենք եզրակացնելու, որ դարերի ընթացքում ծառայելով վանքի միաբանությանը որպէս ապաստանավայր, այն անվանական ձևով զիտվել է որպէս Կայան եւ այդպէս էլ կոչվել է XVII դ. հետո: XIX դ. նոր անունը արմատացած էր եւ դար-

38 Կ. Ղաֆաղադյան, Հաղբատ, էջ 250—251:

39 Մ. Հովհաննիսյան, էջ 539—540, 544: Հեղինակը բերդի նորոգումը սխալմամբ դնում է Ո (1151) թվին: Սխալը գալիս է Զալալյանցի թյուրբնթերցումից («Ճանապարհորդութիւն...», էջ 81), որից օգտվել է Մ. Հովհաննիսյանը: Ճիշտ թվականն է ՈԶԲ (1233): Արձանագրութեան անձինք՝ Իվանե Զաքարյանի որդի Ավագը (մահ. 1250 թ.), Զաքարե ամիրսպասալարի որդի Շահնշահը (մահ. 1261 թ.), 1151 թ. չէին կարող ճիշտակալիկ միջ հանգամանքի վրա երկուսն էլ ուշագրություն չեն դարձրել:

40 Մ. Հովհաննիսյան, էջ 544—546:

41 Կ. Ղաֆաղադյան, Հաղբատ, էջ 81, 251:

42 «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 665: Գ. Երզնկյանցը (էջ 319) եւ Ս. Էփրիկյանը (Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 273), Դավրիժեցու հարրդումը թյուրիմացաբար վերագրում են Զաքարիա սարկավազին:

ձեւ էր հանրաճանաչ: Սարգիս Զաւալյանցը, Հովհաննէս Ղրիմեցին և մյուսները, ակամա շփոթութեան մեջ ընկնելով, առանց կասկածանքի բերդը նույնացրել են Կյուրիկյանների Կայանի հետ, դրանով իսկ տեղիք տալով նոր սխալների:

Երկրորդ: Հիշենք, որ «Ամրոց Հաղբատա սբ. Նշանին» կոչված բերդը կառուցվել է Սանահնի և Հաղբատի միջև՝ որպէս վերջինիս միաբանութեան ապաստան: Եթէ սա Կայանն է, ապա երկու վանքերն էլ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու ժամանակ (922 թ.) պետք է արդեն հիմնված լինեին, այլ կերպ ամրոցը չէր կառուցվի, այնինչ Սանահնի վանքը հիմնվել է 966 թ.⁴³ (նկատի ունենք վանքի գլխավոր՝ Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ավարտը, մյուս եկեղեցիները կառուցվել են ավելի ուշ), իսկ Հաղբատի վանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Ս. Նշանը, որի համար կառուցվել է բերդ-ամրոցը՝ 976—991 թթ.⁴⁴: Ուրեմն Դրասխանակերտցու ժամանակ Դերեզի փոխ բերդ չէր կառուցված, որովհետեւ վանքերը դեռ չէին հիմնվել: Զիտուելով արդեն այն մասին, որ վանքի միաբանութունը պետք է բավականին մեծ թիվ կազմեր, որպէսզի նրա համար հատուկ ամրոց-ապաստան կառուցվեր, իսկ դա կատարվել է աստիճանաբար, XI—XII դդ.:

Նշված պատճառներով, Հաղբատի «Ամրոց ս. Նշանի» կառուցման ժամանակը հնարավոր չէ տեղափոխել X դ. 20-ական թվականները: Դա Դրասխանակերտցու հիշատակած բերդը չէ, այն կառուցվել է 1233 թ. և հատուկ անուն չի ունեցել:

Կա և մի երրորդ պարագա ևս, որը հաստատում է մեր եզրակացութիւնը: Հաղբատի ամրոցի նույնացումը Կայան բերդի հետ ինքնին ենթադրում է հին Կայան գավառի տեղագրումը Դերեզի կիրճում: Սակայն մատենագիրները այդ անունով կոչել են բացառապէս Աղստեի հովիտը: Այդ բանը ճիշտ են հասկացել Ալիշանն ու Հյուբշմանը, բայց առաջինը

բոլորովին չի նշել օգտագործած աղբյուրները, իսկ երկրորդը՝ վկայակոչում է միայն Կիրակոս Գանձակեցուն: Ըստ երեւոյթի այդ է պատճառը, որ գավառից անբաժանելի Կայան բերդը դուրս է բերվում Աղստեի հովտից և տեղադրվում Դերեզի փոխ: Այս թյուրիմացութիւնը պարզելու համար նախ անհրաժեշտ է ի մի բերել աղբյուրների տվյալները Կայան գավառի մասին և պարզել նրան համապատասխանող ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանը, ապա փորձել նրա սահմաններում գտնել բերդը:

Դա հնարավոր է լուծել XII—XIII դդ. մատենագիրների օգնութեամբ, որոնք գավառի մասին խոսելիս իրենց հաղորդումները ղուգորդում են տեղագրական ծանոթութիւններով: Օրինակ, Գանձակեցին Մխիթար Գոշի մասին գրում է. «Եւ բնակեցաւ նա ի վանքն, որ կոչիւր Դետիկ, ի գաւառին Կայնոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստեոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն»⁴⁵: Ստեփանոս Օրբելյանը նույնպէս Աղստեի շրջանը ճանաչում է որպէս Կայան: XII դ. վերջից Կայանին տիրող Զաքարյաններն իրենց ենթակա գավառներում ժառանգական իրավունքով կառավարիչներ էին նշանակում և այդ եղանակով ստեղծում նոր ֆեոդալական տներ: Այդպիսիներից էր նաեւ Սյունյաց Օրբելյանների տունը, որի հիմնադիրն էր Լիպարիտ Օրբելին: Լիպարիտը Իվանն Զաքարյանից ստացավ Վայոց ձորը, Կոտայքը, Գեղարքունիքի մի մասը, Որոտան և Բարկուշատ բերդերը Սյունիքում, ապա՝ «Ի Կայնն զԱղստե իւր կերովն»⁴⁶:

Աղստեի ավազանը երբեմն կրել է նաեւ այլ անուններ: Օրինակ, X—XI դդ. հեղինակ Ստեփանոս Տարոնացին գործածում է «գավառ Աղստե» անվանումը: 1001 թ., երբ Կյուրիկյան Դավիթ Անհողինը ըմբոստացել էր Գագիկ Ա-ի դեմ և չէր ճանաչում նրա գահերեցութիւնը, Հայոց արքան պատժիչ արշավանք էր կազմակերպել Գուգարք: Դավթի երկրում շրջելուց

⁴³ Տե՛ս Կ. Ղաֆաջարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութիւնները, էջ 15, 26:

⁴⁴ Կ. Ղաֆաջարյան, Հաղբատ, էջ 13—15:

⁴⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209:

⁴⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 397:

և նրա բերդերը քանդելուց հետո Գաղիկը «ընդ Գագ բերդ անցանելով եւ նա ի գաւառն Աղստե»⁴⁷:

Գագը Աղստեի ավազանի մեծ բերդերից է, գտնվում է Նոյեմբերյանի շրջանի Շավարշավան (նախկին Կոթի) գյուղից արևելք, շրջակայքը՝ Գագա դաշտը հարուստ է հուշարձաններով, որոնցից առավել նշանավորները հիշատակվում են XIII դ. աշխարհագիր վարդան վարդապետի մոտ. «Վրկանի աշխարհն Գրիմն է, ձգի մինչև ի Կասբից ծովն եւ ապա դաշտն Գագայ, ուր կայ սուրբ Սարգիսն, եւ Մշկայ վանքն եւ Մակարայ վանքն, եւ բերդն Կայեն եւ Կայծոն»⁴⁸:

Մեզ համար կարևորն այն փաստն է, որ Կայան բերդը գտնվում էր Գագա դաշտում, զբաղում իսկ պարզվում է, թե Աղստեի ավազանի որ մասում պետք է կենտրոնացնել բերդի որոնումները:

XII—XIII դդ. շրջանը երբեմն անվանել են նաև գավառի մյուս խոշոր բերդի՝ Մահկանաբերդի անունով, որը պատկանում էր Քուրդ Արծրունուն: Մատենադարանի սուղ տրվյալներից կարելի է ճշտությամբ որոշել բերդի դիրքը:

1280 թ. Դեղձնուտի վանքում գրված հիշատակարանի վկայությամբ վանքը գտնվում էր Մահկանաբերդի սահմաններում. «Ի յերկիրս Մահկանաբերդոյ ի վանսն Դեղձնուտ»⁴⁹: Վանքը գտնվում է Աղստեի հովտում, Իջևանի շրջանի Գետաշեն գյուղից 15 կմ հարավ-արևմուտք: Դրանով իսկ որոշվում է Մահկանաբերդի դիրքը Աղստեի հովտում: XII դ. հեղինակ Դավիթ Քոբայրեցին «Մահկանաբերդ գավառում» է տեղադրում Կայան բերդը: 1177 թ. վրաց Օրբելիների խռովության ժամանակ սպասալար Իվանե Օրբելին փակվել էր Լոռվա բերդում, իսկ նրա եղբայր Լիպարիտը փորձել էր ամրանալ

Խրենց դաշնակից Հասան Արծրունու նստավայր Կայանում: Սակայն Լիպարիտին չէր հաջողվել հասնել տեղ, Գեորգի Գ-ի հրամանով Քուրդ իշխանը փակել էր նրա ճանապարհը և ջարդել զորամասը: Այդ մանրամասնությունները հայտնի են Քոբայրեցու հիշատակարանից. «Լիպարիտ... առնու զորդի թագաւորին զԴեմէտրէ և դիմէ յանմատոցն Կայան, որոց զհետմտեալ հրամանաւ թագաւորին բարեպաշտ ամիրապետն Տփիսեաց, Քուրդն անուանեալ, հասանէ ի կիրճս ճանապարհի նոցա, յիւր սեփհական գաւառն Մահկաբերդն կոչեցեալ, հարկանէ դէմ յանդիման նոցա...»⁵⁰: Մահկանաբերդ գավառի բերդերը՝ Կայան և մյուսները կարող էին գտնվել միայն Աղստեի հովտում: Դրանով իսկ որոշվում է Կայան գավառի տեղագրությունը նույն գետի ավազանում⁵¹: Նման եզրակացությունը հաստատվում է Զաքարյանների տան կալվածքների ներքին վարչատնտեսական բաժանմամբ: Նրանց երկու ճյուղերը տիրացել էին նախկինում Կյուրիկյաններին պատկանող մարզերին, Հաղբատն ու Սանահինը Դեբեդի ամբողջ լեռնահովիտով գտնվում էին ավազ եղբոր Զաքարե ամիր-սպասալարի իշխանության սահմաններում, իսկ Կայանն ու Կայծոնը (Կայան գավառը) պատկանում էին Իվանեին⁵²: Դա նշանակում է, որ Հաղբատն և ընդհանրապես Դեբեդի կիրճը Կայան գավառից դուրս էին, Դեբեդի ավազանը չէ, որ կոչվել է «գավառ» կամ «աշխարհ Կայենո»:

Ուրեմն ոչ թե Դեբեդի, այլ Աղստեի հովտում կարող էր գտնվել Կայան բերդը: Մ. Հովհաննիսյանը բերդի առկայու-

50 Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը (ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 119—120):

51 Դրանով է բացատրվում, որ Աղստեի ավազանի հուշարձանները մատենագիրները դիտում են որպես Կայանի հուշարձաններ: Դրանցից են Հաղարծինը և Գետիկը: Զաքարյանները պատվել էին Սյունյաց առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսին. «Նստուն ի Կայեն տեղի հանգստեան նմա զգերահռչակ ուխտն Հաղարծին և ցիւղն զԱրասաձորն»: ՏՆՍ ՍՄ. Օրբելյան, էջ 342: Կիրակոս Դաննակեցի, էջ 173, 269:

52 Լ. Մելիքե-բեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Ք., Երևան, 1936, էջ 13—14:

47 «Ամեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), ՍՊԲ., 1885, էջ 280:

48 «Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պրպրյանի, Փարիզ, 1960, էջ 34: Նույն աղբյուրի համառոտ օրինակում Կայանի և Կայծոնի անունները ձուլված են միմյանց. «Կայէնկեծոյ բերդն մօտ է Գագայ դաշտն» (էջ 17):

49 Մատենադարան, ձեռագիր № 5254, էջ 54բ:

Յլունը Դերեղի ափին բացատրում է նրանով, որ Աղստեղ Գանձակեցու մոտ նույն Ձորագետն է, նրա երկրորդ անունը: Այս տեսակետը հիմնավորվում է երկու փաստարկներով: Պատմիչը Աղստեղ անվանելով մեծ (մեծագունի) նկատի ունի Ձորագետը, որովհետև գավառի⁵³ միակ մեծ գետը Ձորագետն է, մինչդեռ Աղստեղ լոկ դետակ է և չէր կարող կոչվել մեծ: Երկրորդ. Կայան բերդի մոտ էր գտնվում Վարդան Արեւիկեցու ճգնարանն ու դպրոցը. «և ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ...»⁵⁴: Ս. Անդրե միանարանը Ս. Զալալյանցի կարծիքով գտնվում է Դերեղի ափին, Հաղբատի մոտ: Այս հանգամանքը նույնպես հաստատվում է ըստ Հովհաննիսյանի, որ Կիրակոսի Աղստեղ նույն Ձորագետն է⁵⁵:

Նման փաստարկումները շատ երբեք են: Զալալյանցը սխալ կերպով նույնացնելով Հաղբատի ամրոցը Կայան բերդին, Կ. Գանձակեցու հաղորդումից ենթադրել է, որ այստեղ պետք է ուսուցաներ Վարդան Արեւելցին և մի տապանաքար վերագրել է պատմագրին: Սակայն տապանաքարի վրա գրված է միայն «ԶԻԲ» (1273)⁵⁶ և հայտնի չէ, թե ում գերեզմանն է: Դրան հակառակ ունենք գրավոր վկայություն, որ պատմագիրը թաղված է Խորվիրապում⁵⁷:

Միանգամայն սխալ է երկու գետերի նույնացման վերագրումը Կիրակոսին. պատմիչը Աղստեղ անվանելով մեծ կամ մեծագուն, ոչ մի դեպքում չի հասկացել Ձորագետը (Դերեղ): Ծիշտ է, նա Ձորագետը անունով չի հիշատակում, բայց հոտակ պատկերացում ունի և խիստ դատում է Դերեղի ավազանը Աղստեղի ավազանից: Օրինակ, նա պատմում է, որ Զաբարե սպասալարը ցանկանում էր որոշ փոփոխություններ

53 Գավառի սահմանները Մ. Հովհաննիսյանը որոշում է Ձորագետից (նկատի ունի Դերեղը) մինչև «այսօր Աղստե կոչված գետը», եւ այդ ամբողջ շրջանը սխալմամբ անվանում է Ձորոփոր (էջ 542):

54 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 311:

55 Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, էջ 542—544:

56 Ս. Զալալյանց, էջ 82,

57 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 29:

մտցնել հայ եկեղեցու ծիսակատարության մեջ, որին դիմադրում էր հոգևորականությունը: Մասնավորապես, Հաղբատի առաջնորդ Դրիգոր եպիսկոպոսի կարգադրությամբ քարկոծվում է Զաբարեի նվիրակ Մինասը, բայց այնուհետև, պատժից խուսափելու համար, Դրիգորը ստիպված փախչում է Գոշի մոտ. «Եւ նա փախստական գնաց յաշխարհն Կայնոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար...»⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Կիրակոսի համար Դերեղը (Հաղբատը) բոլորովին տարբեր է Աղստեից (Գետիկից): Այն, ինչ Հովհաննիսյանի ենթադրությամբ մեկ գավառ էր Ձորոփոր անունով, Կիրակոսի մոտ երկու տարբեր գավառներ էին՝ Տաշիր ու Կայան, յուրաքանչյուրը իր գլխավոր գետով:

Այսպիսով, աղբյուրների ներկա քննությունից պարզվում է, որ միջնադարյան Կայան բերդը գտնվում էր Աղստեի ավազանի սահմաններում: Բերդին հարևանցող հուշարձաններից մեկ հայտնի են Մշկավանքն ու Մակարավանքը, որին շատ մոտ է Դեղձնուտի վանքը: Դրանք բոլորը գտնվում են Աղստե գետի միջին հոսանքում, որը ներկա վարչական բաժանումով համապատասխանում է Իջևանի շրջանին: Իջևանի շրջանի բերդերն են՝ Աղջկա բերդը (Կըզ կալա), Մանթաշը (կամ Կարա կալան), Բերդաքարը (Մահկանաբերդը) և մի քանի այլ փոքրիկ բերդաշինություններ:

Կայան անունով շինություն, ցավոք, այժմ Աղստեի հովտում չկա, հին անունը մոռացվել է, որի պատճառով հետազոտողը ստիպված պետք է որոշի, թե այլ անուններ կրողներից որը կարող է համապատասխանել պատմական Կայանին: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ որոնվող բերդը եղել է գավառի վարչատնտեսական կենտրոն և ֆեոդալական ամրոց ու պետք է տարբերվի մյուս ամրություններից իր շտաբով, ռազմագիտական դիրքով, տնտեսական անհրաժեշտ շինություններով: Մեկ հետաքրքրող օբյեկտը գտնելու համար, բնականաբար, պետք է ծանոթանալ հուշարձաններին և տեղանքին: Նշված չափանիշներով միջնա-

դարձան ամրոց-ապաստանավայրին՝ կայանին ամենամոտե-
ն է այսօր Աղջկա բերդ (Կըզ կալա) կոչվող բերդը: Նրա դիրքը
գերիշխող է Աղստեի հովտի մի մեծ հատվածի վրա: Բերդը
կառուցված է Աղստեի ձախ ափին ձգվող Կայան (Իջևան)
լեռնաշղթայի հարավային հատվածում, Հովք (նախկին Ակ
կայա) անունը կրող ձյուղի բազուկներից մեկի գագաթին:
Բազուկը իջնում է դեպի գետը, իսկ սեղանաձև կատարը, որի
վրա կառուցված է բերդը, բարձրագիւր է շրջապատի բոլոր
գագաթներից: Այդպիսի դիրքը հնարավորություն է տվել դի-
տել և հսկողության տակ առնել հովտի մեծ տեղամասը: Կա-
տարի սեղանաձև հարթությունում կառուցվել են բնակելի
շինություններ, ջրավազան, եկեղեցի (որը այժմ կիսավեր է):
Բերդի պարիսպները եղբրում են կատարը բոլոր կողմերից և
լավ պահպանվել են (նկ. 1, 2): Բարձրությունը հյուսիսային
կողմից հասնում է մինչև 6—7 մետրի⁵⁹. պարիսպապատը
ունի 16 բուրգ և մեծ կամարաձև մուտք (վերջինը կիսավեր
է), մուտքի մոտ եղել է (այժմ էլ պահպանվել է) պահակա-
սենյակ: Հարավային կողմից ունի նաև դիտարկման սեն-
յակ: Աղստեի հովտի Գագա դաշտի սահմաններում բերդերից
ոչ մեկը այդպիսի հարմար բնական և ռազմագիտական դիրք
չունի. վերը թվարկած բերդերը հեռու են մայրուղուց, որը
անցնում էր գետի հունին զուգահեռ, և շատ ավելի փոքր են:
Նրանցից Բերդաբարը, ինձորկուտ գետակի աջ ափի ժայռի
վրա, իրավացիորեն նույնացվում է հին Մահկանաբերդի
հետ⁶⁰:

Կայանը չէր կարող լինել նաև այժմ Մանթաշ կամ Կա-
րա կալա կոչվող բերդը՝ նա շատ փոքր է և չունի բնակվելու
համար անհրաժեշտ շինություններ: Հաշվի առնելով Աղջկա

բերդի դիրքը և նրա նմանությունը ամրոց-ապաստանին,
մենք նույնացրել ենք այն միջնադարյան Կայանի հետ⁶¹,
բացատրելով նրա պատմական անվան մոռացումը երկարա-
տև օտար տիրապետության պատճառով, երբ բաղմաթիվ հայ-
կական տեղանուններ փոխարինվել են օտար անուններով:
Կայան բերդ պատմիչների մոտ (Կիրակոս Գանձակեցի) վեր-
ջին անգամ հիշատակվում է 1236 թ., երբ մոնղոլների արշա-
վանքի ժամանակ այստեղ պատսպարվել էր աթաբեկ Ավագ
Ջաքարյանը⁶²: XIV դ. վերջից Տաշիր-Ձորագետի տեր հայ
Ֆեոդալական տների (Ջաքարյանների) քայքայումից հետո
բերդի անունը կորցրել է իր իմաստը և մոռացվել: Ժամանա-
կի ընթացքում երևան են եկել նոր տեղանուններ, XVII դ.
սկզբին գավառը կոչվել է Ղրաղի ձոր, իսկ բերդի նոր՝ Աղջկա
բերդ անունը կապված է ժողովրդական ավանդության հետ⁶³:

Կայան—Աղջկա բերդի⁶⁴ հետ սերտորեն առնչվում է
Աղստեի աջ ափին, ուղիղ նրա դիմաց բարձր ժայռի վրա կա-
ռուցած Մանթաշ ամրությունը (նկ. 3, 4): Նրա դիրքը ինքնին

61 Տե՛ս Ռ. Մաքսուջյան, Կայան բերդի և գավառի տեղագրությունը,
«Լրաբեր», ԳԱ հաս. գիտ., 1972, № 2:

62 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 254: Պատմիչի խոսքը վերաբե-
րում է Աղստեի Կայանին, այլ ոչ թե Հաղբատի ս. Նշանի ամրոցին:

63 Հմմտ. «Ջաքարիա սարկաւաղի Պատմութիւն», Վաղարշապատ,
1876, էջ 24, 26: Ավանդությանը կարելի է ծանոթանալ գրականությանից՝
Մ. Բախուտաբյան, Արցախ, էջ 393—394: Ի. Էլարյան, Աղստեի հովտի
պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 40:

64 Կայան—Աղջկա բերդ նույնացման դեմ առարկություն եղավ (տե՛ս
Գ. Շախկյան, Կայծոռ բերդի տեղագրության հարցի շուրջ, «Նրբանի հա-
մալսարան», 1979, № 2, էջ 40): Շախկյանի կարծիքով Կայան կարող է
լինել Աղստեի հովտի այլ բերդերից որևէ մեկը, օր. Բուզուրը, Աշոտ Նը-
կաթի կոչվողը, Թանիքը, Բերդաբարը և այլն:

Այդ դիտողությունը ընդունելի չէ: Թվարկած բերդերից ոչ մեկը Կա-
յան լինել չէր կարող: Բերդաբարի մասին ասվեց վերը, Բուզուրը կիկոպ-
յան ամրոց է (տե՛ս Ս. Есаян, Древняя культура племен северо-вос-
точной Армении, Ереван, 1976, стр. 254, իսկ Թանիքը Բուզուր լեռան
մոտակայքում շատ փոքր շինություն է եղել (այժմ պահպանվել են միայն
հիմնաքարերը), նրա անառիկության և Կայանի հետ նույնացնելու մասին
խոսք լինել չի կարող: «Աշոտ Նրկաթը» այլ բերդի անուն է:

59 Տե՛ս Ռ. Մաքսուջյան, Վ. Մանակյան, Քղստեի հովտի բերդաշինու-
թյունը. Կայան և Մանթաշ («Հայաստանի բնություն», 1977, № 1): Նաև՝
Ռ. Մաքսուջյան, Լեռնային տեղանքը և միջնադարյան բերդաշինությունը
Հայաստանում («Հայաստանի բնություն», 1978, № 2): Կայան բերդի հու-
տակագիծը տե՛ս ՀՍ հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 220:

60 Տե՛ս Վ. Հակոբյան, Գավիթ Բորայրեցու հիշատակարանը, «Տեղե-
կագիր» ԳԱ հաս. գիտ., 1952, № 8, էջ 120, ծան. 1:

հուշում է, որ կապված է դիմացի բերդի հետ. հնում այդ երկուսը ֆորտիֆիկացիոն մի ամբողջություն են կալմել, որի համար շատ հմտորեն օգտագործվել է լեռնային տեղանքը: Հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Կայանից հարևանցող բազուկի պատճառով չի երևում հովտի ձախակողմյան հատվածը: Այդ հատվածը հիանալի դիտվում է Մանթաշից. վերջինս, փաստորեն, ոչ թե առանձին բերդ է, այլ Կայանին կից օժանդակ կառույց՝ դիտակետ-պահակակետ: Դիտակետը գտնվում է ժայռի գագաթին, ամրացած քարե պարսպով, որտեղից շատ հարմար է հսկողության տակ պահել գետահովտի մեծ տարածությունը և ազդանշաններով հայտնել Կայան վտանգի մասին: Դիտակետը ժայռի հյուսիսային լանջի կողմից պաշտպանված է պարսպով, մյուս լանջերը անմատչելի են: Անտարակույս, սրան է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու խոսքը. բացի Կայանից Սահակ Սևադան գրավել էր նաև «գմիւս ամրոցն, որ էր մերձ ի նա» (Կայանին)... և սրոյ ճարակ ղրբրդապահակսն տուեալ»⁶⁵: Հաշվի առնելով, որ պատմիչները Կայան բերդը հաճախ հիշատակում են Կայծոռի հետ միասին, մենք հիմք ունենք Դրասխանակերտցու հիշատակած անանուն ամրոցը նույնացնել Կայծոռի հետ, որը, մեր կարծիքով, համապատասխանում է այժմ Մանթաշ (միաժամանակ և Կարա կալա) կոչվող բերդին:

Դրասխանակերտցին Կայծոռն անունը չի հիշում, դա պատահական չէ, X դ. սկզբին այդ փոքրիկ ամրությունը անուն չի ունեցել, որովհետև, ըստ մեզ, Կայանին կից դիտակետ է եղել: Կայծոռն է կոչվել, ամենայն հավանականությամբ, գիշերները կրակով պարբերաբար ազդանշաններ տալու պատճառով: Իսկ Մանթաշ և Կարա կալա անունները օտարամուտ են ու առաջացել են ուշ միջնադարում: Այժմ տեղացիները այն անվանում են նաև Աշոտ Երկաթի բերդ:

65 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 310:

Կայծոռի տեղադրությունը Աղստեի հովտում արժարժում է այժմ գիտական գրականության մեջ ընդունված նրա նույնացումը Հակակալան ՍՍՀ Թումանյանի շրջանի Շնող գյուղի բերդաշինության հետ: Սակայն նման տեսակետը հնացած է, այն չի հաստատվում ոչ գրավոր աղբյուրներով և ոչ էլ այլ բնույթի կովաններով ու վերանայման կարիք ունի: Եվ նորից շփոթությունը հետևանք է Ս. Զալալյանցի աշխատությունում տեղ գտած սխալների: Իր գրքի առաջին հատորում Զալալյանցը Կայծոռը նույնացնում է Դեբեդաձորի Շնող գյուղի ինչ-որ բերդի մնացորդների հետ, որն անվանում է Շնող. Կայծոռն կամ Ամանակ: Բերդի նկարագրությունը շատ համառոտ է, բացակայում է տեղագրական և աղբյուրագիտական բնույթի որևէ հիմնավորում: Բոլորովին անհասկանալի է, թե ինչի հիման վրա է հեղինակը կատարել իր եզրակացությունը: Որպեսզի համոզվենք դրանում, մեջ ենք բերում համապատասխան հատվածն ամբողջությամբ:

«Շնող կամ Կայծոռ կամ Ամանակ

է անառիկ ամրոց յերից կողմանց միապաղաղ քարիւ շրջապատեալ, որում տիրէր երբեմն մագիստրոսն Գրիգոր, և ի կողմն Արեւելից որձստաշ քարամբք պարիսպ պատեալ արուարձանօք. բայց այժմ ի բաղմանալ բնակչաց քակեցին զայն պարիսպ. ի պարեխ զղեկիս է դարանանման այլո: Այս գիւղ ունի զփոքր աղբիւր անհամ ջրոյ, վասն որոյ ողորմելի կանայք նոցա ի մի փարսախ հեռաւոր վայրաց բերեն զջուր ողնաբարձ բեռամբ: Ի կողմն Արեւելից այսր զղեկի է սագաշէն եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի. գոյ և մատուռ յանուն Բուրայ քահանային և Շինու սարկաւաղին»⁶⁶:

Բացի նրանից, որ այս տողերը չեն ապացուցում հեղինակի տեսակետը⁶⁷, Զալալյանցի տեղադրությունը ժխտվում

66 Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մ. Ա, էջ 82—83:

67 Գյուղի և բերդի տարբեր անունները ինքնին վկայում են, որ նրանց նույնացումը շփոթության արդյունք է: Շնող գյուղի բերդը նույնպես պետք է կոչվի Շնող:

է միջնադարի մատենագիրներին տվյալներով և տեղանքի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրով:

Վարդան աշխարհագրի արդեն մեջբերված տեղեկություններից պարզվեց, որ Կայծոն բերդը Կայանի հետ միասին գրտնրվում էր Գագադաշտում: Կայծոնի տեղագրությունը ճշտեցու համար կարևոր է նաև Դավիթ Քոբայրեցու տեղեկությունը, ըստ որի Կայանն ու Կայծոնը գտնվում էին դեմ-դիմաց. «զանառիկն Կայան և զԿայծոն հանդէպ նմին»⁶⁸,—գրում է մատենագիրը:

Նկատի ունենալով այս երկու վկայությունները, վստահորեն կարելի է եզրակացնել, որ Կայծոնը հեռու չէր Կայանից, ուրեմն այն պետք է փնտրել Կայանի շրջակայքում, այսինքն՝ Գագա դաշտում, Աղստևի միջին հոսանքում: Եվ իրոք, Կայան, այժմ Կըզ կալա բերդի դիմաց, Աղստևի աջ ափին, պահպանվել է փոքր ամրոց (Մանթաշ), որի մասին խոսվեց վերևում: Մեր համոզմամբ այդ շինությունը համապատասխանում է հին Կայծոն բերդին, որի հայկական անունը նույնպես մոռացվել է XIV դ. հետո, օտար տիրապետության շրջանում:

Մեր եզրակացությունը հաստատվում է Կայան (Կըզ կալա)—Կայծոն (Մանթաշ) բերդերի տեղագրական դիրքով: Նկատի ունենք այն կարևոր պարագան, որ երկու բերդերը, ըստ Քոբայրեցու, դեմ դիմաց էին: Այդպիսի դիրքում են այսօր Կըզ կալա (Կայան) և Մանթաշ կոչվող բերդերը: Մեկից երկուսն է մյուսը և հակառակը:

Այդ փաստով վերջնականապես ժխտվում է Շնողի կապը Կայծոնի հետ, Շնողը շատ հեռու է Կայանից՝ 50 կմ (ուղիղ գծով), մի պարագա, որը ուղղակիորեն հակասում է Քոբայրեցու վկայությանը:

Մանթաշ բերդը, ցավոք, երկար ժամանակ է, որ մեր պատմաբանների ուշադրությունից դուրս է գտնվում: Զալայանցից հետո Գր. Երզնկյանցը, Ե. Լալայանը, իսկ նորա-

գույն շրջանում մի շարք ուսումնասիրողներ⁶⁹, որոնք հետաքրքրվել են միջնադարյան բերդերով, միայն կրկնել են Զալայանցի կարծիքը: Այդ եղանակով էլ սխալը հարատևում էր մեր օրերում⁷⁰:

Կայծոնը Կայանի հետ Կայան գավառի հուշարձաններից է, որը XII—XIII դդ. զբաղեցնում էր Աղստև գետի միջին հոսանքը (ներկայիս Իջևանի շրջան): Այն ոչ մի կապ չունի Դեբեդաձորի Շնողի հետ, որը X—XIII դդ. գտնվում էր Տաշիր գավառում (ուշ միջնադարում՝ Լոռի):

Կայծոն բերդի Աղստևի ափին տեղադրելու⁷¹ կապակցությամբ անհրաժեշտ է պարզաբանել աղբյուրներում տեղ գտած իյուր տեղեկությունը, որը Կայան-Կայծոնը կապում է Սևորդյաց գավառի հետ: Վարդան պատմիչը Հովհաննես-Սմբատի ժառանգության մասին գրում է, որ ի թիվս այլ գավառների նա ժառանգել էր նաև «զԿայան, զԿայծոն և զՏաուշ գաւառն Սևորդաց»⁷²: Իսկ Վարդան աշխարհագրի մի շփոթ հաղորդմամբ Դեբեդաձորում կառուցած Հաղբատն ու Սանահինը գտնվում էին Սևորդիքում⁷³:

Այս երկու տեղեկություններից չի կարելի եզրակացնել, որ Կայան-Կայծոնը նույնպես պետք է գտնվեին Դեբեդաձորում⁷⁴: Դեբեդաձորը ոչ մի կապ չունի Սևորդիքի հետ, որը Ուտիքի Տուս կամ Տավուշ գավառի երկրորդ անունն է⁷⁵, այդ-

69 Գր. Երզնկյանց, Շնող կամ Կայծոն, «Արձագանք», 1895, № 30: Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 1901, № 7—8, էջ 365: Զ. Եղիազարյան, Ալավերդու շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1952, էջ 47: Գ. Շախկյան, Կայծոն բերդ, ՊԲՀ, 1977, № 1: Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 578—579:

70 Միայն Թ. Հակոբյանի գրքում՝ «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» (էջ 309) Կայծոնը ճիշտ նշված է Աղստևի հովտում:

71 Տե՛ս Ռ. Մաքևոսյան, Կայծոն բերդի տեղադրությունը, «Երևանի համալսարան», 1978, № 3, էջ 28—29:

72 Վարդան, էջ 92:

73 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 34, 35:

74 Տե՛ս Գ. Շախկյան, Կայծոն բերդի տեղադրության հարցի շուրջ, էջ 39:

75 Տե՛ս Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 127:

68 Վ. Հակոբյան, նշված հոդվածը, էջ 119:

պես էլ բացատրվում է մասնագիտական գրականություն մեջ⁷⁶։ Սանահին-Հաղբատի տեղադրումը այդ գավառում պատմիչների թույլ տված ակնհայտ վրիպակ է⁷⁷։ Ընդ որում, Վարդանի վկայված հաղորդումը Սևորդիքի մասին վերաբերում է միայն Տավուշին, բայց ոչ մյուս բերդերին։ Զխոսելով արգեն այն մասին, որ Վարդան աշխարհագիրը մեկ այլ վկայությամբ վերոհիշյալ վանքերը նշում է կոռիում (Տաշիրում), ուղղելով իր իսկ անճշտությունը⁷⁸։

Պատմիչներից մեկ հասած տեղեկությունների համաձայն Կայան-Կայծոնը գտնվել են Կայան գավառում, որը տարածվում էր Աղստևի միջին հոսանքում։ Այդ բերդերը Դերեղաձորում տեղադրելու համար անհրաժեշտ է ապացուցել, որ XII—XIII դդ. այդ ձորն է կոչվել Կայան գավառ, իսկ քանի որ դա չի ապացուցված (եթե երբևիցե կապացուցվի) Կայծոնի հին տեղադրությունը հիմնադրել է։

Զորոփոր գավառի տեղադրությունը։ Կայան բերդի տեղի ճշտումը դուրացնում է Զորոփոր գավառի տեղադրության հարցը։ Ըստ Դրասխանակերտցու Զորոփորը այն գավառն էր, որտեղ կառուցված էր բերդը, ուրեմն պետք է զբաղեցնել Աղստև գետի միջին հոսանքը։

Դրասխանակերտցու մոտ կա ևս մի վկայություն, որը խոսում է հօգուտ այդ տեսակետի։ Սահակ Սևադա իշխանին հետապնդող Աշոտ Երկաթը Զորոփորից անմիջապես մտնում է Տավուշ գավառ, ուր ճամբարել էր Սևադան⁷⁹։ Պատմիչի խոսքերից պարզ երևում է, որ Զորոփորն ու Տավուշը սահմանակից գավառներ էին։ Տավուշի տեղադրությունը քաջ հայտնի է. այն զբաղեցնում էր ներկայիս Շամշադինի շրջանի տարածքի մի մասը, որտեղ այժմ էլ կանգուն է Տավուշ

բերդը։ Տավուշին սահմանակից Զորոփորը կարող էր գտնվել միայն Աղստևի հովտում՝ ներկայիս Իջևանի շրջանում։ Դերեղի ձորը շատ հեռու է Շամշադինից և այնտեղից հնարավոր չէ անմիջապես մտնել Տավուշ գավառ։

Նույնը հաստատում են Դերեղաձորի միջնադարյան տեղանունները և միջնադարյան կառույցների տեղադրությունը։ Դերեղի ձորում տեղադրված են մի շարք հանրածոոթ բնակավայրեր և հուշարձաններ, որոնցից ոչ մեկը միջնադարում Զորոփորում չի եղել։ Դրանցից կարող ենք հիշատակել Թժուներ, Հաղբատի և Սանահինի, Քոբայրի, Հոռոմայրի վանքերը, որոնք, ըստ մեր մատենագիրների, գտնվում էին Տաշիր գավառում։

Այսպես, X—XI դդ. պատմիչ Ասողիկը Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորի մասին գրում է, որ նա «...գնաց ի գաւառն Տաշրաց ի գիւղն Օձուն»⁸⁰։ Նույն հեղինակը վկայում է, որ Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը էր «ի գաւառէն Տաշրաց ի գեղջէ Օձնայ»⁸¹։ Տաշիրում էին նաև Հաղբատի ու Սանահինի վանքերը։ Սանահինի վանքի դպիր-քարտուղար Սիմեոնը 972 թ. կազմած հիշատակարանում գրում է. «...ի վանքս կոչեցեալ Սանահին... գաւառիս Տաշիր»⁸²։

Նույնը հաստատում է նաև XIII դ. աշխարհագիր Վարդանը. «Տաշիր լօռի է, ուր կան ուխտն Հաղբատ եւ Սանահին, ուր կայ տապանն սուրբ պատրիարքին Հայոց Յովհաննու Օձնեցոյն»⁸³։ Այնուհետև. «Տաշիր լօռի է, ուր կայ Քոբարն, եւ Հոռոմայրի ս. Նշանն, եւ Յոհանն Օձնեցոյ գերեզմանն»⁸⁴։ Նույն հեղինակը գրում է նաև. «Տաշրացոց գաւառն Բամակի ձորն է, ուր կայ սուրբ ուխտն Որդաձորու ս. Նշանն»⁸⁵։ Փամբակաձորի Որդաձոր կոչված ուխտատեղը գրտ-

⁸⁰ Ասողիկ, էջ 164։

⁸¹ Ասողիկ, էջ 102։ Տե՛ս նաև Կիրակոս Դանձակեցի, էջ 70։ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, Երևան, 1956, էջ 333։

⁸² Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37։

⁸³ «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 17։

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 35։

⁸⁵ Նույն տեղում։

⁷⁶ Տե՛ս Ղ. Խենիքյան, Ստորագրություն հին Հայաստանայց, էջ 335, 351։ Հմմտ. Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, էջ 60, ծան. 2։

⁷⁷ Այդ վրիպակը թույլ է տվել նաև Ասողիկը (էջ 181)։

⁷⁸ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 17։

⁷⁹ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 311։

նըվում էր Հաղբատի մոտ⁸⁶, դրանով նույնպես հաստատվում է, որ Հաղբատը, և, իհարկե, Սանահինը, նույնպես Փամբակաձորում էին: Ուրեմն հնում Փամբակ գետը հոսում էր մինչև Օձուն-Հաղբատ, որոնք Տաշիրում էին: Իսկ Պղնձահանքը Մոբում էր, այդ երկու գավառների սահմանակետերը պետք է լինեին Օձուն-Հաղբատի և Պղնձահանքի շրջակայքում:

Բայց աղբյուրները երբեմն ցույց են տալիս, որ Հաղբատն ու Սանահինը գտնվում էին Ձորագետում: Նույն վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Եւ են ի վերայ Սաւորդաց Ձորոյ գետին է շինեալ հոյակապ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտ[ք]ն Հաղբատ և Սանահին, զոր շինեաց խոսրովանուշ թագուհին՝ կինն Աշոտոյ Ողորմածին և նժ թվին»⁸⁷: Հաղբատի հաշատուր արեղան XII դ. վերջում (1195) ընդօրինակած եփրեմ խորի⁸⁸ «Մեկնութիւն Ավետարանի համարարբառ»-ի հիշատակարանում գրում է. «Բայց գրեցաւ գիրքս այս ի գաւառիս Ձորոյ գետ, ի վանքս Հաղբատ...»⁸⁹: Թվացող այս հակասությունը հնարավոր է բացատրել երկու կերպ. «Ձորագետ» որպես տեղանուն Հաղբատ-Սանահինի շրջակայքում կարող էր շրջանառության մեջ մտնել XII դարում: Հաղբատի վանքը իր կառուցման ժամանակաշրջանում Ձորագետում չի հիշվում, նա Սանահինի հետ միասին Տաշիրում է, նրա շրջակայքը X—XI դդ. երբեմն անվանում էին նաև «Սևորդիք»: Վանքերի կառուցման ժամանակակից Ասողիկը վկայում է, որ Աշոտ Գ-ի օրոք կառուցվեցին «ճգնաւորականաց տեղիք Սեւաւորդեաց աշխարհին... որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին հանդէպ միմեանց»⁹⁰:

Այս վկայության մեջ անհասկանալի է վանքերի առերն-

շույթունը Սևորդիքի հետ, այս անունով մատենագիրները անվանում էին Ուտիքի Տավուշ գավառը⁹¹: Ավելի ուշ շրջանում՝ XII—XIII դդ. նույնպես այս վանքերը համարվում էին «Սեւորդիքում»՝ XII դ. գրված «Թագաւորք վերջինք Բաղրատունիք» ժամանակագրության⁹², Հովսեփ Դվինեցու «Նահատակութիւն»-ում⁹³, վերջապես, Վարդան աշխարհագրի⁹⁴ և Վարդան պատմագրի մոտ⁹⁵:

Դարերի ընթացքում Սևորդիք անվան տարածումը Տաշիրի վրա առայժմ մեղ մնում է անհասկանալի⁹⁶, բայց նկատվում է, որ X դ., Սանահին-Հաղբատի կառուցման ժամանակակիցները (Սիմեոն, Ասողիկ) Ձորագետ անունը չեն գործածում: Այս հանգամանքը մեղ հիմք է տալիս եղրակացնելու, որ «Ձորագետ» տեղանունը Հաղբատի շրջակայքում գործածվել է XII դարից ոչ շուտ:

Երկրորդ. Ձորագետ գավառ կարող էր կոչվել նույն Տաշիրը, կամ ավելի ստույգ, Մորին հարող նրա ծայրամասը: Հայաստանում կրկնակի, զուգահեռ տեղանունների գործածությունը տարածված երևույթ էր, քիչ չէին այնպիսի մարզեր, որոնք հնագույն պատմական անուններին զուգահեռ

91 Տե՛ս Հովհ. Գրախանակերտցի, էջ 127, 187, 218, կապելով այդ անունը տեղացիների նախնի Սեկոյի հետ, կամ Գեորգի՝ Սևորդիների նահապետի հետ:

92 «Ի Սևորդիսն շինեցան Հաղբատ և Սանահին» («Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. 2, էջ 501):

93 Հովսեփ Դվինեցու «Նահատակութիւն» հեղինակը պատմում է, որ Հովսեփը 1170 թ. «...երթայ այնուհետև ի գաւառն Սևորդեաց, ի ուխտսն Հաղբատ և ի Սանահին»: Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Հ. Անադյան, Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 30: Նաև՝ «Памятники армянской географии», перевод с древнеармянского К. Тер-Давтян, Ереван, 1973, стр. 257:

94 Տե՛ս ծան. 87:

95 Վարդան պատմագիրը գրում է, որ Աշոտ Գ-ի որդին՝ Գուրգենը ժառանգեց «...Տաշիր Սևորդուլքն Ձորոյգետին» («Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», էջ 90):

96 Հովսեփ Դվինեցու նահատակության հեղինակը (ենթադրաբար Դավիթ բա՛շ., XII դ.), Մակարավանքը նույնպես համարում է Սևորդիքում, պատմաաբանելով, որ այդպես են ասել մատենագիրները («Հայոց նոր վկաներ», էջ 31: «Памятники», стр. 258):

86 Տե՛ս Կ. Ղաֆաղադյան, Հաղբատ, էջ 194, 213: Որդաձորը ըստ երեւոյթի՛ն նույն Բերդաձորն է: Տե՛ս Ռ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 80, ծան. 1:

87 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 34—35:

88 Եղեւսիայի սարկավագ, V դ.:

89 Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարան ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 591: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 383:

90 Ասողիկ, էջ 181:

ունենին երկրորդը, որի երևան գալը պայմանավորված էր տարբեր պատճառներով՝ տեղանքի, վարչական փոփոխությունների և այլն: Լեռնային տեղանքը, հարուստ ձորերով, լեռնաշղթաներով և անցքերով (դռներով), արտացոլվում էր փոքր գավառների և մեծ նահանգների տեղանուններում, պատմաաշխարհագրական անվանը հաճախ արվելանում էին նոր բառեր, զրանցից ամենատարածվածը «ձոր» բառն էր իր տարբերակներով (օր. «Փոր»)՝ 97: «Ձոր» կցորդով գավառներ, գյուղեր, վանքեր՝ Ձորագյուղ, Ձորավանք, Ձորափ, Ձորակալ, Ձորաշեն, Ձորաստան, Ձորագլուխ և այլն, սփռված էին երկրի բոլոր կողմերում: Խոշոր երկրամասերից կարող ենք մատնանշել Տարոնը, Տայքը և Շիրակը: Առաջինը «Ձորոյ երկիր էր», իսկ երկրորդը՝ «Ձորագավառ»՝ 98: Շիրակի մասին վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Ձորոյ գետն Անի է և Շիրակ գաւառն, ուր կան սուրբ ուխտ[ք]ն Հոռոմոսի և Մարմարաշէն և Դպրավանքն և Հառիճայ, և այլք բազումք»՝ 99: Վասպուրականում Սալնապատ բնակավայրը կոչվում էր միաժամանակ Ձորապատ՝ 100: Այսպիսով, կրկնակի անունները, հատկապես ուշ առաջացածները, ծածկում էին պատմաաշխարհագրական անունը: Նույնը կարելի է ասել Տաշիրի և Փամբակի մասին: Փամբակը հոսում էր խոր կիրճերի միջով և դարմանալի չէր լինի, եթե կոչվեր Ձորագետ, այս անունը կարող էր ժամանակի ընթացքում նրա հոսանքի որոշ մասում ծածկել գավառի բուն անունը. նման պարագայներում Ձոր կարող էր կոչվել նույն Տաշիրը կամ նրա մի մասը:

97 Վաղ միջնադարում, երբ հայկական տեղանունները չէին աղավաղված օտար բաներով, առանձին գավառների անունները հաճախ զուգորդվում էին «փոր» բառի հետ, օրինակ՝ Արսյացփոր, Պարտիզացփոր, Բերդացփոր (Տայքում), Ձորփոր, Կողբփոր, Մորփոր (Գուգարքում): Տե՛ս «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 110: Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենադրությունը, էջ 350:

98 Առօրիկ, էջ 120: Եղիշէի վառն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 127:

99 «Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի», էջ 15, 28:

100 Նույն տեղում, էջ 38:

Բազրատունյաց պետության հյուսիսային կողմերում իրոք կար Ձորագետ: Վարդան պատմագիրը և Ստ. Օրբելյանը «Ձորագետ» են անվանում Կյուրիկյաններին ենթակա շրջանները՝ 101: Հովհ. Գրասխանակերտցին և Ստ. Օրբելյանը թվարկում են Սմբատ Ա-ի տերության ծայրագավառները. Գուգարք-Ուտիքում առաջինը նշում է Հունարակերտը, Տաւիշը, Շամբորը, իսկ երկրորդը՝ Ձորագետը՝ 102: Եթե ընդունենք, որ Ձորագետը Հաղբատի կիրճով հոսող գետն էր՝ ներկա Գեբեղի վերին հոսանքը, ապա նա շատ կարճ գետ էր, որ պեսդի պատմիչը այն համարեր պետության սահմանագիծ: Անկասկած, Օրբելյանի հիշատակած Ձորագետը ուրիշ գետ է, որից հեռու չէր Տավուշը, իսկ այդպիսին կարող էր լինել միայն Աղստեղ: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ Սահակ Սևադան «Ձորոյ գետոյն բովանդակ եղև իշխան»՝ 103: Այդ Ձորագետը համապատասխանում է Աղստեղին, որը հոսում էր Սևադային պատկանող Գարդմանաձորի մերձակայքում: Ներկա Գեբեղի ավազանը X դ. սկզբին Գնթունիների վերակացությունն էր և այնտեղ Սևադան իշխանություն չի ունեցել, ուրեմն Գեբեղաձորը X դ. սկզբին Ձորագետ չի կոչվել: Պետք է եզրակացնել, որ Աղստեղ հոսելով լեռնահովտի ձորերի միջով, կարող էր աղբյուրներում կոչվել նաև Ձորագետ: Ոչ մի զարմանալի բան չկա, եթե նույն երկրամասում լինեին երկու կամ ավել Ձորագետներ, դա կապված էր բնաաշխարհագրական պայմանների հետ, վերջապես, նրանք կարող էին այդ անունը կրել ոչ միաժամանակ, այլ տարբեր ժամանակահատվածներում: Ձորագետները Հայաստանում բազմաթիվ էին, տե՛ս նաև, որ այդպես է կոչվել նաև Անին և Շիրակը՝ այսպիսին՝ Ախուրյան գետը: Ընդ որում, կարող էր պատահել, որ երկու անուններից մեկը հետագայում մոռացվեր, այդպես է

101 Վարդան, էջ 138: Ստ. Օրբելյան, էջ 299:

102 «Եվ դի յայնմ ժամանակի Բազրատունիք իշխեին միայն Շիրակայ և Այրարատու միջև... ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման»: Ստ. Օրբելյան, էջ 300: Հովհ. Գրասխանակերտցի, էջ 161:

103 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 273: (Այսուհետև՝ Մ. Կաղանկատվացի):

եղել Աղստեի դեպքում: Ձորագետ անունը չի ամրացել նաև այսօրվա Դերեգիրն:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Վարդան աշխարհագրի ու հաշատուր արեղայի տեղեկությունները վերաբերում են ոչ գետին, այլ գավառին և նրանց վկայությունից պարզ չէ, թե խոսքը որ գետի մասին է: Այժմ Ձորագետ է կոչվում Կալինինո-Ստեփանավանի շրջաններով հոսող գետը¹⁰⁴ և որի ափին XI դ. կառուցվել է Լոռի բերդը¹⁰⁵: Մեր կարծիքով հինում՝ XII դ. վերջում, այս գետն է կարճ ժամանակով Տաշիր գավառին տվել երկրորդ «Ձորագետ գավառ» անունը: Տաշիր գավառում Ձորագետ ուշ առաջ եկած տեղանուն է՝ XII դ. ոչ շուտ: Իսկ Չորոփոր՝ շատ ավելի հին անուն է, այն հայտնի է V—VII դդ., և չի կարելի այդ երկու անունները կապել միմյանց հետ միայն պատահական նմանության պատճառով:

Եթե ներկայիս Դերեդ գետի ավազանը նույնացվի Չորոփորին միայն այն պատճառով, որ Դերեդը, որոշ մասնագետների կարծիքով, հնում կոչվել է Ձորագետ, ապա այդպես կոչվել է նաև Աղստեը X դ.¹⁰⁶, ուրեմն նույն սկզբունքով Չորոփորը կարելի է տեղադրել Աղստեի հովտում:

Այսպիսով, կատարած քննությունից հետո «Աշխարհացոյց»-ում նշված Գուգարքի Չորոփոր գավառը մենք տեղադրում ենք Աղստե գետի միջին հոսանքում, միանալով այն մասնագետների կարծիքին, որոնք ավելի վաղ նույն կերպ են լուծել այդ հարցը:

Աղբյուրների տվյալներից երևում է, որ X—XI դդ. Ձորագետը իր մեջ ընդգրկում էր Չորոփոր և Տավուշ գավառները, այսինքն Աղստե գետի միջին հոսանքի ավազանը, որը ֆիզիկաաշխարհագրական առումով մի ջրաբանական շրջ-

ջան է: Այդ միավոր-շրջանը ընկած է Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան մասում, նրա բնական սահմաններն են արևմուտքում և հյուսիս-արևմուտքում Գուգարաց լեռները, իսկ հարավում և հարավ-արևմուտքում՝ Փամբակ-Արեգունի լեռնային համակարգը:

Աղստեի ջրաբանական շրջանը գետի միջին հոսանքի լեռնահովտով բնականորեն բաժանվում է երկու մասի՝ ձախակողմյան և աջակողմյան: Զախակողմում է գտնվում Գուգարաց լեռների բազուկներից (Ոսկեպար, Կայան, Մթնաօար և այլ) կազմված ամբողջական լեռնազանգվածը¹⁰⁸:

Հայկական ՍՍՀ ներկա վարչական բաժանումով այդ զանգվածը ընդգրկում է Իջևանի շրջանի Աղստեի ձախափնյա մասը: Զրաբանական շրջանի աջակողմյան հատվածում Մուրղուզի լեռնաշղթան է իր բազուկներով (Հախում, Տավուշ և Խնձորուտ): Այն ընդգրկում է Շամշադինի և մասամբ Իջևանի ու Կրասնոսելսկի շրջանները: Շամշադինը համապատասխանում է հին Ուտիքի Տավուշ գավառին. ելնելով դրանից, կարելի է եզրակացնել, որ V—VII դդ. Աղստեի միջին հոսանքի լեռնահովտը բնական ֆիզիկաաշխարհագրական սահման էր Գուգարքի Չորոփոր և Ուտիքի Տավուշ գավառների միջև, կամ գետի և հովտի ձախակողմում վերջանում էր մի նահանգը, իսկ աջակողմում՝ սկիզբ առնում մյուսը¹⁰⁹: XII—XIII դդ. Չորոփորը կազմում էր Կայան գավառի ձախակողմյան հատվածը:

108 Կ. Օհանյան, Հայկական ՍՍՀ տարածքի ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանացումը, Երևան, 1975, էջ 264: «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», էջ 56:

109 Բնական ֆիզիկաաշխարհագրական բաժանումը առավել ցայտուն երևում է ռելիեֆային բարտեղի վրա: Տե՛ս «Армянская ССР, Рельефная физическая карта», М., 1974:

104 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971, էջ 338:

105 Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Լոռի-բերդ քաղաքը, ՊԲՀ, 1962, № 3, էջ 60:

106 Այդ փաստը արտացոլվել է ժամանակակից քարտեզում, տե՛ս Բ. Հակոբյան, Հայաստան, ուսումնական քարտեզ, Երևան, 1970: Նույն քարտեզում Չորոփորը ճիշտ նշված է Աղստեի հովտում:

ՏԱՇԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ (ԿՅՈՒՐԻԿՅԱՆ)
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԳՈՒԳԱՐՔՈՒՄ

1. Տաշիր-Ձորագետը Բագրատունյաց ոստանի
վարչական մարզ

Արշակունյաց շրջանի Տաշիրի ու Ձորփորի նախարարությունները գոյատևել են մինչև Հայաստանի արաբական նվաճումը, վերջին անգամ նրանք հիշատակվում են VI դ. երկրորդ կեսին (572)¹: Հետագա դարերում նրանց ներկայացուցիչներից հայտնի են կաթողիկոսներ Սահակ Ձորփորեցին (677—703) և Հովհան Օձնեցին (717—728): Արաբական տիրապետության շրջանում հայկական բազմաթիվ նախարարություններ, այդ թվում նաև Տաշիր-Ձորագետի, շտեմացան հալածանքներին ու կազմալուծվեցին: Տաշիրն ու Աղստեի լեռնահովիտը անցան Բագրատունիներին, VII—IX դդ. Ձորփորի հետ Տաշիրը (Օձուն կենտրոնով) կազմում էր Հայաստանի հյուսիսային սահմանը²:

852—855 թթ. Բուղայի արշավանքի ժամանակ արաբները ասպատակեցին նաև Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, Բուղան հասավ մինչև Տաշիր—Տավուշ և այնտեղից անցավ Վրաստան ու պաշարեց Տփղիսը: Այս խառնակ

1 2. Բարթելյան՝ «Narratio de rebus Armeniae» հունարեն Թարգմանությունը մեզ հասած մի հայ-բաղկևիկոսական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962 №6, էջ 466.

2 А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, стр. 166, 167, 182.

տարիներին Տաշիր-Ձորագետը ձեռքից-ձեռք էր անցնում, ի վերջո Հայոց թագավոր Աշոտ Ա Բագրատունին երկրամասը նորից միացրեց Բագրատունյաց ոստանին³: Միացումը պետք է տեղի ունեցած լիներ IX դ. 80-ական թթ. կեսերին, որովհետև Դրասխանակերտցին այդ մասին պատմում է Աշոտի գահակալումից (885 թ.) անմիջապես հետո: Նրա որդին Սմբատ Ա-ն միացրեց նաև Շամշուղեն վրաց դաշտում⁴, որը այդ ժամանակ Տփղիսի արաբ ամիրայության կազմում էր:

Տաշիր-Ձորագետը կարևոր նշանակություն ուներ վերականգնված հայոց պետության համար, այն մի սահմանագծով էր, որը պաշտպանում էր նրա սահմանները հարևան Տփղիսի ու Ատրպատականի արաբական ամիրայություններից:

Ատրպատականի ամիրաներն (Ավշինը, Յուսուֆը) ու նրանց զորապետները հաճախ այդ գավառներով էին խուժում Հայաստանի ներքին մարզերը: Այս հանդամանքը ստիպում էր հատուկ ուշադրություն հատկացնել երկրամասին. անհրաժեշտ էր կազմակերպել նրա պաշտպանությունը և ստեղծել տեղական վարչական ապարատ: Աշոտ Ա-ն նշանակեց այնտեղ «իշխաններ» (կառավարիչներ) և «առաջնորդներ» (եկեղեցական սպասավորներ) իր ավագ որդի Սմբատի ընդհանուր ղեկավարությամբ: Ժառանգելով դահլը, Սմբատը (Սմբատ Ա՝ 890—914) Տաշիրում կառավարիչ նշանակեց

3 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 127, 140: Կարճ ժամանակով Տաշիրը գրավել էր վրաց Բագրատունիներից Գուարամ մամիկալը (830—882), որը կովում էր արաբների դեմ: Հետագայում, ըստ աղբյուրի, Գուարամը իր տիրույթները բաժանեց իր եղբայրներին, («Матнеане Картлис», перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, стр. 30, 31). Երայց Տաշիրը նրանց չէր անցել: Տաշիրի վիճակը պարզ չէ մինչև 880-ական թթ. կեսերը:

4 «Պատմություն Անանուն զրուցագրի, կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի», թարգմանությունը բնագրից, առաջարկն ու ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 159: Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 295: Շամշուղեն մասին՝ Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի», էջ 67, 87:

Գնթունի տոհմից Վասակ և Աշոտ եղբայրներին որպես «բերդապահ և վերակացու», որոնց նստավայրը Շամշուղեղում էր⁵։ Դրասխանակերտցին Գնթունիներին ենթակա վարչական շրջանը անվանում է «նահանգ», բայց ոչ բառի ուղիղ իմաստով։ Այդ «նահանգը» ընդգրկում էր Տաշիրը և նրան հարող փոքր գավառները։ Միավորի, ավելի ճիշտ՝ «Տաշիր գավառ» անունը հանդիպում է մեկ անգամ նույն Դրասխանակերտցու մոտ և Սանահնի վանքի գրառումների մատյանում⁶։

Երկրամասի մյուս խոշոր շրջանը՝ Աղստեի հովիտն ընդգրկվեց մի վարչական միավորի կազմում, որին պատմիչը անվանում է «Ուտի գավառ»։ Այդ անվանումը պահանջում է պարզաբանում։ «Գավառ» բառը տվյալ դեպքում գործածված է ոչ իր սովորական՝ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի իմաստով, այլ որպես վարչական միավորի անվանում։ X դ. առաջին բառորդում, ըստ Դրասխանակերտցու, «Ուտի գավառ» էր կոչվում արքունիքի ստեղծած վարչական միավորը, որը նույնպես կառավարվում էր նշանակովի վերակացուների կողմից։ Վերջիններս միաժամանակ և՛ բաղաբացիական կառավարիչներ էին, և՛ զորապետներ ու կոչվում էին «իշխան և հրամանատար»⁷։ «Գավառը» ընդգրկում էր Աղստե գետի միջին հոսանքը և նրան հարևանցող Տավուշի ձորը (ներկայիս Շամշադինի շրջանում), բաժանվելով «Տաշիր նահանգից» Գուգարաց լեռնաշղթայով, որը չբաժան շղթա է Դեբեդի և Աղստեի միջև։ Նրա ներքին կառուցվածքի մասին հնարավոր է պատկերացում կազմել նույնպես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների շնորհիվ։

922 թ. Աշոտ Երկաթը ընդհարվել էր Փառիսոսի իշխան Սահակ Սևադայի հետ։ Մերձավոր իշխանավորներին սկզբից հաջողվել էր հաշտեցնել նրանց, բայց հաշտությունը

կայուն չէր. շուտով Սևադան գրավում է մի քանի ամրոցներ «Ուտի գավառում»։ Ընդհարման պատճառի մասին Դրասխանակերտցին որոշակի բան չի ասում, բայց նրանց բախումը անմիջականորեն առնչվում է Փառիսոսի և Սյունյաց իշխանական տների կապերի հետ։ Սևադայի երկրորդ զուտոր Շահանդուխտը կնուխյան էր տված Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատին։ Վերջինիս եղբայրն էր Գեղարքունիքի իշխան Վասակը, որին Աշոտ Բ-ն, կասկածելով այլ ֆեոդալների հետ գաղտնի կապեր ունենալու մեջ, բանտարկել էր Կայան բերդում։ Ահա այդ դեպքը առիթ է տվել Սևադայի նոր խռովությանը⁸։ Պատմիչը գրում է. «...ժամանեալ զուժկան յՈւտի գաւառէ առ Թագաւորն Աշոտ հասանէր, ասելով նմա զելս իշխանին Սահակայ աներոյ իւրոյ յՈւտի դաւառ և զուժեղապէս յաւարի առնուն առհասարակ և զյափշտակութիւնն ի նոցանէ ամրոցացն որ ի Զորոյփոր՝ տանել զգաղթ յաշխարհին յամրոցս իւրոյ տէրութեանն և զիւր արծանանալ և կալ նստել զլեռնակողմամբ գաւառին»⁹։ Երբ Աշոտը զորամասով ժամանեց Զորոփոր, նա տեսավ, որ Սևադան գրավել է Զորոփորի Կայան բերդը, ազատել Վասակ իշխանին, իսկ բնակչությանը տեղահանել¹⁰։ Արքան պահանջեց վերադարձնել բերդերը ու հնադանդվել, բայց մերժում ստանալով, հարձակվեց հակառակորդի վրա, որը ճամբարել էր «ի ծործորս լեռնակի միոյ ըստ արեւմտեայ կուսէ ձորոյն Տաւրշոյ...»։ Սևադան պարտվեց, գերի ընկավ և կուրացվեց¹¹։

Այս հաղորդման շնորհիվ պարզվում է «գավառի» վարչական կառուցվածքը։ Պատմիչը գրում է, որ մտնելով «Ուտի գավառ», Սևադան գրավեց Զորոփորի ամրոցները։ Հայտնի է, որ Զորոփորը ոչ թե Ուտի կամ Ուտիք, այլ Գուգարքի

5 Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 140, 295։ Ոստիկան Յուսուֆի ներխուժումները Տաշիր և Գանգարք առավել հաճախակի էին Սմբատ Ա-ի օրոք, տե՛ս Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 195, 230։ Ասողիկ, էջ 163, 164։

6 Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 244։ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37։

7 Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 140, 301, 320։

8 Տե՛ս Բ. Ալուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 104—105։

9 Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 306—307, 309։

10 Նույն տեղում, էջ 306—307, 309։

11 Նույն տեղում, էջ 311—314։

գավառներից էր¹²։ Այդ շրջանը կարող էր գտնվել «Ուտի գավառում» միայն այն դեպքում, եթե վարչականորեն կցվեր նրան, լինե՞ր վարչական միավորի շրջաններից։ «Գավառի» լեռնակողմը, որտեղ ամրացել էր Սևադան, գտնվում էր Տավուշի ձորում, ուրեմն այդ ձորը նույնպես «գավառի» կազմում էր։ Այսպիսով, վարչական միավորի կազմում էին Գուգարքի Ձորոփորը Կայանով և սրան հարևան Ուտիքի Տավուշ գավառը համանուն բերդով։ Այս շրջանի գլխավոր գետը Աղստեն էր, որը պատմիչները, ինչպես վերը ասվեց, անվանում են նաև Ձորագետ։ Գավառապետի նստավայրը Տավուշ բերդն էր, նրանցից հանվանե Պրասխանակերտցին հիշատակում է Մովսեսին և Յլիկ Ամրամին¹³։ Բայց դատելով Մովսես Կաղանկատվացու մի հետաքրքիր տեղեկությունից, կարելի է եզրակացնել, որ կարճ ժամանակ «Ուտի գավառում» վարչական ֆունկցիաներ ունեցել է նաև Փառխոսի իշխան Սահակ Սևադան։ Նրա մասին պատմիչը գրում է. «Սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւաղակապետաց Ձորոյգետոյն բովանդակ եղե իշխան»¹⁴։ Մեր կարծիքով «իշխան» բառը տվյալ դեպքում նշանակում է ոչ թե Ձորագետի ֆեոդալ, այլ կառավարիչ։ Ձորագետը նույնանուն գետի ավազանն է, բայց այն չպետք է շփոթել այժմյան Ձորագետի հետ, որը հոսում է Կալինինո-Ստեփանավանի շրջաններով կամ հին Տաշիր գավառով։ X դ. առաջին քառորդում, այսինքն Սահակ-Սևադայի ապրած շրջանում, Տաշիրում կառավարիչներ էին Գնթունի եղբայրները, և Սևադային ենթակա Ձորագետը Տաշիրում չէր կարող լինել։ Այն հարևանցում էր Սևադայի տիրույթներին՝ Փառի-

սոսին և նաև Գարդմանին, ուրեմն Կաղանկատվացին տվյալ դեպքում նկատի ունի Աղստեղ և նրա ավազանը։ Հաշվի առնելով, որ խոտովոթյան ժամանակ Սևադան ճամբարել էր Տավուշի ձորում, կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Տավուշում վերակացու չկար։ Հայտնի է, որ Մովսես իշխանը ըմբոստացել էր թագավորի դեմ, որի համար հեռացվել էր պաշտոնից և կուրացվել¹⁵։ Տեսնելով, որ նշանակովի վերակացուները հոսալի հենարան չեն կարող լինել արքունիքի համար և երկյուղ կրելով նոր խոտովոթյուններից, Աշոտ Բ-ն գավառի վարչությունը ըստ երևույթին հանձնել էր իր աներ Սևադային, բայց միայն «Ուտի գավառի» մի շրջանում (Տավուշի կի՞րճ), իսկ Ձորոփորը ենթարկել իրեն։ Ճնշելով Սևադայի խոտովոթյունը, Պրասխանակերտցու հաղորդամբ, Աշոտը բռնագրավեց նրա ամրոցները. «ապա զամրոցն առհասարակ զԳարդմանայ թագաւորն ինքն գրաւեալ և զբովանդակ աշխարհն յիւր անուն նուաճեալ հնազանդէր»¹⁶։ Տվյալ դեպքում խոսքը կարող է վերաբերել Ձորագետին (Գարդմանի հետ)։ Դրանից հետո «Ուտի գավառում» որոշ ժամանակ կառավարիչներ չեն եղել, այլ ամբողջ «գավառը» ենթարկվել է անձամբ Աշոտ Բ-ին¹⁷։ Վերջապես, նոր կառավարիչ նշանակվել է՝ ոմն Յլիկ Ամրամ՝ «հրամանատար ի վերայ գործոյ աշխարհին» պաշտոնով¹⁸։ Սակայն պատմությունը շուտով կրկնվեց, նորեկ «հրամանատարը» ըմբոստացավ, Աշոտ Բ-ի պատժիչ արշավանքը անհաջող վերջացավ¹⁹, դրանով էլ, ցավոք, պատմիչը ընդհատում է իր հաղորդումը Ամրամի մասին, կիսատ թողնելով դեպքերի շարադրանքը։

Խոտովոթյուններ եղան նաև Տաշիր «գավառում»։ Արքան ստիպված է եղել մի քանի անգամ անցնել գավառ՝ հնազանդեցնելու Գնթունի եղբայրներին։ Առաջին անգամ, մինչև Սե-

12 Ղ. Իճեհյան, Ստորագրություն հին Հայաստանից, էջ 356։ Ա. Արամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 350։ Ս. Երեմյան, Հայաստանի ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 109—110։

13 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 301—303, 320, 322։

14 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 273։ Պատմիչի կողմից «Քաւայ» և «Փառնայ» գավառների առանձին հիշատակելը շփոթության արդյունք է. պետք է լինի «Քուստ-ի Փառնայ» (այսինքն Փառխոսի գավառ)։ Տե՛ս Ղ. Իճեհյան, նշվ. աշխ., էջ 309։ Բ. Ուլուքարյան, նշված աշխ., էջ 33—34, 90։

15 Տե՛ս Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 303—304։

16 Նույն տեղում, էջ 313։

17 Նույն տեղում, էջ 319—320։

18 Նույն տեղում, էջ 320։

19 Նույն տեղում, էջ 320—321։

վաղա՛յի խոռովութիւնը, թագավորը Աթա եղբոր հետ ճնշեց Գնթունիների խոռովութիւնը, որոնք նույնիսկ օժանդակ ջուկատ էին ստացել Տփղիսի արար ամիրայից²⁰։ Բայց, այնուամենայնիւ, եղբայրները պաշտոնից չհեռացվեցին։ Հաջորդ տարին Վասակ Գնթունին նորից ընդհարվեց թագավորի հետ, և Աշոտը ստիպված էր իր ջոկատով մտնել Շամշուղե բերդը²¹։ Դրանով էլ սպառվում է Դրասխանակերտցու տեղեկութիւնները Ուտի և Տաշիր «գավառների» վերաբերյալ։

Հաջորդ տասնամյակների մասին սկզբնաղբյուրները տեղեկութիւններ չեն հաղորդում²²։ Գուգարքի այս երկրամասի պատմութիւնը նորից արտացոլվում է գրավոր աղբյուրներում X դ. կեսերից, երբ սկսվում է Բագրատունյաց թագավորության Անիական շրջանը։

2. Տաշիր-Ձորագետում թագավորության

կազմակերպման նախադրյալներն ու ժամանակը

Հայկական անկախ պետականութիւնն վերականգնումից հետո (Աշոտ Ա-ի զահակալութիւն տարիներին), բնական է, Հայաստանում համապետական վարչական սիստեմ դեռ չկար, տեղերում նշանակված էին «վերակացուներ և բերդապահներ» ու «հրամանատարներ», իսկ կենտրոնական վարչական մարմնի ֆունկցիան կատարում էր թագավորին ենթակա պաշտոնեւորութիւնը՝ Հասան Գնթունու զխաւորութիւնամբ (այն ժամանակ արքունիքը դեռ նոր էր ձևավորվում, կախին մի քանի գործակալութիւններ՝ սպարապետութիւն, իշխանաց իշխանի և մարզպանի)²³։ Այդպիսի վիճակը չէր կախող երկար տևել և

պետական ապարատը աստիճանաբար պետք է կատարելագործվեր։ Բայց X դ. 10—20-ական թթ. ծավալված պայքարը Ատրպատականի ամիրայութիւնն դեմ հնարավորութիւն չէր տալիս զբաղվելու նման հարցերով։ Աշոտ Երկաթի հաղթանակները ստիպեցին խալիֆայութիւնը հրաժարվել Հայաստանի վերանվաճման հավակնութիւնից, երկրում սկսվեց երկարատև, համեմատաբար խաղաղ շրջան։ X դ. առաջին կեսի վերջում Հայաստանի բարենպաստ միջազգային դրութիւնը հնարավորութիւն էր տալիս իշխող վերնախավին ուղղորդութիւնը կենտրոնացնել ներքին խնդիրների վրա։ Աթաի իշխանութիւն տարիներին (928—953) առաջին փորձն է արվում թագավորանիստ քաղաքում կենտրոնացնել գերագույն վարչական ու հոգևոր իշխանութիւնը և Կարսը դարձնել մշտական մայրաքաղաք, բայց Բյուզանդիայի ներխուժումը և մի քանի մարտերի զավթումը Արեւմտյան Հայաստանում 949 թ. (Կարինի, Բասենի, Համլունիքի և այլ գավառներ, որոնք IX—X դ. սկզբ. Կարինի արաբական ամիրայութիւն կաղմում էին) բարդացրեցին վիճակը Հայոց թագավորութիւն հյուսիս-արեւմտյան սահմանում։ Կայսրութիւնը նվաճված երկրամասում ստեղծեց ռազմավարական միավոր՝ Կարինի բանակաթեմ, որը մի հենարան էր Հայաստանի դեմ հետադաշում հարձակումը շարունակելու համար։ Մայրաքաղաք Կարսը համեմատաբար հեռու չէր հայրկանդական նոր սահմանից։ Պետութիւն կենտրոնը վրտանգավոր հարեանութիւնից հեռացնելու նպատակով Աշոտ Գ Ողորմածը (953—977) մայրաքաղաքը Կարսից տեղափոխեց Անի և այն դարձրեց մշտական մայրաքաղաք (961 թ.)²⁴։ Երկիրը ձեռք բերեց մշտական քաղաքական կենտ-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 295—297։ Ըստ երևույթին այդ դեպքերի հետ է առնչվում հետևյալ արձանագրութիւնը. «Աստ եկաց Երկաթ Աշոտ, արար յաղթութիւն և գնաց»։ Տե՛ս Ս. Զալալյանց, նշված աշխ., մ. Բ, Տփղիս, 1858, էջ 79։

²¹ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 316—318։

²² Այդ ժամանակահատվածը ընդգրկում է X դ. 30—50-ական թթ.։

²³ Բագրատունյաց շրջանում մարզպանի ֆունկցիաները, համեմատաբար պահպանական շրջանի հետ, փոխվել էին։ V—VI դդ. սկզբին դա երկրի փոխարքան էր, իսկ X—XI դդ. այդպես էր կոչվում այն պաշտոնյան, որը

վարում էր օտար պետութիւնների հետ հարաբերութիւնների գործակալութիւնը (հմմ. Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 236)։ Կարծիք կա, որ մարզպանը Բագրատունիների օրոք զորավար էր, որը զխաւորում էր մարզպետական գոնդը։ (Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 273)։

²⁴ Մանրամասն տե՛ս մեր հոգովածը՝ «Անին արքունի աթոռանիստ և մայրաքաղաք», «Լրաբեր» հաս. դիտ., 1978, № 5։

րոն, որը նպաստեց կենտրոնական իշխանության և առանձին երկրամասերի, հատկապես ծայրամասերի հետ կապերի ամրապնդմանը: Վերականգնվեց պետական վարչական ապարատը՝ վերացվեցին մի շարք հին և ավելացան նոր պաշտոնություններ: Աշոտի ավագ որդի, թագաժառանգ Սմբատը նշանակվեց գահակից, նա մասնակից դարձավ պետության կառավարմանը:

Վերափոխումներ կատարվեցին նաև Տաշիր-Ձորագետում: Այս երկրամասը թագավորական ոստանի գլխավոր մարզերից էր և միաժամանակ պետության ծայրամաս հյուսիսում. այդ առումով նա հատուկ նշանակություն ուներ արքունիքի համար: X դ. կեսերին նրա վարչաձևում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Աշոտ Գ-ի գահակալության առաջին տարիներին արքունիքը վերակացունների ինստիտուտը փոխարինեց ավելի հարմար կառավարչաձևով:

Վերացվեցին նախկին երկու «գավառները» (Տաշիր և Ուտի), նրանց փոխարեն ստեղծվեց մեկ խոշոր վարչական միավոր, որը աղբյուրներում կոչվում էր «Տաշիր երկիր», այդ «երկիրը» ենթարկվեց անմիջապես արքունիքին բարձրատիպ ճան կառավարչի միջոցով: Միաժամանակ ստեղծվեց «երկրի» հոգևոր կազմակերպությունը՝ եկեղեցական թեմը Սանահին կենտրոնով:

Այսպիսով, X—XI դդ. Տաշիր տեղանունը կիրառվում էր երկու իմաստով, նեղ՝ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի, նաև վարչական միավորի («գավառի»), իսկ երբ ստեղծվեց Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, նաև լայն՝ Այուրիկյանների քաղաքական կազմավորումը անվանելու համար:

Աղբյուրները հաղորդում են, որ վերափոխումների իրագործմանը մասնակից էր Հայոց թագուհի, Աշոտ Գ-ի կին խոսրովանույշը²⁵, որին աջակցում էին նրա որդիները, առաջին հերթին գահակից Սմբատը:

²⁵ «Յաւուրս սորա, (Աշոտ Գ-ի՝ Ռ. Մ.) ի նժն (966) թվականին, ի Սևորդիսն շինեցան Հաղբատ և Սանահին... շինեաց կինն Աշոտոյ խոսրովանույշ... վասն արեշատութեան որոցոյ իրեանց՝ Գորգենայ, Սմբատաց և Գաղկայ»: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501:

Սանահինի վանքի առաջին դպիր-քարտուղար Սիմեոնը 972 թ. վանքի դրառումների մատյանում գրած հիշատակաբանում ունի հետևյալ վկայությունը. «քաջ շինաւոյն Հայոց թագաւորն Սմբատ», և երկրորդ՝ «թագաւորութիւն Աշոտոյ և նորին որդւոյ Սմբատայ քաջք և յաղթողք թագաւորք Հայոց»²⁶: Այս տողերում Սիմեոնը մատնանշում է Սմբատի գահակցությունը և նրա մասնակցությունը Սանահինի վանքի հիմնադրմանը (Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցմանը): Սմբատի գահակցությունը հաստատում են նաև ժամանակի կաթողիկոս Անանիա Մոկացին²⁷ և Սանահինի կաթողիկոսական բարձրաքանդակները:

Ամենափրկիչ եկեղեցին քանդակազարդ է, նրա արևելյան ճակատի բարձրաքանդակը պատկերում է Սմբատին և նրա կրտսեր եղբայր Գորգենին, երկուսն էլ թագակիր. գլխավերին գրված է. «Կիրիկէ թագաւոր, Սմբատ թագաւոր»²⁸: Այս կաթողիկոսական քանդակը լրացնում է Սիմեոնի վկայությունը և ցույց տալիս, որ Սմբատը «Տաշիր երկրում» ուներ վարչական իշխանություն, արքունիքի ներկայացուցիչն էր այս երկրամասում, այսինքն կատարում էր փոխարքայի դեր, բայց ոչ որպես իրավա (Տաշիրի) թագավոր, այլ որպես «Հայոց թագավոր»՝ շահնշահին ենթակա գահակից: Եթե հաշվի առնենք, որ Ամենափրկիչ շինարարությունը (այսինքն տեղական թեմի կազմավորումը) սկսվել է 957 թ.²⁹, իսկ Սմբատի գահակցության մասին տեղեկություն ունենք 958-ից, ապա կախելի է ենթադրել, որ 957-ից (հավանաբար

²⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 38—39:

²⁷ Մոկացին իր «Թղթում» գրում է, որ 958 թ. խոտակերաց վանքի վանական Դավիթը եկել էր Շիրակ և Շիրակավանում հանդիպել «Հայոց թագավոր» Սմբատի հետ: (Տե՛ս «Արարատ», 1897, թիվ Գ, էջ 144):

²⁸ Н. Марр, Сананская скульптурная группа ктиторов, «Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб., 1912, стр. 350. Կ. Առաքաղայան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 98. О Халпахчян, Санани, М., 1973, стр. 30, рис. 29—30.

²⁹ О. Халпахчян, Принципы сложения культовых ансамблей Армении, «Архитектурное наследство», т. 24, М., 1976, стр. 129.

ավելի շուտ) արդեն չկային վերակացություններ և նրկրամասը ենթարկված էր թագաժառանգին:

Ամենափրկիչ եկեղեցու վրա քանդակված է նաև Աշոտ Գ-ի կրտսեր որդի և Սմբատի եղբայր Գուրգենը, սա եղև է Բագրատունյաց իռավա ճյուղի հիմնադիր և առաջին թագավորը Տաշիր-Չորագետում: Գուրգենի անվան տեղական (լոռվա) բարբառային ձևն է Կյուրիկե և գրականության մեջ դինաստիան ու թագավորությունը անվանում են նաև Կյուրիկյան:

Երբ է կազմավորվել այդ թագավորությունը և ինչպիսի պարագաններում: Կազմավորման տարեթիվ հարցով հետաքրքրվող մասնագետներին կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ պատմաբաններ, որոնք Գուգարքին անդրադարձել են հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության առնչությամբ և չեն ընդգրկել հարցին վերաբերող բոլոր աղբյուրները: Դրանցից առաջին հերթին պետք է նշել Մ. Չամչյանին, որին երկար ժամանակ կրկնել են հաջորդ ժամանակաշրջանի հետադետողները: Սակայն 982 թ., որը նշել է Չամչյանը³⁰, վկայակոչելով Վարդան պատմիչի մի տեղեկությունը, բոլորովին չի հիմնավորված:

Նոր շրջանում հատուկ աշխատանքներ են նվիրվում Գուգարքի X—XII դդ. պատմությանը և նրանցում տարեթվի հարցը քննվում է շատ ավելի խորն ու բազմակողմանի: Վիեննայի միսթաթյան Ղ. Մովսեսյանը, որի գիրքը լույս տեսավ 1923 թ., քննելով հարցին վերաբերող սկզբնաղբյուրները, առաջարկում է 980 թ.³¹: Նույն սկզբնաղբյուրները քննության են առել նաև ուրիշները՝ մենք առաջադրել ենք սկզբից 972 թ., ապա՝ 969 թ.³², իսկ Ի. Ղաբիբյանը՝ 979 թ.³³:

30 Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ. 2, Վենետիկ, 1785, էջ 851: Նրան կրկնում են Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Մ. Բրուսեն և ուրիշներ:

31 Ղ. Մովսեսյան, Լոռի Կյուրիկեան թագավորներու պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 28:

32 Բ. Մարկոսյան, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1968, № 3: Նույնի՝ իռավա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1976, № 3:

33 Ի. Ղաբիբյան, Կյուրիկյան թագավորության հուշակման տարեթվի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1:

Այսպիսով, առաջարկված տարեթիվը տատանվում է մեկ տասնամյակի սահմաններում: Քանի որ մեզ զբաղեցնող հարցը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գուգարքի X դ. պատմության համար, անհրաժեշտ է հանգամանորեն անդրադառնալ սկզբնաղբյուրներին և վերլուծել տարակարծիք հեղինակների փաստարկումները:

Հարցի լուծման համար որոշիչ նշանակություն ունեն Սանահնի վանքի «Քյոթուկ» կոչված գրառումների մատյանում X դ. գրված երկու վավերագրերը՝ վանքի քարտուղար Սիմեոնի հիշատակարանը և Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավորի (977—990) հրովարտակներից մեկի պատճեն: Նրանց միջոցով միայն, իհարկե համադրելով այլ կովանների հետ, կարելի է հաջողությամբ լուծել ինչպես տարեթվի, այնպես էլ Կյուրիկյան թագավորության պատմության հետ առնչվող այլ հարցեր: Սակայն «Քյոթուկի» տվյալների քննությունից հետո վերոհիշյալ երեք ուսումնասիրողները առաջարկել են տարբեր տարեթվեր:

Ղ. Մովսեսյանի գլխավոր կովանն է Սմբատ Տիեզերակալի 979 թ. հրովարտակը, գրված Սանահնում եղբորը՝ Տաշիր-Չորագետի կառավարիչ (թագավոր) Գուրգենին տեսակցելու ժամանակ:

Հրովարտակում ասված է. «...Ես Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց... եկի ի տեսութիւն սր. ուխտիս Սանահնիս, զոր շինեալ էր թագաւորն Աշոտ և խոսրովանոյշ թագուհին Նայրն և մայրն իմ, ...վասն որոյ և սիրեցի, և սիրոյ նշան արտերեալ հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան և սահմանեցի զվիճակ սր. Աստուածածնիս և սր. հայրս վանանց զԵսայի ետու առնել եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց իսաչկայ. և անդառնալի հրամանաւ մերով և գրով ետու վիճակ և երկիրս զայս Սանահնիս. զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին և զներքին, մինչ ի լեառն Բագում յայսկոյս և յայնկոյս մինչ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին և մինչ ի սահմանս Տրփիաց և Վրաց, և ի սահմանս Նիգ գաւառի. և մինչ ի սահմանս Կալենոյ. և զսահմանս Մաղկոցաց, մինչ ի սահմանս տուն Շիրակայ: Ես Սմբատ թագաւոր, իմ թագաւորա-

կան իշխանութեամբն և կաթողիկոսաց հրամանաւք զաթոռս
զայս և զվիճակս հաստատեցի ի Սանահնիս սբ. Աստու-
ծածնիս, որ էր գերեզմանատուն նախնեաց մերոց... գրեցաւ
ի թուականին հայոց շորս հարիւր քսան և ութ» (979 թ.)³⁴:

Հրովարտակի բովանդակութիւնից Ղ. Մովսէսյանը եզ-
րակացնում է, որ 979 թ. Սմբատ թագաւորը հիմնել է Սա-
նահնի եպիսկոպոսական վիճակը, որոշել նրա սահմանները
և եղբորը՝ Գուրգենին, նշանակել Տաշիրի թագաւոր, որի կա-
պակցութեամբ տեղի է ունեցել Տաշիրի անկախութեան հան-
դիսավոր արարողութիւնը Սանահնում³⁵: Հաշվի առնելով
Մխիթար Այրիվանեցու վկայութիւնը, որը Գուրգենի թագա-
ւորութիւնը նշում է 981 թ. տակ³⁶, նա թագաւորութեան
ստեղծման տարեթիւը ընդունում է երկուսի միջինը՝ 980 թ.³⁷:

Մեր կարծիքով սխալ է Սմբատի հրովարտակից եզրա-
կացնել, որ 979 թ. Սանահնում հիմնվել է եպիսկոպոսական
վիճակ: Որ Տաշիր-Չորագետում մինչ այդ արդեն գոյութիւն
ունէր եկեղեցական թեմ, պարզ երևում է Սանահնի վանա-
կան Սիմեոնի հիշատակարանից, գրված նույն վանքում
972 թ.: Հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես անարժանս ի
կրօնաւորաց փցուն գրիչս Սիմէան. ի թուականութեան հա-
յոց ՆիԱ. (972). ի նորաշէն վանքս կոչեցեալ Սանահն, հրա-
մանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութիւն
ամբ 2, զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանոյշ,
ամուսինն Աշոտոյ Հայոց շահնշահի... և ստաջին աքի հայ-
րապետութեան հոգեւոր հաւրն հանուրց տեառն Խաչկայ ար-
ժանաւոր վերադիտողի, և յեպիսկոպոսութեան մերումս նա-

հանգի գաւառիս Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հատապետի,
որ և նորա յառաջնորդութեան են ամբ Բ ի թագաւորութիւն
Աշոտոյ և նորին որդոյ Սմբատայ, քաջ և յաղթողը թա-
գաւորը Հայոց: Արդ որք ընթերնոյք... յիշեալք ի մաքրամա-
տոյց յաղաթս ձեր զԱշոտ շահնշահն և զշինաւող սուրբ ուխ-
տիս զբարեպաշտ և զա[ստու]թասէր թագուհին. և զիւ-
րեանց որդեակսն զարի և քաջ շինաւոյն Հայոց թագաւորն
Սմբատ, և զեղբարս նորին զԳագիկն և զԳուրգէն. ևս առաւել
յիշելոյ արժանի համարեսցիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր
առ Քրիստոս Պաղիկարպոս, որ սկիզբն արար վանիցս շի-
նութեան և փոխեցաւ ի դասս անմարմնոցն. որոյ հանգըս-
տեան են ամբ Բ. ևս առաւել յիշեսցիք զնորին փոխանորդ
զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ...»³⁸:

Այս հիշատակարանում ներկայացված են գրչին ժամա-
նակակից եկեղեցականները, որոնք գլխավորում էին հոգե-
ւոր իշխանութիւնը Սանահնի վանքում և ամբողջ Տաշիրում:
972 թ. երկրամասի եպիսկոպոսն էր հայր Գրիգորը, որը ա-
ռաջնորդութիւնը ստանձնել էր 970 թ., հաջորդելով հայր
Պոլիկարպոսին: Չնայած հիշատակարանում վիճակ բառը
բացակայում է, բայց պարզ է, որ Գրիգորն ու Պոլիկարպոսը
եղել են Տաշիրի թեմի եպիսկոպոս առաջնորդներ, որովհետեւ
վարել որևէ մարդի եպիսկոպոսութիւնը, նշանակում է
գլխավորել տեղական եկեղեցական կազմակերպութիւնը, որը
նույն վիճակն է: Սիմեոնի խոսքերով, Պոլիկարպոսը սկիզբ
է դրել (Խոսրովանույշ թագուհու օժանդակութեամբ) վանքի
շինութեանը, խոսքը տվյալ դեպքում Ամենափրկիչ եկեղեցու
մասին է, որի կառուցման տարիներից (957—966) հաշվում
են վանքի հիմնադրումը: Առաջին վանահայրը եղել է Հով-
հաննէսը, որը պաշտոնավարել է Գրիգոր եպիսկոպոսի (ամե-
նայն հավանականութեամբ նաև Պոլիկարպոսի) օրոք և հիշ-
ված է Սիմեոնի հիշատակարանում («հրամանաւ հաւր իմոյ
Յովհաննիսի»): Նրա կարգադրութեամբ Սիմեոնը արտագրել
է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնողականաց» գիրքը:

³⁴ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 46—50: Այս հրովարտակը
հրատարակել են Խախտրոզ ուսումնասիրողներից մի քանիսը (տե՛ս Ս. Զա-
լալյանց, *Նշված աշխ.*, էջ 43—44: Հովհ. Գրիմեցի, *Նշված աշխ.*, էջ 143:
Ղ. Մովսէսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 24—25: Կ. Ղաֆաղարյան, *Սանահնի
վանքը*, էջ 190):

³⁵ Ղ. Մովսէսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 26: Նաև՝ Ի. Ղաբիրյան, *Նշված
հոդվածը*, էջ 85:

³⁶ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 56:

³⁷ Ղ. Մովսէսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 28:

³⁸ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37—40:

Եթե այդպես է, ապա ի՞նչ էր կատարվել Սմբատի այցելության ժամանակ: Յուրաքանչյուր վիճակ ունենում է իր մայր եկեղեցին, որը, բնականաբար, լինում է վանքի գլխավոր շինությունը: Սանահնում սկզբնապես դա Ամենափրկիչ եկեղեցին էր: Սմբատի հրովարտակում ասված է. «...հաստատեսցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան և սահմանեցի զվիճակ սբ. Աստուածածնիս...»: Մեր կարծիքով, այդ տողերից բխում է, որ թագավորը Տաշիր վիճակի մայր եկեղեցին դարձրել է վանքի Աստվածածնի եկեղեցին, շնորհելով նրան եպիսկոպոսական աթոռ: Քանի որ Աստվածածնի աթոռին ենթակա էր ամբողջ Տաշիրը («զամենայն երկիրն Տաշրաց»՝ այդպես էին անվանում Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը Բագրատունյաց շրջանում), ապա Սանահնում միաժամանակ երկու եպիսկոպոսական աթոռ՝ Ամենափրկչի և Աստվածածնի չէին կարող լինել: Պետք է ենթադրել, որ առաջինը վերացվեց, իսկ ավելի հավանական է, որ Աստվածածնինը փոխարինեց Ամենափրկչին:

«Քյոթուկի» այս երկու վավերագրերի բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ Տաշիրում եկեղեցական վիճակը կազմակերպվել էր 979 թ. շատ ավելի շուտ՝ 960-ական թվականների կեսերին, Ամենափրկիչ եկեղեցու շինարարությանը զուգընթաց, որի առաջին առաջնորդն էր Պոլիկարպոսը: Վիճակը ընդգրկում էր այն տարածքը, ուր կազմավորվել էր թագավորությունը: Ուրեմն, Սմբատի այցելության նպատակը վիճակի հիմնումը չի եղել: Ստորև կաշխատենք պարզել նրա այցի իսկական դրսևապատճառները:

Մովսեսյանի կարծիքով մինչև 979 թ. Տաշիր-Ձորագետում թագավորության բացակայությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ Սիմեոնի հիշատակարանում չկա որևէ ակնարկ Տաշիրի թագավորության մասին և Գուրգենը համապատասխան տիտղոսով չի հորջորջվում³⁹:

Մեր կարծիքով Սիմեոնի լուսությունը տեղական թագավոր-

³⁹ Հմմտ. Ղ. Մովսեսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 24: Ի. Ղափրյան, *Նշված հոդվածը*, էջ 30:

րության մասին բուրբուրվին չի խանգարում հիմնավորել նրա գոյությունը մինչև Սմբատ Բ-ի այցը: Նախ, Գուրգենը կարող էր թագ ստանալ հիշատակարանը գրվելուց հետո, բայց նույն թվականին: Բացի այդ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Սմբատ Տիեզերակալի հրովարտակում նույնպես ոչ մի խոսք չկա Սանահնում եղբորը թագ շնորհելու մասին. անհատկանալի լուսություն, եթե Գուրգենի թագադրությունը իրոք տեղի է ունեցել Սմբատի այցելության ժամանակ:

Ինչպես ասվեց, Տաշիրում սկզբնապես կառավարում էին նշանակովի վերակացուներ: Տեղական վերակացուների կենտրոնախույս նկրտումները իշխող դինաստիային ստիպեցին Տաշիրի կառավարումը հանձնել իր տոհմակիցներին և այդ եղանակով երկրի հյուսիսային շրջանները ամուր կապել կենտրոնի հետ: Տաշիր-Ձորագետը Բագրատունյաց ոստանի ներսում առանձնացվեց որպես հատուկ վարչաքաղաքական կազմավորում՝ «Տաշիր երկիր», որի Բագրատունի առաջին կառավարիչն էր Աշոտ Ողորմածի (953—977) կրտսեր որդի Գուրգենը: Ե՞րբ տեղի ունեցավ այդ առանձնացումը և ինչպիսի՞ն էր նոր կառավարիչների դիրքը ֆեոդալական աստիճանակարգում: Այդ հարցի պարզաբանումը հնարավորություն կտա ճշտելու թագավորության կազմավորման փարեթիվը:

Ամենափրկիչի բարձրաբանդակները վկայում են, որ Գուրգենը «Տաշիր երկրում» իշխում էր եկեղեցու կառուցման ժամանակվանից, ուրեմն այդ ժամանակ կար նրա ղեկավարած կազմավորումը, որն ուներ նաև իր եկեղեցական կազմակերպությունը՝ Տաշիր թեմը: Թեմի հիմնադրումը սերտորեն կապված է Տաշիր-Ձորագետում Կյուրիկյանների հաստատվելու հետ: Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը նրանց գլխավորած քաղաքական կազմավորման հոգևոր կենտրոններն էին և կոչված էին ամրացնելու կառավարիչների վարչական իշխանությունը: Տաշիրում վիճակ չէր ստեղծվի, եթե շլիններ այն քաղաքական կազմավորումը, որը կարիք ունենար սեփական եկեղեցական թեմի: Այդ երկուսը անբաժանելի են միմյանցից: Վերակացուների (Գնթունիների և ուրիշների)

ժամանակ այստեղ կային միայն եկեղեցական պաշտոնյաներ, բայց ոչ թեմ: Այսպիսով, մեր համոզմամբ, Տաշիրում վիճակի կազմավորման տարիներն ինքնին մատնանշում են Կյուրիկյան թագավորության հիմնադրման ժամանակը:

Թեմի նպիսկոպոսանիստ եկեղեցին՝ Ամենափրկիչը կառուցվել է 957—966 թթ.: Սանահին վանքի դպիր-քարտուղար Սիմեոնը հիշատակարանում գրում է, որ 972 թ. «էր վանիցս շինութեան ամբ Զ»⁴⁰: Հենվելով այս տեղեկության վրա, Կ. Ղաֆադարյանը վանքի կառուցման մասին գրում է. «Մեզ համար մեծ կարևորություն ունեն հիշատակարանում մեջ բերած թվական տվյալները: Այնտեղ նշված է, որ հայոց Նիկ (972) թվին վանքի շինության վեցերորդ տարին է, ուրեմն վանքը կառուցվել է 972—6=966 թ.»։ Այնուհետև քննելով հարցին վերաբերող պատմիչների տեղեկությունները (Կիրակոս Գանձակեցի, Սամուել Անեցի և այլ), եզրակացնում է, որ ճիշտ պետք է համարել 966 թ.⁴¹:

Այսպիսով, Ամենափրկչի կառուցման տարիները ցույց են տալիս, որ Տաշիրի եկեղեցական թեմը կազմակերպվել է 957—966 թթ. ընթացքում: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս թեմի և թագավորության կազմավորման տարեթիվը հաշվել առնվազն 966-ից: Բայց մնում է անորոշ, Ամենափրկչի շինարարության սկզբին թեմը կար, թե ոչ: Այդ պատճառով ամենի ստույգ թիվ չենք կարող մատնանշել և, ըստ երևույթին, հնարավոր էլ չէ: Պետք է նկատի ունենալ, որ Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմավորումը մի շարք ռազմաքաղաքական միջոցառումների արդյունք էր, որոնք իրականացվում էին աստիճանաբար, ուստի անհնարին է ցույց տալ նրանց ավարտման որևէ կոնկրետ թվական, հնարավոր է միայն ճշտել վերափոխությունների իրագործման ժամկետները: Այդ տեսանկյունից ակնհայտ է, որ վերափոխումները տեղի էին ունեցել Աշոտ Գ-ի ժամանակ՝ 957—966 թթ. ընթացքում:

⁴⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37:

⁴¹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահին վանքը, էջ 15, 18, 22, 26: Հմմտ. «Հաղբատ», էջ 13:

Այս դիտողություններից հետո կարելի է եզրակացնել, որ Սմբատ Տիեզերակալի այցը Սանահին կապ չունի Կյուրիկյան թագավորության կազմավորվելու հետ: Սմբատը այցելել է Սանահին ոչ թե Տաշիրի անկախությունը հռչակելու կապակցությամբ, այդ ժամանակ (979) նա արդեն Հայոց շահնաֆ էր, իսկ Տաշիրում փոխարքայի ֆունկցիաները կամ պետք է հանձներ տեղական կառավարչին, կամ իր փոխարեն արքունիքի ներկայացուցիչ նշանակեր ուրիշին: Այլ փոխարքա Տաշիրում չի նշանակվել, ուրեմն նա իր ֆունկցիաները հանձնել է եղբորը: Այդ է եղել, մեր կարծիքով, նրա այցի նպատակը: 966-ից մինչև 979 թ. «Տաշիր երկրում» եղել է երկու կառավարիչ՝ տեղական թագավորը և դահակից «Հայոց թագավոր»՝ թագաժառանգ Սմբատը, որը փոխարքայի դեր էր կատարում: Գուրգենը ենթարկվում էր արքունիքին թագաժառանգի միջոցով: Գալով Սանահին արդեն շահնաֆի գահին նստելուց հետո, Սմբատը ճանաչել է նրա իրավունքները՝ շնորհել նրան ինվեստիտուրա (շնորհագիր):

Հենց այդ իմաստով պետք է հասկանալ պատմագիր Վարդանի խոսքերը Աշոտ Ողորմածի ժառանգների մասին. «...առնու զթագն երէց որդին Սմբատ... և կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սևորդութն Զորոյգետին. և զԿային և զԿայծոն, զԽորխոռունիք... որ է Խոշոռնի և Խորակերտ, և զԲաղունիք՝ որ է Բաղկերտ ի գաւառն Տաշրայ. և այլ բերդք անուանիք Եհաս Գուրգենայ, զոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն»⁴²: Որոշ պատմաբաններ կարծել են, որ այս վկայությունը վերաբերում է Կյուրիկյան թագավորության հիմնադրմանը Սմբատ Բ-ի օրոք⁴³, որ ճիշտ չէ: Իրականում Վարդանը պարզապես արձանագրել է այն կարգը, ըստ որի Աշոտի հետնորդների միջև բաժանվել է իշխանությունը պետության ներսում: Գահակից թագաժառանգը ստացել է Հայոց գահը, կրտսեր

⁴² Վարդան, էջ 90:

⁴³ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 851: Վ. Մովսէսյան, նշված աշխ., էջ 21—22:

եղբայրը՝ վարչական իշխանությունը Տաշիր-Ձորագետում: Այդ մասին հաղորդում է նաև XII դ. կազմած «Ժամանակագրություն» Անանուն հեղինակը. նա մատնանշում է, որ Աշոտի որդիները փոխադարձ համաձայնությունը են լուծել իշխանություն հարցը. «Իսկ սոքա համակամ սիրով երիս բաժանեն ղթագաւորութիւնն՝ հայրազուրիս առնելով ղՄմբատ, և Գուրգէն տիրէ Գուգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, հառայ մինչև ի դուռն Տփղաց»⁴⁴: Այս տողերը վկայում են, որ եղբայրները չեն վիճարկել զահակցի ղերագույն իրավունքները և ճանաչել նրան «հայրազուրիս»՝ գերագույն գերադաս (սյուզերեն), իսկ իրենք ձեռք են բերել վարչական իրավունքներ պետության տարբեր մասերում: Փաստորեն, Սմբատի թագավորության երկրի կառավարման սխտեմում եղբայրների միջև հաստատվել են այն փոխհարաբերությունները, որոնց հիմքը դրվել էր Աշոտ Ողորմածի օրոք՝ զահակից Սմբատը դարձել է Հայոց թագավոր, Գուրգենին վերստին ի կառավարումն հանձնվել է Տաշիր-Ձորագետը, իսկ Գագիկի իրավունքների մասին կոնկրետ չի ասվում: Վարդան պատմիչի հաղորդումը Գուրգենի ժառանգության մասին վերաբերում է Սմբատից ստացած ինվեստիտուրային:

Այսպիսով, մինչև 979 թ. Տաշիր-Ձորագետում իշխանությունը կենտրոնացած էր երկու կառավարիչների՝ տեղական թագավորի և թագաժառանգի ձեռքում:

Մեր հոգվածներից մեկում եկեղեցու կառուցման տարիները սխալմամբ թվագրելով 967—972 և նկատի ունենալով նրա բարձրաքանդակների ու արձանագրության առկայությունը, եզրակացրել էինք, որ Գուրգենը գահակալում էր Տաշիր-Ձորագետում 972-ից⁴⁵:

Ուսումնասիրողներից Ի. Ղարիբջանը գտնում է, որ եթե Միմեոնը իր հիշատակարանում Գուրգենին չի անվանում թա-

գավոր, ուրեմն Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ավարտի ժամանակ (ըստ Ղարիբջանի՝ 972 թ.) ևս Գուրգենը թագավոր չէր, հետևաբար եկեղեցու բարձրաքանդակը և նրա արձանագրությունը ավելացվել են հետագայում, երբ հայտնի էր երկու եղբայրների թագավոր լինելը, մեկին՝ Սմբատին, որպես եկեղեցու կառուցման անմիջական ղեկավարի, մյուսին՝ Գուրգենին, տեղի թագավորի⁴⁶: Բայց երբմանից պետք է համարել Սմբատի թագավորության սկիզբը: Եթե հաշվենք 977-ից, երբ նա գահակալեց Անիում, ապա Սանատհի քանդակում նա պետք է պատկերվեր շահնշահի զգեստով՝ արաբական շալմայով և խալաթով, ինչպես է 976—991 թթ. կառուցված Հաղբատի Ս. Նշանի քանդակում: Բայց Սանահնում նրա տարազը տեղական է (տե՛ս նկ. 5, 6), այդ հանգամանքը ինքնին մատնանշում է, որ քանդակը արվել է մինչև 977 թ.: Բացի այդ, քանդակների պատրաստումը եկեղեցու շինությունը զուգընթաց երևում է Ամենափրկիչի արևելյան ճակատի բարերի կանոնավոր շարվածքից՝ երկթեքի ցածում քանդակների համար թողնված է եղել նախօրոք պատրաստված ուղղանկյուն խորշ, ուր ազուցվել է բարձրաքանդակը:

Ի դեպ, հիմք ընդունելով Միմեոնի վերը մեջբերված վերլուծությունը զահակցության մասին⁴⁷, ուսումնասիրողներն ընդունում են, որ Սմբատը մինչ իր գահակալումը Անիում (այսինքն՝ մինչև 977 թ.) Աշոտ Ողորմածի կողմից նշանակված էր զահակից թագավոր Գուգարքը (Տաշիր-Ձորագետը) կառավարելու համար⁴⁸: Ուրեմն հիշատակարանը գրելու թվականին (972 թ.) Սմբատը զահակից «Հայոց թագավորի» իրավունքով կառավարել է Տաշիր-Ձորագետը:

Այդ դեպքում ինչո՞ւ նրա թագավորական տիտղոսը հաստատող արձանագրությունն ու քանդակը պետք է ավելացվեն հետագայում: Մանավանդ որ նրա զահակցությունը

46 Տե՛ս Ի. Ղարիբջան, նշված հոգվածը, էջ 81:

47 Մատենադարան, ձեռագիր, № 3031, էջ 38:

48 Ի. Ղարիբջան, նշված հոգվածը, էջ 78—79: Հմմտ. նաև՝ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 24:

44 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501:

45 Հմմտ. մեր հոգվածը, ՊԲԶ, 1968, № 3, էջ 201—202.

սկսվել է ավելի շուտ, ինչպես ասվեց, կաթողիկոս Անանիա Մոկացու վկայությամբ Սմբատը «Հայոց թագավորի» տիտղոսը կրել է արդեն 958 թ.⁴⁹։ Լինելով արքունիքի ներկայացուցիչ Տաշիր-Ձորագետում նա մասնակցել է Սանահնի վանքի՝ տեղական քաղաքական կազմավորման հոգևոր կենտրոնի հիմնադրմանը և կառուցմանը, որը հաստատում են արձանագրությունն ու կտիտորական քանդակը, որոնց առկայությունը 966 թ. անկասկած է։

«Քյոթուկ» մատյանի վկայությամբ այդ միջոցառմանը մասնակցել է նաև Գուրգենը⁵⁰, որը նույնպես արտացոլված է քանդակում։ Ամենափրկչի կտիտորական զույգը գեղարվեստական ամբողջություն է։ Անհնարին է պատկերացնել, որ սկզբից քանդակվել է Սմբատի կերպարը (ֆիգուրը), իսկ Գուրգենինը ավելացվել է տարիներ անց։ Անտարակույս ֆիգուրները քանդակվել են միաժամանակ ի պատիվ եկեղեցու կառուցողների և այդ պատճառով էլ ձևերում պահում են մանրակերտը (մոգելը)⁵¹։ Նույնը վերաբերում է նաև արձանագրությանը. այն կոնկրետ իրողություն՝ եղբայրների թագավորությունը հաստատող վիժական գրություն է։ Սմբատի թագավորական տիտղոսը 958—972 թթ. կասկածից դուրս է։ Եթե ընդունենք Գուրգենի դահակալումը ավելի ուշ (ըստ Ղա-

49 «Արարատ», 1897, մարտ, էջ 144։

50 Մատենադարան, ձեռագիր, № 3031, էջ 57։

51 Ն. Մալը Սանահնի կառուցողների հարցը համարում է պարզաբանման կարող (Санаинская скульптурная группа ктиторов, стр. 350)։ Իսկ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով (M. Brosset, Deux historiens arméniens lère livraison, Pétersbourg, 1870, էջ 51-52, ծ. 4։ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց պալատները Հայաստանի ու հայերի մասին, մ. Ա, Երևան, 1934, էջ 212, ծան. 27։ Նույնի «Ինքու թագու թագու» մոտոգրաֆ, էջ 49, Ղ. Մովսեսյան, Նշվ. աշխ., էջ 32) բարձրաքանդակում պատկերված են Կյուրիկե Ա-ն (1050—1089) և նրա հորեղբայր կամ եղբայր Սմբատը։ Սա, իհարկե, թյուրիմացություն է։ Կ. Ղաֆազարյանը, միանգամայն իրավացիորեն մերժելով այդ տեսակետը, գրում է, որ ֆիգուրները ներկայացնում են եկեղեցու կառուցողներին, իսկ եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե XI, այլ X դ.՝ Սմբատ Բ-ի և Գուրգենի օրոք (տե՛ս «Սանահնի վանքը», էջ 22—26, 99)։

րբբյանի՝ 979-ից), ապա նրանց տիտղոսը կրելու հերթակալություն համաձայն արձանագրությունում պետք է գրվեր «Սմբատ թագաւոր», իսկ 979-ին ավելացվեր՝ «Կիրիկէ թագաւոր»։ Այնինչ անունները նշված են հակառակ կարգով, հնարավոր չէ պատկերացնել, որ սկզբից՝ 958—972 թթ. գրվել է արձանագրության վերջամասը, ապա տարիներ անց (979-ին) ավելացվել է սկիզբը։ Անտարակուսելի է, որ արձանագրությունը գրվել է ամբողջությամբ, քանդակների հետ միասին, ավելի ճիշտ՝ երկուսն էլ եկեղեցու կառուցմանը զուգընթաց⁵²։

Այս եզրակացությունը բոլորովին չի հակասում Սիմեոնի հիշատակարանի լուծությունը։ Սկզբնաղբյուրը ինչ-ինչ պատճառով կարող էր շարձանագրել որևէ փաստ, որը ալսօր զբաղեցնում է մեզ։ Այդ չի նշանակում, որ փաստը կամ նրա հետ կապված սուբյեկտը գոյություն չի ունեցել։ Չնայած Սիմեոնի լուծմանը, Գուրգենը թագավորում էր Տաշիրում, ինչպես տեսանք, 972-ից ավելի շուտ։

Ժխտվում է նաև Գուրգենի դահակալումը հոր՝ Աշոտ Ողորմածի օրոք։ 970-ական թվականներին Գուրգենը չէր կարող կոչվել «Աղվանից թագավոր», ինչպես նրան անվանում է Ուսայեցին, որովհետև նա «Աղվանքում» (խոսքը «Հայոց Արևելից կողմանց»-ի մի շրջանի՝ Ուտիքի Տավուշ գավառի մասին է) ոչ մի թիղ հող չի նվաճել։ Ուտի այդ հարցում Ուսայեցին որոշակի շփոթության մեջ է⁵³։

Ուտիքի Տավուշ գավառում (Ներկայիս Շամշադինի շրջան) Կյուրիկյանները XI դ. տիրում էին մի քանի բերդերի, այդ պատճառով Ուսայեցին նրանց անվանում է «Աղվանից թագավորներ»։ Դա ամբողջ գինաստիայի անունն է, որը խորթ է Կյուրիկյանների համար։ Գուրգենին, որպես գինաս-

52 Կ. Ղաֆազարյանը արձանագրությունը թվագրում է X դ. 80 թվականով (նշված աշխ., էջ 98), հենվելով Ղ. Մովսեսյանի ընդունած Գուրգենի դահակալության տարիների (980—989) վրա, որոնք սխալ են։ Ղաֆազարյանի աշխատությունը հրատարակվելու ժամանակ (1957) պատմագրության մեջ ընդունված էին այդ թվականները։

53 Տե՛ս Ի. Ղափրյան, Նշված հոդվածը, էջ 80։

տիայի ներկայացուցիչ, Ուսմանցին ընդհանուր կարգով է անվանում նման հորջորջումով, այստեղ կարևորը 972 թ. նրա թագավոր լինելու կամ չլինելու հարցն է, իսկ զբանում պատմիչը շփոթության մեջ չէ⁵⁴:

Այնուհետև վերը վկայված XII դ. ժամանակագրությունը («Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» վերնագրով), հակիրճ խոսելով Աշոտ Գ-ի շրջանի մասին (Սանահին—Հաղբատի կառուցում և այլն), ապա հաղորդելով Սմբատի և նրա եղբայրների վերաբերյալ արդեն մեջբերված տեղեկությունը, ավելացնում է, որ Գուրգենը «...թագաւորեաց ամս Ծ (50) և կամայօժար կրօնաւորի ի վանս Սանահինի ամս Ը (8), որով և փոխի մահուամբ»⁵⁵:

Այս տեղեկությունից եզրակացվում է, որ Գուրգենը թագավոր է դարձել հոր մահից հետո: Նրա իշխանության տևողությունը նշված է Ծ (50) տարի, որն իհարկե սխալ է, և Ղաբրյանը համաձայնվում է ժամանակագրության հրատարակիչ Վ. Հակոբյանի կարծիքին, ըստ որի Ծ-ի փոխարեն պետք է լինի Ժ, բայց գրիչների շփոթության պատճառով գրվել է Ծ⁵⁶: Եթե առաջարկած ուղղումը ճիշտ է, ապա Գուրգենը պետք է իշխեր մինչև 982 թ. (972+10=982)⁵⁷, բայց կան փաստեր, որ նրա թագավորությունը տևել է մինչև 989 թ., որեմն գահակալել է 979 թ. (989-10=979)⁵⁸, ուստի Գուրգենը Աշոտ Ողորմածի ժամանակ (մահ. 977-ին) թագավոր չէր կարող լինել⁵⁹: Գուրգենի գահակալության տևողությունը մինչև 989 թ. ընդունում է նաև Ղ. Մովսեսյանը⁶⁰: Երկուսն էլ

⁵⁴ Մատթեոս Ուսմանցին Տաշիր-Չորագետի պատմության ամենատույզ աղբյուրներից մեկն է, որը իր աշխատության մեջ օգտագործել է XI դ. հեղինակ և Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսի աշակերտ Հակոբոս Սանահնեցու «Ժամանակագրությունը» (տե՛ս Վ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 22—48):

⁵⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 501:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 503, ծան. 3:

⁵⁷ Ի. Ղաբրյան, նշված հոդվածը, էջ 80—81:

⁵⁸ 979 թ. ընդունում է նաև Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 503, ծան. 3:

⁵⁹ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 34:

հիմք են ընդունում Ասողիկի պատմության այն հատվածը, որտեղ պատմիչը, հաղորդելով Գագիկ Ա-ի (990—1020) գահակալության սկզբի մասին, Տաշիր-Չորագետի թագավոր է հիշատակում Գուրգենի հաջորդ Դավիթ Անհողիին⁶⁰: Այս փաստից եզրակացվում է, որ Գուրգենը իշխել է մինչև 989 թ.⁶¹:

Այս եզրակացության հետ չենք կարող համաձայնվել: Իհարկե, XII դ. Անանուն հեղինակի նշած «Ծ» թվանիշը աղբյուրից աղբյուր է, բայց Ծ-ն կարելի է շփոթել մեկ այլ տառի հետ. գրավոր աղբյուրներում ունենք դրա փաստացի ապացույց: Այսպես, Երուսաղեմի ժողովածուի № 1455 ձեռագիրը, գրված XVII դ., կոչվում է «Թագաւորք վերջին ի վերայ Հայոց, որ կոչին Բագրատունիք, յազգէ Դաւթի», Աշոտ Ողորմածի մասին պարունակում է հետևյալ նախադասությունը. «Թագաւորէ Աշոտ ամս ԾԲ...ի սորա աւուրս շինեցաւ Հաղբատ, եւ Ժ ամ անցեալ Սանահինն շինեցին»⁶²:

Մուշում X դ. գրած ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն Ս. Նշանին ս. Աղբերկա» ունի հիշատակարան, որտեղ Սմբատ Ա-ի մասին ասված է. «Եւ թագաւորեաց Սմբատ ամս ԾԲ, և նահատակեցաւ ի Դվին ի Պարսից»⁶³: Այս ձեռագրերում Ծ-ն ակնհայտորեն շփոթվել է Ի-ի հետ: Աղբյուրներից քաջ հայտնի է, որ վերահիշյալ թագավորները իշխել են ոչ թե 52 (ԾԲ), այլ 24 (ԻԴ) տարի⁶⁴: Մեր կարծիքով այդպիսի շփոթություն է թույլ տվել XII դ. ժամանակագրության հեղինակը, հիշատակարանում Ծ-ի փոխարեն պետք է լինի Ի (կամ ԻԵ), որովհետև, ինչպես կտեսնենք, Գուրգենը իրոք իշխել է 25 (ԻԵ) տարի:

Երկրորդ կովանը նույնպես ընդունելի չէ: Ասողիկի մոտ

⁶⁰ Ասողիկ, էջ 255—256:

⁶¹ Գուրգենի գահակալումը մինչև 989 թ. առաջինը նշել է Մ. Չամչյանը (տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. Բ, էջ 873):

⁶² Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 87: Հ. Ոսկյան, Գուրգերի վանքերը, էջ 88:

⁶³ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 188:

⁶⁴ Ասողիկ, էջ 136, 159, 165: Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 501: Կիրակոս Գառնակեցի, էջ 81:

Դավիթ Անհողինի մասին խոսվում է ոչ թե Գագիկ Ա.-ին վերաբերող տողերից, այլ Գագիկի կին Կատրամիդեի կողմից Անիի մայր տաճարի կառուցումը ավարտելու մասին պատմելուց հետո, (տաճարը կառուցվել է 1001 թ.)⁶⁵։ Եթե չափանիշը նույն էջում երկու անձնավորությունների հիշատակության հաջորդականությունն է, ապա վերոհիշյալ հեղինակների նշած Ասողիկի տեղեկությունը ոչ թե հաստատում, այլ ժխտում է նման եզրակացությունը։ Ընդ սմին աչքաթող է արվում հարցին ուղղակիորեն վերաբերող կարևոր վկայությունը՝ Հաղբատում 991 թ. գրված արձանագրությունը. «Ի նիս (991) թաւանութեանս Սիմեոն հայր և Տիրանուն երեց շինեցաք զեկեղեցիս փրկութեան Սիբատա և Գուրգենա»⁶⁶։ Այս եկեղեցին՝ Հաղբատի Ս. Նշանը, ինչպես և Սանահնի Ամենափրկիչը կառուցվել է Աշոտ Ողորմածի որդիների արեւատության համար։ Սա է Գուրգենին վերաբերող վերջին հիշատակությունը աղբյուրներում և նրա գահակալությանը վերաբերող առաջիմ մեզ հայտնի վերջին թվականը։

Այսպիսով, Գուրգենի գահակալության 10 տարիները տեղեկությունը 979—989 թթ. աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում։

Վերը նշեցինք, որ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը ճշտվում է եկեղեցական թեմի հիմնադրման տարիների օգնությամբ։ Թեմի աթոռանիստ Սանահինը և Հաղբատը Կյուրիկյանների հոգևոր կենտրոններն էին։ Նրանց կառուցումը (առաջին հերթին Սանահնի) անիմատ կլինեք, եթե Բագրատունյաց կրտսեր ճյուղը՝ Կյուրիկյանները, ի դեմս Գուրգենի արդեն Տաշիր-Ձորագետի կառավարիչը չլինեք։ Սանահնի վանքը (նկատի ունենք Ամենափրկիչ եկեղեցին) հիմնադրվել է 966 թ., այդ թվականին արդեն գործում էր Տաշիր թեմը։ Այս փաստը հիմք է տալիս մեզ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը հաշվել 966-ից։ Ըստ այդմ Կյուրիկյան առաջին թագավոր Գուրգենը

գահակալել է առնվազն 25 տարի՝ 966—991 թթ.։ Թագավորության կազմավորումից հետո այդ երկրամասը որոշ ժամանակ ունեցել է երկու կառավարիչ՝ տեղական թագավոր (Գուրգեն) և գահակից թագաժառանգ (Սմբատ)։ 977-ին ավարտվել է գահակցությունը, Սմբատը գրավել է Հայոց գահը, իսկ Տաշիր-Ձորագետում իր վարչական ֆունկցիաները հանձնել եղբորը։ 979 թ. տեղի է ունեցել այդ ակտի իրավահանձնեցումը, Սմբատը վերահաստատել է եղբոր իրավունքները որպես տեղական ֆեոդալ-թագավորի՝ շնորհել նրան ինվեստիտուրա։ Այդ է եղել նրա Սանահնի այցելելու նպատակը։

Տաշիր-Ձորագետի թագավորության քաղաքական սահմանները ոչ լրիվ էին համընկնում երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների հետ։ Իր գոյության ընթացքում՝ X դ. կեսերից մինչև XII դ. սկիզբ թագավորության տարածքը մերթ ընդարձակվում էր, մերթ փոքրանում, նայած նրա ֆեոդալ տերերի ուժի և Հայաստանի քաղաքական վիճակի։ Նրա պատմության ամենազորեղ շրջանը Դավիթ Անհողինի գահակալության սկզբնական տարիներն էին (մինչև 1001 թ.), իսկ ամենաթույլը՝ անկման նախօրեն՝ XII դ. սկիզբը։

Հյուսիսից Կյուրիկյան թագավորությունը սահմանակից էր Վիրա-ափխազաց թագավորության և Տփղիսի արաբական ամիրայության, արևելքից Գանձակի քրդական ամիրայության, իսկ արևմուտքից՝ Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության (Շիրակ) հետ։ Հարավում այն սահմանակցում էր Պահլավունիների տիրույթներին (Այրարատի նիզ գավառ), որոնցից բաժանվում էր Փամբակի լեռնաշղթայի կենտրոնական մասից ճյուղավորվող Մաղկունյաց լեռնաշղթայով⁶⁷։

67 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961, էջ 105։ Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 105։ Մատենադարանի ձեռագիր № 3031 («Քյոթուկ»), էջ 48։ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 190։ Թագավորության քարտեզը տե՛ս ՀՍՀ Գանրագիտության, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 493 (Հեղինակ՝ Ս. Երեմյան)։ Սույն քարտեզում Ձորոփորի և Կաթոնի տեղագրությունը սխալ է։

65 Ասողիկ, էջ 256։

66 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 141—142։

Գուրգենի մասին մեր պատմիչների տեղեկությունները շատ սուղ են: Գուրգենը մասնակցել է 974 թ. Աշոտ Գ-ի գլխավորած ղորահավաքին, որը կազմակերպվել էր Զմշկիկ կայսեր արշավանքի կապակցությամբ¹: Որևէ այլ մանրամասնություն նրա կյանքից հայտնի չէ: Կյանքի վերջում կամավոր հեռացել է Սանահնի վանք և կրոնավորել 8 տարի: Հայտնի չէ նաև նրա մահվան թվականը, ինչպես ասվեց, վերջին անգամ արձանագրություններում հիշվում է 991 թ.²: Իսկ 996 թ. Տաշիրում իշխում էր արդեն նրա որդի Դավիթը: Վեր-

2 նախորդ գլխում ասվեց, որ Ն. Մովսեսյանի մոտ նշված 989 թ. սխալ է: Նա կրկնել է Մ. Չամչյանին («Պատմութիւն Հայոց», հ. Բ, էջ 873): Օգտվելով Չամչյանի և Մովսեսյանի աշխատություններից, հույն թվա կանը նշել են նաև այլ հեղինակներ: Տե՛ս M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SPB, 1839, էջ 30. Նույնի՝ Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, SPB, 1851, էջ 217. V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, Paris, 1855, էջ 27. Иоанн Крымский, Описание монастырей Ахпатского и Санианского, стр. 13. Նույնի՝ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղրատայ Ս. Նշանին, էջ 58: Saint Martin, Mémoires, ..., t-1, p. 422: Ն. Խալպյան, Բորչալուի գավառ, «Աղագազրական հանդես», Թիֆլիս, 1901, № 7—8, էջ 313: Կ. Բաաժայան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վիեննա, 1936, էջ 48 (աղբյուրակ): Այդ թվականը կրկնվում է նաև այժմ (տե՛ս Ս. Պողոսյան, Հայ մոդուլրդի պատմություն, հ. 2, էջ 54 և ուրիշ.):

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով այդ դեպքից հետո Դավիթը կոչվել է «Անհողին»⁶։ Այդ անվան ծագումը փորձել են բացատրել նաև մենք, 1969 թ. լույս տեսած մեր հոգվածում։ Հաշվի առնելով, որ Հաղբատում 996 թ. դրած արձանագրություններից մեկում Դավիթը արդեն անվանված է «Անհողին», մենք եզրակացրել էինք, որ Դավթի մականունը չի կարելի կապել 1001 թ. պարտություն հետ⁷։ Սակայն, Տաշիր-Չորագետում գրությունը 1001 թ. դեպքերից հետո այն-

7 «Արեւիկյան Գուգարքը XI դ. առաջին կեսին», ՊԲՀ, 1969, № 2, էջ 115, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 103:

պիսին էր, որ Դավիթը իրոք կարող էր հորջորջվել «Անհո-
ղին»։ Գագիկ շահնշահը բռնագրավել էր նրա տիրույթները
(«...քանդեալ աւերեաց զամենայն»), իսկ հաշտությունից
հետո, ինչպես երևում է աղբյուրներից, Դավիթին վերադարձ-
րել թագավորության տարածքի միայն մի մասը՝ Տաշիրը
(«Տաշիր գավառը»), իսկ Աղստեի լեռնահովիտը («Աղստե
գավառը» ըստ Ասողիկի)⁸ բռնագրավել և հանձնել իր ավագ
որդի Հովհաննես-Սմբատին⁹։ 1020 թ. ժառանգելով զահը,
Հովհաննեսը հանձնեց «Աղստե գավառը» Պահլավունի վա-
սակ Հովումին (Հայոց սպարապետին), իսկ վերջինիս որդի
Գրիգոր Մագիստրոսը 1045 թ. Աղստեի հովիտը՝ Կայան-Կայ-
ծոն բերդերով, Բջնիի իշխանության հետ միասին, հանձնեց
Բյուզանդիային և մեկնեց Միջագետք¹⁰։ Այսպիսով, 1001 թ.
Դավիթը կորցրեց իր տիրույթների կեսը և շատ հավանա-
կան է, որ հենց այդ պատճառով էլ ստացել էր իր մականու-
նը։ Մենք այժմ միանում ենք սույն տեսակետը արտահայ-
տող մասնագետներին։

Ինչ վերաբերում է 996 թ. արձանագրությանը, ապա ըստ
երևույթին նրա տարեթիվը ճիշտ չի ընթերցվել Ռ. Երզնկյան-
ցի կողմից, բայց շրջանառության մեջ մտել է նրա աշխատու-
թյան միջոցով¹¹։ Բացի Երզնկյանից այդ արձանագրությունը
ոչ ոք չի ընթերցել։ Հաղբատի արձանագրությունների մյուս
հրատարակիչները քաղել են Երզնկյանից, բայց քանի որ
նշված արձանագրությունը այժմ կորած է, ապա նրանք հը-
նարավորություն չեն ունեցել ստուգել թվականին՝ «ՆԽՆ» իս-
կությունը¹²։

Այժմ աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են հա-
ղորդում թագավորության արտաքին-քաղաքական հարաբե-
րությունների մասին։ Հյուսիսից թագավորության ախոյանն

էր Տփղիսի արաբական ամիրայությունը, որի կառավարիչ-
ները դեռ X դ. սկզբին, Աշոտ Բ-ի ժամանակ, առիթը բաց
չէին թողնում ներխուժել հարևան հայկական գավառները։
Ստանձնելով իշխանությունը (թագավորական իրավունք-
ները) Տաշիր-Ձորագետում, Դավիթը առաջին հերթին ապա-
հովեց երկրամասի պաշտպանությունը այս վտանգավոր ա-
խոյանից¹³։

X դ. վերջից Տաշիր-Ձորագետին վտանգ էր սպառնում
նաև նոր հակառակորդից՝ դա Շադդադյանների իշխանու-
թյունն էր Գանձակում, որի մի ճյուղը հաստատվել էր Դվի-
նում։ Քրդական ծագում ունեցող Շադդադյանները Գանձա-
կին տիրանում են X դ. 70-ական թթ., նրանց իշխանությունը
առանձնապես ուժեղանում է Փատլուն Ա-ի օրոք (985—1031),
որը գրավում է Պարտավը, Փայտակարանը, Շամքորը և բա-
վական ընդարձակում ամիրայության սահմանները։ Փատլու-
նին հաջողվում է գրավել նաև Փառխոստի մի մասը, Սևորդի-
քը, Դվիկը և այլ շրջաններ¹⁴։

Փատլունը սպառնում է նաև Կյուրիկյան թագավորու-
թյանը։ Առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել X դ. վերջում
կամ XI դ. առաջին տարիներին, որովհետև այն արձանագրու-
թյուն է միայն Ասողիկի մոտ, որը իր «Պատմությունը» ա-
վարտել է 1003 թ. դեպքերով։ Սակայն Գուգարքում Փատլունը
հաջողություն չունեցավ։ Նրա բանակը ծանր պարտություն
կրեց, իսկ ինքը մի կերպ կարողացավ փախչել մարտադաշ-
տից¹⁵։ Վարդան պատմիչի մոտ սխալմամբ նշված է, որ
Փատլունը հարձակվել է Գուգարքի վրա Կյուրիկե Ա-ի ժամա-
նակ. «...գոռ դնէ ընդ Գագիկայ թագաւորին Ձորոյգետոյ, և

13 Ասողիկը (էջ 256) գրում է. «Իսկ եղբորորդին նոցա—Սմբատայ
և Գագիկայ—Դավիթ որդի Գուգեհնայ, հանդերձ եղբարն իւրով Սմբատաւ
ունի զկողմանս Տաշրաց և զՎրաց դաշտի զՇամշուտեայ մեծ քաղաքա-
նիստ զղեակն նիստ արքունական պատրաստեալ ինքեան՝ արաքապէս
տիրէ քաղաքին Դմանեաց, հնազանդեցուցանէ և զամիրայն Տփղեաց քա-
ղաքան իւրով»։

14 Ասողիկ, էջ 256; Վարդան, էջ 100; Մխիթար Այրիվանցի, էջ 60;

15 Ասողիկ, էջ 257։

8 Ասողիկ, էջ 280։

9 Վարդան, էջ 92։

10 Նույն տեղում, էջ 99։

11 Ռ. Երզնկյանց. Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղար-
շապատ, 1886, էջ 23—24։

12 Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 109, 264։

ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից (իմա՝ Տաշիր-Ձորագետի), և ընդ Բագարատայ թագաւորին Վրաց, և նեղէր ղնոսա» (էջ 100—101): Պատմիչը շփոթել է ժամանակագրական կարգը: Փատլունը իշխել է մինչև 1031 թ., իսկ Կյուրիկէի օրոք (1050—1089), որը Դավթի հաջորդն էր, Գանձակում իշխել են Փատլուն Բ-ն (1067—1073) և Փատլուն Գ-ն (1073—1075):

Դավիթը կարողացավ հաջողութեամբ ճնշել նաև ներքին կենտրոնախույս ուժերը: Կենտրոնական իշխանութեան դեմ ըմբոստացում տեղի էր ունեցել X—XI դարերի սահմանագլխին, երբ Գագի իշխան մարզպան Դեմետրը (որը ընդունել էր վրացադավանութիւն) դուրս էր եկել Դավթի դեմ: Դեմետրը նույնիսկ իր որդուն նշանակել էր Տաշիրի մամփալ (կառավարի): Սակայն Դավիթը ճնշել էր ըմբոստութիւնը, խլել Դեմետրից Գագը և այլ բերդեր ու «զբոլոր հայրենիսն. որ թափառեալ շրջեալ՝ շարաշար մահուամբ սատակեցաւ. և բարձաւ տոհմն նորա»¹⁶: Այս անհաջողութիւնից հետո Դեմետրն մարզպանի որդին հեռանում է Հնեվանք և հետագայում դառնում նրա արքեպիսկոպոսը, այդ մասին վկայում է 1022 թ. գրած իր իսկ արձանագրութիւնը¹⁷:

Երկրի ներքին և արտաքին գրութեան ամրապնդումը որդեց Դավթին դուրս գալ Անիի շահնշահների գերիշխանութիւնից: Հատկանշական է, որ Հաղբատի վերը նշած (996 թ.) արձանագրութիւնում Դավթը անվանված է «ինքնակալ արքա»՝ «...ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դավթի Անհողինի Գուրգենայ որդույ Բագրատունույ թագաւորին»: Այս տիտղոսավորումից ն. Մառը եզրակացրել է, որ Տաշիրի Բագրատունիների ներկայացուցիչը ինքնակալութեան հավակնութիւն

ունէր: Մառի կարծիքով տվյալ դեպքում ինքնակալութիւն պետք է հասկանալ դրսի ուժերից լրիվ անկախ լինելու իմաստով¹⁸: Կյուրիկյանների պատմութեան մեջ այդ եղակի դեպքը ինքնին նշանակալից է, քայց սկզբնաղբւրներին տեղեկութիւնները շատ սուղ են: Միակ աղբւրը դարձյալ Ասողիկն է, որը հակիրճ գրում է. «Իսկ Դավթ ամբարձեալ անհնազանդութեան մասամբ առ հօրեղբայր իւր Գագիկ» (էջ 279):

Ինչպես ասվեց վերը, Դավթի փորձը հաջողութիւն չունեցավ, Գագիկ շահնշահը 1001 թ. մեծ բանակով մտավ Տաշիր և ճնշեց նրա խռովութիւնը: XI դ. 30—40-ական թթ. Կյուրիկյան թագավորութիւնը նորից ընդհարվեց Շաղադյանների հետ: 1030 թ. Փատլունը հարձակվում է Վրաստանի վրա և Դավթը օգնութեան է հասնում Վրաստանի ու Աբխազիայի թագավոր Բագրատ Դ-ին (1027—1072): Ընդհանուր թշնամու դեմ կազմակերպվում է դաշնակցութիւն, որի մեջ, բացի Բագրատից ու Դավթից, մտնում էին նաև Կախեթի թագավորը և Տփղիսի ամիրան¹⁹: Նրանք պարտութեան են մատնում Գանձակի ամիրային:

Վրացական աղբւրները («Քարթլիի մատյան», XI դ.) վկայում են, որ հետագայում (1045 թ.) Բագրատ Դ-ի և Վրաստանի կենտրոնախույս ուժերը զխալորոզ իշխան Լիպարիտի երկարատև պայքարում Լիպարիտը դիմում է Դավթին և օգնութիւն ստանում նրանից²⁰: Լիպարիտին օգնութիւն է ցույց տվել նաև Կախեթի թագավոր Գագիկը (իշխում էր մոտ 1037-ից), որը Դավթի Անհողինի (վերջինիս «Քարթլիի մատյանի» Անանուն հեղինակը անվանում է «Սամշվիլ-

¹⁸ Տե՛ս Н. Марр, О раскопках и работах в Ани летом 1906 г., СПб., 1907, стр. 33.

¹⁹ «Матиане Картлиса», перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, стр. 47.

²⁰ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբւրները, հ. Ա, էջ 206: «Матиане Картлиса», стр. 50; օգ. Ջօցօնօ Յօզօւօ, Նշված աշխ., էջ 145, Հմմտ. Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Ն. Մառի անվ. կարիքնտի «Աշխատութիւններ», 1947, № 2, էջ 133:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257: Հմմտ. օգ. Ջօցօնօ Յօզօւօ, 360-370 թթ. Երևան, 1965, էջ 131: М. Лордкипанидзе, История Грузии XI—начала XIII века, Тбилиси, 1974, стр. 78. Մ. Բրոսի կարծիքով «մամփալ» բառը «մեփե»-ի (վրացերեն՝ թագավոր) նվագական ձևն է (տես Additions et éclaircissements, p. 180):

¹⁷ Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրութիւնները, էջ 187—188:

դեի և Ձորակերտի հայոց թագավոր») որդին էր և Կախեթում հայկական հարստության հիմնադիրը²¹:

Ավելի սուր ընդհարում Շաղղաղյանների հետ տեղի ունեցավ 1040 թ., երբ Գուգարքի վրա հարձակվեց Դվինի ամիրա Ապուստարը: XI դ. 20-ական թթ. Դվինում իշխում էր Շավիր Աբուլ-Ասվար իբն Ֆադլը, որին Մատթեոս Ունհայեցին անվանում է Աբուսուար: Մինչև 1049 թ. նա իշխել է Դվինում, հետո տիրացել Գանձակին: Դվինին տիրացել է դելմիկների 1021 թ. արշավանքից հետո²²: Աբուսուարը 1040 թ. 150 հազարանոց բանակով (այդ թիվը անշուշտ չափազանցված է Ունհայեցու կողմից) մտավ Գուգարք և, զրավելով բազմաթիվ բերդեր, մեկ տարվա ընթացքում նվաճեց երկրի մեծ մասը: Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով Դվինի և Գանձակի Շաղղաղյանները միացյալ ուժերով են հարձակվել, և հարձակումը տեղի է ունեցել Գանձակի կողմից՝ արևմուտքից²³: Թշնամու գերադանց ուժը Դավթին ստիպում է օգնության համար դիմել Բագրատունյաց կենտրոնական, Կապանի ու Վիրա-աբխազաց թագավորություններին: Բացի դրանից, կազմակերպվում է աշխարհազոր: Դավթին հաջողվում է հավաքել 20-հազարանոց բանակ: Ուժերի մեծ լարումով նա կարողանում է ջախջախել Աբուսուարին և մաքրել երկիրը թշնամուց²⁴:

1041 թ. մահացավ Հովհաննես-Սմբատ Հայոց թագավորը և Բյուզանդիայի Միքայել Դ կայսրը նրա կտակի համաձայն պահանջեց իրեն հանձնել Բագրատունյաց թագավորու-

21 Լ. Մելիսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 205: «Матiane Картиса», стр. 48, 50. Հմմտ. Ս. Երևմյան, նշված հոդվածը, էջ 129: Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 85—86: А. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII—XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. (См. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1979, стр. 20).

22 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 208—210:

23 Նույն տեղում, էջ 208:

24 Մատթեոս Ունհայեցի, էջ 79—82:

թյունը: Սակայն, հակառակ կայսրության ունեցողություններին, 1042 թ. Անիի գահին նստեց Գագիկ Բ-ն: Դրանից հետո Գագիկը խաբեություն կանչվեց Կ. Պոլիս և պահվեց այնտեղ:

Անեցիները փորձեցին փրկել անկախությունը և պետականությունը: Այս դժվարին պահին քաղաքի մեծամեծները ելք էին փնտրում դուրս գալու ստեղծված վիճակից: Լաստիվերտցին այդ մասին գրում է. «Իսկ քաղաքացի գլխավորը՝ որ նստելին յԱնի, իբրև տեսին թէ արգելաւ Գագիկ ի Յոյնս, խորհեցան երբեմն ի Դաւիթ տալ զքաղաքն ի Դունացին, քանզի բոլրն Դաւթի կին էր նորա, երբեմն ի Բագարատ թաւաւորն Ափխազաց»²⁵:

Լաստիվերտցու այս խոսքերը հասկացվել են այնպես, թե Դավիթ Անհողինը եղել է գահի թեկնածուներից մեկը և նրան անեցի «գլխավորները» ցանկացել են հրավիրել Անի: Հ. Մանանդյանը գրում է. «...Քաղաքի գլխավորներն Անիում, երբ նրանք տեսան, որ Գագիկ Բ-ին հույները արգելեցին Պոլսում, մտածեցին տալ քաղաքը կամ Աբխազիայի Բագրատ Դ թագավորին... կամ Լոռու և Աղվանքի թագավոր Բագրատունի Դավիթ Անհողինին և կամ նույնիսկ Դվինի ամիրա Աբուլսուարին, որի կինը Դավիթ Անհողինի քույրն էր»²⁶: Նույն կարծիքին են նաև Ղ. Մովսեսյանը, Լեոն, Ծ. Լալայանը, Բ. Գրուսեն և ուրիշներ²⁷:

Լաստիվերտցու վկայությունից երևում է միայն, որ Անիի մեծամեծների մի մասը ցանկանում էր քաղաքը հանձնել Դավիթ Դվինեցուն: Պատմիչը ասում է, որ Դավթի քույրը Գագիկի կինն էր, նկատի ունենալով Դավթի Դվինեցու քրոջը: Մեր կարծիքով, այստեղ շփոթություն կա: Լաստիվերտցին գրում է միայն Դավիթ Դվինեցուն քաղաքը հանձնելու Անիի

25 «Պատմութիւն Արխատակիսի Լաստիվերտցու», Երևան, 1963, էջ 62: (Այսուհետև՝ Արխատակես Լաստիվերտցի):

26 Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 26:

27 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 46: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 702: Ծ. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», № 7-8, էջ 315: R. Grousset, Histoire de l'Arménie Paris, 1947, p. 378.

«գլխավորներին» ցանկության մասին: Իսկ պատմիչի հաղորդումը Դավթի և Գագիկ Բ-ի խնամիրության մասին շփոթություն է պարունակում: Ինչպես հայտնի է, Գագիկը Անիի կորստից հետո հաստատվեց Կապադովկիայում, ուր ամուսնացավ վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի որդի Դավիթ Արծրունու դստեր հետ²⁸:

Միաժամանակ նույն կաստիվերացին հաղորդում է, որ Գագիկի քույրը՝ Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտ թագավորի դուստրը, ամուսնացած էր Դվինի Ապուսուար ամիրայի հետ²⁹: Ըստ երևույթին կաստիվերացին շփոթել է երկու Դավիթներին: Ժամանակին մենք ենթադրել ենք, որ Դավիթ Դվինեցու անվան տակ պետք է հասկանալ Դվինի Ապուսուարին, քանզի 1022 թ. մինչև 1049 թ. նա էր իշխում Դվինում, ինչպես վկայում է Մունաջիմ-բաշին³⁰, իսկ եթե Դավիթ Դվինեցին պատմական անձնավորություն է, ապա նա ոչ մի կապ չունի Դավիթ Անհողինի հետ, և Մանանդյանը ճիշտ չի մեկնաբանում կաստիվերացու խոսքերը³¹:

Ըստ Գ. Մանուկյանի վարկածի Դավիթ Դվինեցի անունով անձնավորություն չի եղել, Դավիթն ու Դվինեցին չեն նույնանում, Դվինեցին՝ Դվինի Աբու-լ-Ասվար Շադդադյան ամիրան է: Նրա կարծիքով կաստիվերացու շարադրանքում տեղ է գտել զրչագրական աղավաղում. պետք է կարդալ ոչ թե «քոյրն Դավթի կին էր նորա», այլ «քոյրն Գագիկի կին էր նորա», այսինքն Գագիկ Բ-ի քույրը Աբու-լ-Ասվարի կինն էր: Նման ենթադրությունը հաստատվում է նույն պատմիչի այլ վկայությամբ, որ Աբուսուարը Աշոտ Գ-ի փեսան էր: Իսկ Դավիթը Մանուկյանի կարծիքով կարող էր լինել Դավիթ Անհողինը³²:

28 Ա. կաստիվերացի, էջ 63:

29 Նույն տեղում, էջ 96:

30 Ա. Տեր-Ղևնդյան, Մունաջիմ բաշին Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 482:

31 ՊԲԷ, 1969, № 2, էջ 117—118:

32 Գ. Մանուկյան, Արիստակես կաստիվերցի, Երևան, 1971, էջ 168—

Իհարկե, բացառված չէ, որ Դավիթ Կյուրիկյանը, որպես Բագրատունյաց կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ, կողմնակիցներ ունենար մայրաքաղաքում: Այդ անուղղակիորեն հաստատում է Անին գրավելու նրա համառ մտադրությունը: Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո, երբ գահը դեռ թափուր էր, Դավիթը կատարեց Անի մտնելու առաջին փորձը: Մատթեոս Ուհայեցին պատմում է. «Յայսմ ամի (1041) բազում անցումն եղև տանս Հայոց ի ձեռն Դավթի Անհողինի՝ աղգապետին Յովհաննիսի Հայոց արքային: Սա յարուցեալ ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց և մատնեաց ի սուր և ի գերութիւն զգաւառս բազումս և գայր անցանէր զօրօք բազմօք յաշխարհն Հայոց. թողեալ զաշխարհն Աղուանից և գայր ի վերայ աշխարհին Հայոց. բազում նեղութեամբ և անթիւ կրակով այրեցան ի զօրաց նորա. և դարձաւ ի յԱղուանից յաշխարհն ի տուն իւր»: Անհաջողություն կրելով Դավիթը ետ վերադարձավ:

Երկրորդ փորձը կատարվել է 1042 թ.: Այդ պարզ երեւում է Ուհայեցու կողմից դեպքերի շարադրման հաջորդականությունից: Ըստ պատմիչի, Դավթի երկրորդ հարձակումը Անիի վրա կատարվել է 1042 թ.՝ Բջնիի մոտ սելջուկների հետ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո և բյուզանդական Միքայել Դ կայսրի մահից (1042 թ. դեկտեմբեր) առաջ³³: Դավթի երկրորդ փորձը նույնպես անհաջողություն կրեց: Ըստ երևույթին նա Անիի մեծամեծների մոտ անհրաժեշտ աջակցություն չի գտել, և նրա կողմնակիցները մայրաքաղաքում, եթե նրանք եղել են, սակավաթիվ էին: Ուհայեցու նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Դավիթը Շիրակ մտել է որպես հակառակորդ: Նրա զինվորները «բազումք նեղութեամբ և անթիւ կրակով» են անցել նրա տարածքով, բնակչությանը մատնելով «ի սուր և ի գերութիւն»: Մյուս կողմից «գլխավորներին» համառ դիմադրությունը Կյուրիկյան գահակալի հավակնություններին չի կարելի անտեսել, որը բացատրվում է Բագրատունյաց տոհմի

33 Մաթթեոս Ուհայեցի, էջ 84—85, 88—89:

ներսում X դ. կեսերից հաստատված ներքին հիերարխիկ կարգով, 961 թ.: Աշոտ Գ-ի վերափոխումների շնորհիվ, Անին դարձել էր Հայոց թագավորների (շահնշահների) մշտական նստավայրը, իսկ շահնշահների գահակալական իշխանությունը՝ Բագրատունյաց Շիրակի տան արտոնությունը³⁴: «Տաշարացիների» ներկայացուցիչ Դավթի փորձը տիրանալ Անիի գահին խախտում էր այդ կարգը և ֆեոդալական վերնախավի կողմից կարող էր դիտվել որպես ապօրինի հավակնություն:

Հ. Բարթիկյանը, հենվելով Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունների վրա գտնում է, որ Դավթը գործում էր Բյուզանդիայի դրամամբ և նրա նպատակը ոչ թե Շիրակում թագավորելն էր, այլ Շիրակի թագավորությանը վնասելը³⁵:

Այլ մանրամասնություններ Դավթի կյանքից ու գործունեությունից հայտնի չեն: Ստույգ հայտնի չէ նրա մահվան թվականը: Վերջին անգամ Ուռհայեցու մոտ հիշատակվում է Անիի ղեպերի առթիվ (1041—1042), 1045 թ.՝ վրացական աղբյուրներում (տես ծան. 20), իսկ 1059 թ. արդեն իշխում էր նրա որդին՝ Կյուրիկեն: Ուրեմն մահացած պետք է լինի XI դ. 40-ական թթ. կեսերին կամ վերջում: Մասնագետները ենթադրաբար նշում են 1046—1048 թթ.³⁶:

Դավթը թաղված է Սանահնում: Ունեցել է եղբայր,

³⁴ Տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Անին արքունի աթոռանիստ և մայրաքաղաք», «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1978, № 5:

³⁵ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցեսը, նրա «Համառոտություն պատմության»-ը և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները («Հովհաննես Սկիլիցես», Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ XL—XLI):

³⁶ Մ. Զավյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 937: Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, էջ 315: Ղ. Մովսեսյան, Նշված աշխ., էջ 46: M. Brosset, Additions et éclaircissements, p. 277; J. Saint Martin, t. I, p. 422. Մասենադարանի 1737 ձեռագրի «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» հատվածի հիշատակարանում (տես Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 502) և Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրությունում» (Երևան, 1942, էջ 14) Դավթի մահվան թվականը նշված է 1053, որը սխալ է:

շորս որդի և մեկ դուստր: Որդիներից Կյուրիկեի և Գագիկի մասին արդեն խոսվեց վերը: Սմբատը հիշատակվում է Սանահնի և Հաղբատի արձանագրություններում, իսկ Ատրներ-սեհը միայն վրացական աղբյուրներում³⁷: Իսկ դստեր՝ Հրանուշի մասին Սանահնի արձանագրություններից հայտնի է, որ կառուցել է Ս. Գրիգոր եկեղեցին ու նշխարատունը և նվիրել Սանահնի վանքին:

Դավթի ժամանակաշրջանին է վերաբերում Հովհաննես-Սմբատ հայոց թագավորի ընդհարումը կաթողիկոս Պետրոսի հետ, այն հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հայոց շահնշահների և նրանց վասալ թագավորների փոխհարաբերությունների տեսանկյունից, բայց պատշաճ ուշադրության չի արժանացել պատմագրության մեջ:

Գագիկ Ա-ն կյանքի վերջում տոհմական (Բագրատունյաց) ոստանի տարածքը բաժանել էր իր երեք ժառանգների միջև և որոշել յուրաքանչյուրի քաղաքական իրավասությունը ոստանի սահմաններում: Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ ունեն պատմիչներ Արիստակես Լաստիվերտցին և Վարդանը: Առաջինը գրում է. «Պայադատեն զիշխանութիւնն որդիք նորա Սմբատ՝ զոր Յովհաննէս կոչէին, և Աշոտ նորին հարազատն»: Իսկ Վարդանը լրացնում է, որ զահը Անի-Շիրակի և այլ գավառների հետ ժառանգեց Հովհաննեսը, իսկ Աշոտին բաժին հասավ «գրուց աշխարհը»³⁸: Ուռհայեցին իր հերթին կարևոր մանրամասն է հաղորդում. «Նրա վկայությամբ Հովհաննեսը «բռնակալեաց զաթոռ թագաւորութեան Հայոց. և Աշոտ շրջէր զօրօքն և աւար հարկանէր զբաղում տեղիս և նեղէր զքաղաքն Անի»³⁹: Եղբայրների միջև սկսվում է գահակալական պայքար, որին միջամտում է ֆեոդալական ավագանին և կաթողիկոս Պետրոսը: Նրանց

³⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 150, 151, 156, 263: Նույնի՝ Սանահնի վանքը, էջ 187: Լ. Մելիսեք-բեկ, Վրաց աղբյուրներ..., հ. Ա, էջ 207: «Матане Карглиса», стр. 54.

³⁸ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 26: Վարդան, էջ 92:

³⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 8: «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրութիւն», Վենետիկ, 1956, էջ 5:

միջնորդությամբ կայանում է համաձայնություն և հաստատվում եղբայրներից յուրաքանչյուրի իրավասության ոլորտը Բագրատունյաց ոստանում՝ ավագին մնում է Անի-Շիրակը և մի քանի շրջակա գավառներ, իսկ Աշոտին բաժին է հասնում «գնեբքին կողմն աշխարհին՝ որ հայի ի վերայ Պարսից և Վրաց» (կամ «դրուց աշխարհը») ⁴⁰:

Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Գագիկ Ա շահնշահը գերագույն իշխանությունը պետության ներսում նախատեսել է հանձնել երկու որդիներին. Հայոց թագավորությունը գլխավորելու էր ավագը՝ Հովհաննեսը, իսկ Աշոտը լինելու էր նրա գահակիցը (կառավարչակիցը): Բայց առաջինը «բռնակալել» էր եղբոր իրավունքները (որպես գահակցի) և արգելել նրա մուտքը Անի ⁴¹:

Վեճին միջամտած ֆեոդալներն ու կաթողիկոսը «մեծաւ երգմամբ նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի. և եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն տանն Հայոց» ⁴²:

Այդ համաձայնությամբ ստեղծվեց մի վիճակ, որով Հայոց թագավորությունը 1020-ից ունեցավ երկու թագավոր, քանզի Աշոտը «դրուց աշխարհում»՝ Անի-Շիրակից (Հովհաննեսի բաժնից) դուրս գտնվող գավառներում ճանաչվում էր Հայոց թագավոր ⁴³: Այդ վիճակը ժամանակավոր էր, այն տևելու էր մինչև Հովհաննեսի մահը, որից հետո երկուսի բաժինները միավորվելու էին: Իրականում այն տևեց

20 տարի, մինչև 1040/41 թթ., երբ մահացան երկու եղբայրները, իսկ բաժինները միավորեց Աշոտի որդի Գագիկ Բ-ն:

1020—1040 թթ. ֆեոդալական հիերարխիան Հայաստանում գլխավորում էին երկու գերագույն սյուզերեններ՝ Հայոց թագավորներ, բայց դա փոխադարձ համաձայնությամբ էր, իսկ 1020—1040 թթ. նրանք «կիսել» էին գերագույն իշխանությունը, ուստի Հայաստանում այդ տարիներին, փաստորեն, հաստատվել էր երկիշխանություն, որը վերջացավ Գագիկ Բ-ի գահակալությամբ: Առաջնությունը պատկանել է Հովհաննեսին, որը իր ավագության շնորհիվ ժառանգել էր շահնշահի պատիվը:

Ի թիվս այլոց Աշոտի իշխանությանը ենթակա էին Բագրատունյաց ոստանի այն մարզերը, որոնք սահմանակից էին Վրաց թագավորությանը, դրանք էին Կարսի ու Կյուրիկյան թագավորությունները: Այդ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ 1020—1040 թթ., Տաշիր-Ձորագետի թագավորը (տվյալ դեպքում Դավիթ Անհողինը) որպես գերագույն սյուզերեն ճանաչում էր Աշոտ Դ-ին, իսկ Հովհաննեսը նրա համար մնում էր ազգապետ ⁴⁴:

Թերևս դրանով է բացատրվում, որ 1037 թ., երբ կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը ժամանակավորապես հեռացվեց հայրապետական աթոռից, Հովհաննեսը Անի հրա-

⁴⁰ Արխատկես Լաստիվեռցի, էջ 27:

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Գահակալական պայքարը Գագիկ Ա-ի հաջորդների օրոք», ՊՔԶ, 1979, № 1, էջ 182—188:

⁴² Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 10: Հմմտ. նաև՝ Սմբատ Սպարապետ, էջ 6:

⁴³ Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Աշոտը իր բաժնում ճանաչվում էր Հայոց թագավոր. Ուռեայեցին գրում է. «Յայսմ ամի մեռաւ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի որդին Գագիկայ և եղբայր Յովհաննիսի» (տե՛ս էջ 79): Նույնը՝ Սամվել Անեցին «Ի ՆՂԹ մեռան Յովհաննէս և Աշոտ թագաւորն Հայոց» (տե՛ս «Հաւաքմունք ի գրոց պատմադրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 107): Սմբատ Սպարապետ, էջ 15, 16, 33:

⁴⁴ Բագրատունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղերի թագավորների իրավունքները ճանաչում էր Բագրատունի ազգապետը՝ Շիրակի տան գահերեցը: Բայց երկիշխանության շրջանում նրանց սյուզերենը Աշոտն էր, ուստի իրավական տեսակետից Կարսի ու Կյուրիկյան թագավորների իրավունքները պետք է ճանաչեր նաև Աշոտը: Մեր կարծիքով այդ իրավական կողմն է արտահայտում Սմբատ սպարապետի վկայությունը, որ Կարսի Աբաս և Տաշիր-Ձորագետի Գուրգեն (պետք է լինի Դավիթ Անհողին—Ու. Մ.) թագավորները իշխում էին Աշոտի ու Հովհաննեսի հրամանով և «կային ի հնազանդութիւն երկուց թագաւորացն Յովհաննիսի և Աշոտոյ» (Սմբատ Սպարապետ, էջ 6):

1040 թ. Դվինի Աբու-լ-Ասվար ամիրայի հարձակման ժամանակ Դավիթ օգնության համար դիմել էր Հովհաննեսին: Ըստ երևույթին Աշոտը այդ ժամանակ արդեն մահացած էր:

վերեց Սանահնի եպիսկոպոս Դիոսկորոսին, որը շահնշահի հրամանով օծվեց կաթողիկոս և մնաց այդ պաշտոնում տարի ու կես⁴⁵:

Տաշիրի հոգևոր առաջնորդի թեկնածությունը պետք է որ առաջադրվեր Աշոտի համաձայնությամբ: Նույն Ուսայեցին վկայում է, որ երկրշխանության տարիներին կաթողիկոսության թեկնածուները հաստատվում էին երկուսի (Հովհաննեսի և Աշոտի) հրամանով⁴⁶: Բայց Դիոսկորոսի կապակցությամբ պատմիչը հիշատակում է միայն մեկի (շահնշահի) անունը: Չնայած դրան, կարծում ենք, Աշոտի մասնակցությունը այդ ընտրությունը անտարակուսելի է և վերջինիս վերաբերմունքը բացասական չէր կարող լինել, եթե իր վասալի հոգևոր առաջնորդը գլխավորելու էր հայոց եկեղեցին:

Դավիթ Անհողինին հաջորդեց որդին՝ Կյուրիկեն: Նրա իշխանության թվականները հնարավոր է որոշել միայն մոտավորապես: Այսպես, Ստեփանավանի շրջանի Վարդաբլուր գյուղի մոտ, նույնանուն բլրի վրա պահպանվել է հին եկեղեցի, որի պատին արձանագրված է. «Թ ՆՂԹ (1050) թուականութեանս հայոց ես Կարիկէ թագաւոր շինեցի զայս սուրբ տունս վասն մեզաց թողութեան եւ արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ մարզպանին»⁴⁷: Իս. Հարությունյա-

նը և Ս. Զալալյանցը արձանագրության թվականը կարգացել են ՇԼ (1081), որը սխալ է:

Կյուրիկեն թագավորեց այն ժամանակ, երբ սկսվել էին սելջուկների արշավանքները: Առաջին արշավանքի ժամանակ սելջուկները 1048/49 թթ. մտել էին Հայաստանի հարավային և արևմտյան շրջանները, իսկ 1064 թ. սուլթան Ալփասլանը մեծ զորքով արշավել էր երկրի հյուսիսային և կենտրոնական մասերը: Նրա հիմնական նպատակն էր վերջնական հարված հասցնել Բյուզանդիային Փոքր Ասիայում, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր ապահովել թիկունքը հյուսիս-արևելքից: Ալփասլանի արշավանքը տեղի է ունեցել երկու ուղղություններով՝ Աղվանքի վրայով դեպի Կանգարք, Թոեղք, Զավախք և Նախճավանի վրայով դեպի Սուրմարի և Մարմաշեն: Ինքը, Ալփասլանը, մտել է Տաշիր և Վրաստան Աղվանքի վրայով⁴⁸:

Երկիրը կողոպտուից փրկելու նպատակով Կյուրիկեն հպատակվեց Ալփասլանին և Տաշիրը զերծ մնաց ասպատակություններից⁴⁹:

Մատթևոս Ուսայեցին հաղորդում է, որ սելջուկ սուլթանը Կյուրիկեի դստերը կնության էր խնդրել⁵⁰: Այդ դեպքի մասին ավելի մանրամասն պատմում է վրաց պատմիչ Զվանշերը: Նրա վկայությամբ Կյուրիկեն սկզբից հրաժարվել էր տալ աղջկան, իսկ Ալփասլանը սպառնացել էր վերաբխաղաց թագավոր Բագրատ Դ-ին, պարտադրելով համոզել Կյուրիկեին: Բագրատը բանակցությունների մեջ էր

էջ 123: Ը. Ոսկյան, Գուգարիի վանքերը, էջ 44: Կյուրիկեն ուներ Սմբատ անունով եղբայր, որը արձանագրություններում նույնպես հիշատակվում է որպես թագավոր (Կ. Ղաֆաղաշյան, Սանահնի վանքը, էջ 187: Հազրատ, էջ 150, 151, 156): Մանրամասնություններ նրա զործունեությունից հայանի չեն: Ըստ երևույթին նա մասնակից էր երկրամասի կառավարմանը Կյուրիկեի գերադասության ներքո:

48 ՏՆՎ Շ. Մանաշյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1978, էջ 61:

49 ՏՆՎ Մատթևոս Ուսայեցի, էջ 145:

50 ՏՆՎ նույն տեղում:

45 Մատթևոս Ուսայեցի, էջ 75—78:

46 Մատթևոս Ուսայեցին գրում է, որ Սյունյաց Վահան եպիսկոպոսը գրավեց կաթողիկոսական աթոռը «հրամանա Անանիայի, Յովհաննիսի և Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն» (էջ 33): Այս վկայությունում շիտթված է հայրապետի անունը, Վահանը գահակալել է 969 թ., բայց կարևորը կաթողիկոսական աթոռը գրավելու կարգն է, որը արձանագրված է պատմիչի կողմից:

47 Ը. Տաշյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 984: Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, ՄՊՐ, 1913, էջ 23: Ե. Լալայան, Բորշալուի գավառ, էջ 354: Իս. Հարությունյան, «Աշակերտի հուշատետրը», Լուսա, 1897, գ. Ա, էջ 239: Ս. Զալալյանց, Զանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մ. Ա,

մտել Կյուրիկեի հետ, վերջինս ստիպված դատերը տվել էր կնության սուլթանին և, բացի այդ, զիջել Բագրատին մի քանի բերդեր՝ Շամշուղեն, Ուխիրեթը, Քոբայրը և Վարդաբարը⁵¹։ Սակայն շուտով այդ բերդերը, բացի Շամշուղենից, Բագրատը վերագարծրեց Կյուրիկեին⁵²։ Դրանից հետո, 1065 թ.⁵³ Կյուրիկյան թագավորության մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Լոռի⁵⁴։ Ղ. Մովսեսյանի կարծիքով, Լոռին դարձավ թագավորության կենտրոն Դավիթ Անհողինի մահից անմիջապես հետո⁵⁵։ Մովսեսյանը պարզապես կրկնում է Մ. Չամչյանին, որն իր «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորում (էջ 913) գրում է, որ Դավիթ Անհողինը կառուցեց Լոռին և հանձնեց իր որդուն՝ Կյուրիկեին։ Սակայն աղբյուրները վկայում են, որ Լոռին դարձավ մայրաքաղաք միայն XI դ. 60-ական թվականներին։

Անիի և Կարսի անկումից հետո Բագրատունիները իշխանությունը պահպանել էին միայն Տաշիր-Ձորագետում։ Դավիթ Անհողինի ժամանակ Կյուրիկյանները փորձեցին զլխավորել Հայաստանի քաղաքական կյանքը։ Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց Կյուրիկեի ժամանակ, սելջուկների արշավանքներից հետո եղած ժամանակաշրջանում։ Բյուզանդական կայսրությունն իր հերթին, փորձելով

51 Տճ՝ Ձուանդէր, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 113։ Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 207—208։ «Матнеане Картлиса», стр. 54—55։ Տ՝ Կն Նաև ոց. Ջօցօնօ Մցօ Լօ թօրօցցօ յնօս ԸՍԹօրօ, էջ 152—153։ Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի, հաջորդները և Գանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1948, №8, էջ 72։ Մ. Лордкипанидзе, История Грузии XI—начала XIII вв., стр. 82.

52 Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208։ 1067 թ. Ալիաթանը արշավել էր Վրաստան, նրա պահանջով արշավանքին մասնակցել էին Տփղիսի արաբ ամիրան, Կախեթի թագավորը և Կյուրիկեն (նույն տեղում)։

53 Տճ՝ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112։

54 Տճ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 93։

55 Տճ՝ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 49։

քրիստոնյա ժողովուրդներից մի միասնական ճակատ ստեղծել սելջուկների դեմ, հովանավորում էր Կյուրիկեին⁵⁶։

Կյուրիկեն աշխույժ միջամտում էր երկրի ներքին կյանքի բոլոր կարևոր իրադարձություններին։ Այդպիսի մի դեպք հայտնի է Հայոց կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ։

1066 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Գրիգոր Բ Վկայասերը, Գր. Մագիստրոսի որդին, որի նստավայրը Գագիկ Աբասյանի փոքրասիական իշխանության կենտրոն Մամիդավումն էր։

1067 թ. Գրիգորը ուղևորվեց Բյուզանդիա, այցելեց նաև Երուսաղեմ, Եգիպտոս։ Իր փոխարեն, իշխանների համաձայնությամբ, որպես կաթողիկոսի աթոռակից նշանակեց իր մտերիմ գործակիցներից մեկին՝ Գեորգ Լոռեցուն։

Մ. Օրմանյանի կարծիքով, Գրիգորի բացակայության ժամանակ Գեորգը զործում էր կամայականորեն, մեծ դժգոհությունների տեղիք տալով, որի պատճառով Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսին, Կյուրիկե թագավորի աջակցությամբ, օծում են կաթողիկոս⁵⁷։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Բարսեղը օծվել է կաթողիկոս Գրիգորի երկար բացակայության պատճառով։ Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, ընտրությունը տեղի է ունեցել 1081 թ., այնինչ 1072 թ. Գրիգորիս (կամ Գրիգոր) կաթողիկոսը վերագարծել էր իր ուղևորությունից, իսկ Գեորգը հեռացել աթոռից⁵⁸։ Բարսեղին, կաթողիկոս ընտրելու պատճառը ոչ Գրիգորի բացակայությունն էր, ոչ էլ Գեորգի բմահաճ գործունեությունը։

Հեռու լինելով Հայաստանից Գրիգոր կաթողիկոսը նախ իր վստահելի անձին՝ Բարսեղին, որը իր քեռորդի վասակ Ապիրատյանի որդին էր և հեռու էր բյուզանդական ազդեցությունից, ձեռնադրեց Անիի եպիսկոպոս, որպես կաթողիկոսի փոխանորդ։ Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սել-

56 Տճ՝ Ա. Հովհաննիսյան, Դավադներ հայ աղատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 26։ Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները, էջ 71։

57 Տճ՝ Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, մ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1289։

58 Տճ՝ նույն տեղում, էջ 1302։

շուկաների կողմից Հայաստանի գրավումից հետո Գանձակի Փատլուն Գ ամիրան (1072—1075) զինեց Ալփասլանից Անին և հանձնեց իր թուանը՝ Մանուչին։ Մանուչի մայրը հայ էր, Հովհաննես-Սմբատ թագավորի եղբայր Աշոտի դուստրը, որը ամուսնացած էր Դվինի Ապուստոար ամիրայի հետ։ Քաղաքական նկատառումներից ելնելով Անիի Շադդադյանները հայ ազնվականության հանդեպ վարում էին բարյացակամ քաղաքականություն։ Նրանց օրոք Պահլավունի իշխանները վերադարձան Անի և վերահաստատեցին իրենց իրավունքները Շադդադյանների իշխանության ներքո։ Նրանցից առանձնապես հայտնի է Գրիգոր Ապիրատյանը, որը իր զորքով կռվում էր Մանուչի և Փատլունի բանակում։ Բարսեղը այս Գրիգոր իշխանի եղբայրն էր, որը Գրիգոր Վկայասերի կողմից ձեռնադրվեց Շիրակի եպիսկոպոս։

Սակայն հետագա դեպքերը նպաստեցին Բարսեղի կաթողիկոսությանը։ Գրիգոր Վկայասերը հեռացել էր քաղաքական կյանքից և չէր խառնվում երկրի գործերին։ Մյուս կողմից, Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններից մեկում՝ Մարաշում, առաջացել էր նոր կաթողիկոսություն։ Մարաշի հայկական իշխանության հիմնադիրն էր Փիլարտոս իշխանը, որը Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր 1071 թ. սելջուկներից կրած պարտությունից հետո օգտվեց Բյուզանդիայի անհաջողությունից և հաստատվեց Մարաշում։ Փիլարտոսը առաջարկեց կաթողիկոսին փոխադրվել իր մոտ և, մերժում ստանալուց հետո, 1076 թ. Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում հիմնեց նոր կաթողիկոսություն⁵⁹։ Առաջին կաթողիկոսը Պողոսն էր, հետո՝ Սարգիսն ու Թեոդորոսը։

Ահա այս իրադարձությունն է ստիպում Հայաստանի իշխաններին և Կյուրիկին մտածելու նոր կաթողիկոս ընտրելու մասին։ Շիրակի Բարսեղ եպիսկոպոսի թեկնածությանը հավանություն էին տվել և Գրիգոր Վկայասերը, և Կյուրիկեն, ինչպես նաև Անիի տեր Մանուչեն⁶⁰։ Կյուրիկե թա-

գավորն իր մոտ է հրավիրում Աղվանքի կաթողիկոս Ստեփաննոսին, որը և Հաղբատում Բարսեղին ձեռնադրում է կաթողիկոս⁶¹։ Այսպիսով, վերականգնվում է Հայոց կաթողիկոսությունը Անիում։ Մինչև 1105 թ. Բարսեղը ձեռնադրեց աթոռակից էր Գրիգոր Վկայասերին, իսկ 1105—1113 թթ.՝ միանձնյա կաթողիկոս։ Սակայն Վկայասերի կաթողիկոսությունը, ինչպես նշվեց, ձեռնադրվեց։ Գործնականում բոլորի կողմից ձանաչված կաթողիկոս էր Բարսեղը, որը և կարգավորում էր հայոց եկեղեցու գործերը։

Հայ Բագրատունիների դարաշրջանից մեզ դրամներ չեն հասել։ Հայագիտության մեջ տիրում է այն կարծիքը, որ Բագրատունի թագավորները ընդհանրապես դրամ չեն կտրել և օգտագործել են երկրում շրջանառության մեջ գտնվող բյուզանդական ու արաբական դրամները։ Բացառություն են կազմում Կյուրիկի դրամները, որոնցից մի քանի օրինակ հայտնաբերվել են զեռես XIX դարում։

Կյուրիկի դրամի վրա փորագրված է. «տէր օգնէ Կորիկէ կորապաղատին»։ Այստեղ թագավոր տիտղոսի փոխարեն գործածված է բյուզանդական կյուրապաղատ տիտղոսը։ Լուծվա թագավորի բյուզանդական տիտղոսը պայմանավորված էր նրանով, ինչպես բացատրում է դրամագետ Ե. Պախոմովը, որ Կյուրիկեն ստիպված էր հաշվի նստել հարևան բյուզանդացիների հետ, որոնք արդեն գրավել էին Անին։ «Նրանց (բյուզանդացիների) հետ անհրաժեշտ էր բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ լինել, իսկ դա, բյուզանդական արքունիքի տեսակետից, հնարավոր էր միայն այն դեպքում, եթե սահմանամերձ քրիստոնյա թագավորը իր տեղը կգրավեր Բյուզանդական աշխարհակալ կայսրության հիերարխիայում բյուզանդական այս կամ այն տիտղոսն ընդունելու միջոցով»⁶²։

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221, Վարդան, էջ 104։

⁶² Е. Пахомов, О монете Корике куропалата, см. «Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, стр. 44. Այս հոդվածը գրախոսվել է Լ. Մելիքսեթ-բեկի կողմից նույն հատորում, տե՛ս «По поводу статьи Е. Пахомова» О монете Корике куропала-

⁵⁹ Տե՛ս Մամբլուս Ումհայեցի, էջ 228—229, 240, 252։

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221։

Կ. Բասմաշյանն «Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն» գրքում եզրակացնում է, որ դրամը պատկանում է ոչ թե Կյուրիկեին, այլ Տայքի նույնանուն կյուրապաղատներից մեկ ուրիշին⁶³: Այս եզրակացութիւնը հեղինակը հիմնավորում է նրանով, որ «երկրորդական» թագավորները դրամ կտրելու իրավունք չունեին, իսկ եթե ունեին, ապա պետք է դրամի վրա նշվեր «թագավոր» և ոչ թե «կյուրապաղատ»: Ղ. Մովսեսյանը հակասական կարծիքներ է հայտնում: Մի կողմից նա համաձայնվում է դրամը Կյուրիկյան թագավորին պատկանելու տեսակետին, մյուս կողմից, բոլորովին այլ տեսակետ առաջ քաշում, այն վերագրելով Տայքի կյուրապաղատներից մեկին⁶⁴:

Մ. Բրոսեն դրամը վերագրում էր Կյուրիկյան դինաստիայի հիմնադիր Գուրգենին⁶⁵, իսկ Լանգլուան՝ Կյուրիկե Գ-ին (XIII դ.)⁶⁶, (ըստ մեր հաշվարկի՝ Կյուրիկե Գ-ին): Նորագույն ուսումնասիրողներից Զ. Պտուկյանը այն վերագրում է Տայքի կյուրապաղատներին, իսկ Վ. Ստեպանենկոն՝ Կյուրիկե Բ-ին⁶⁷, (ըստ մեր հաշվարկի՝ Կյուրիկե Ա-ին, XI դ.):

та», նույն տեղում, էջ 48—50: Գրախոսողը հիշատակում է դրամի մասին տարբեր հեղինակների տեսակետները, հիմնական շեշտը դնելով Ե. Պախտովի և Ղ. Մովսեսյանի կարծիքների վրա: Գրախոսողը իր տեսակետը չի հայտնում:

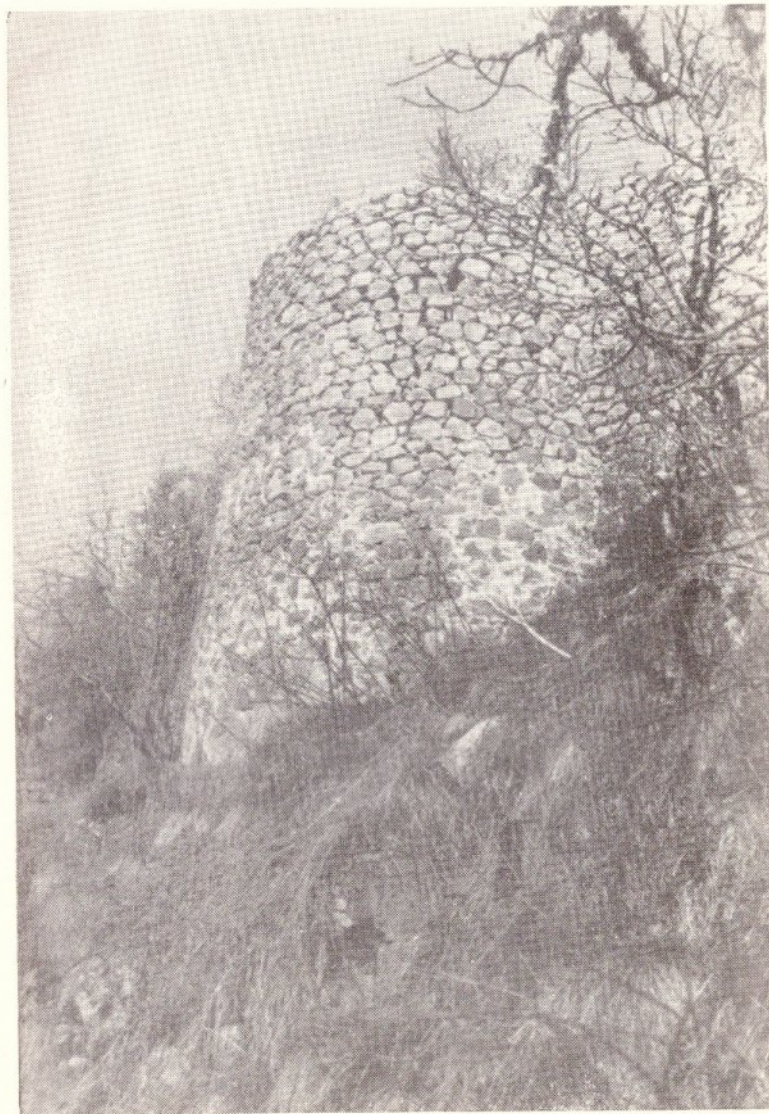
⁶³ Տե՛ս Կ. Բասմաշյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936, էջ 49:

⁶⁴ Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 91—93:

⁶⁵ Տե՛ս M. Brosset Monographie, p. 32-33

⁶⁶ Տե՛ս V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, p. 30:

⁶⁷ A rare Armenien Coin տե՛ս Selected Numismatic Studies of Paul Z. Bedoukian, Los Angeles, 1981, p. 184. В. Степаненко, Из истории армяно-византийских отношений второй половины X-XI вв. (к атрибуции монет Кюрике куро-палата), տե՛ս «Античная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978, стр. 49. D. Lang, Supplementary Notes on Kiurike II, King of Lori in Armenia (տե՛ս The American Numismatic Society, Museum Notes, 1954 № 6; Ph Grierson, Kiurike I or Kiurike II of Lori-Armenia, նույն

Նկ. 1. Կայան բերդ. արևմտյան պարսպի բուրդ

Նկ. 2. Կալան բերդ, արևմտյան պարսպի բուրդ

Նկ. 3. Մանթաշ-Կալծոն բերդի պարսպ

Նկ. 4. Սանթրալ-Կայծոն բերդի բուրգ

Մեզ ավելի հիմնավորված է թվում Պախոմովի կարծիքը դրամը Կյուրիկե Ա-ին վերագրելու մասին: Պախոմովը գրում է, որ XII դ. կյուրապաղատ տիտղոսը հազվագեպ է դառնում և խաչակիրների կողմից Բյուզանդական կայսրության ժամանակավոր գրավումից հետո (1204 մինչև 1261 թթ.) կորցնում է իր նշանակությունը: Իսկ Կյուրիկեի դրամին ամենամոտ տիպը սկսվում է գործածվել X դ. վերջերից: Ելնելով սրանից, Ե. Պախոմովը եզրակացնում է, որ Կյուրիկե Բ-ի և Կյուրիկե Գ-ի ժամանակ (XII—XIII դդ.) կյուրապաղատ տիտղոսը Բյուզանդիայից դուրս նշանակություն չունեի և այդ պատճառով նրանք չեն կարող դրամի կտրողը հանդիսանալ: Գուրգենը (966—991) նույնպես չէր կարող դրամ կտրել, եթե չէր կտրել Գագիկ Ա-ն: Ստանալով գահը Անիի անկումից անմիջապես հետո, Կյուրիկեն համարյա միակ թագակիրն էր Բագրատունիների շրջանում, եթե չհաշվենք Կարսի վերջին թագավոր Գագիկին: 1065 թվականից հայկական շրջաններում պետք է առաջանար մի խմբավորում, որը Կյուրիկեին ընդունելու Հայաստանի ղեկավար, և հուսար, որ Տաշիրի Բագրատունիները երկրի պատմության մեջ կկրկնեն Անիի տոհմակիցների դերը: «Որ այս տեսակետը խորթ չէր նաև իրեն՝ Կյուրիկեին, մեզ համոզում է նրա վճռական քայլերը,— գրում է Պախոմովը,— հայկական կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, որի ընտրությանը նա միջամտում էր ճիշտ այնպես, ինչպես մինչ այդ անում էին անիական թագավորները»: Ահա թե ինչու այդ անում էին անիական թագավորները: Ահա թե ինչու, գրում է Պախոմովը, պետք է ընդունենք, որ դրամը կտրվել է XI դ. և պատկանել է Կյուրիկե Ա-ին, որը կրում էր «կյուրապաղատ» տիտղոսը⁶⁸:

հանդեսում, 1962, №10: (երկուսն էլ մեզ անծանոթ): 2. Պտուկյանի հոդվածը նույն հանդեսում, 1952, №5:

68 E. Пахомов, նշված հոդվածը, էջ 44: Գիտական մամուլում առաջին անգամ Կյուրիկեի դրամը նկարագրվել է Ա. Խուդաբաշյանին պատկանող օրինակից, որը իր հավաքածուն նվիրել էր Պետերբուրգի Ասիական թանգարանին (Տե՛ս М. Brosset, նշված աշխ., էջ 29—32): Երկար ժամա-

իր իշխանությունները շրջանում կյուրիկե Ա-ն աշխատում էր լավ հարաբերություններ պահպանել սելջուկների հետ և այդ ճանապարհով ազատել երկիրը ներխուժումներից: Այդ նպատակով կյուրիկեն և Բարսեղ կաթողիկոսը այցելում են սուլթան Մելիք-շահին:

Մեր պատմիչները այցելությունը նշում են տարբեր թվականներով: Օրինակ, վարդանը նշում է 1088 թվականը⁶⁹, Մխիթար Այրիվանեցին՝ 1081-ից մինչև 1084 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1127 թ.: Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրությունում» նշված է 1088 թ.: Մենք հավանական ենք համարում, որ այցելությունը կատարվել է XI դ. 80-ական թթ. վերջում, որովհետև պատմիչների տվյալներից երևում է, որ Բարսեղ կաթողիկոսը և կյուրիկեն սուլթանին այցելել են մոտավորապես միաժամանակ կամ մի քանի տարիների տարբերությամբ, իսկ Բարսեղը, ըստ Մ. Ուսայեցու, Մելիք-շահի մոտ եղել է 1090 թ.⁷⁰: Սակայն, չնայած կյուրիկեի գործադրած ջանքերին, սելջուկները ժամանակի ընթացքում ներխուժում են Տաշիր-Ձորագետ և զավթում առանձին բերդեր ու շրջաններ: Արդեն կյուրիկեի օրոք նրանց ձեռքն են անցնում Գագը, Տավուշը և այլ բերդեր:

1069 թ. գարնանը Շաղղաղյան Փառլուն ամիրան փորձեց գրավել ամբողջ Քարթլին, բայց պարտություն կրեց Բագրատ Դ թագավորից և կորցրեց կյուրիկյաններից ու վրաստանից նվաճած մի քանի շրջաններ: Ի թիվս այլ վայրերի Զվանշերը նշում է նաև Գագը. «էսու ի նմանէ (Փատ-

նակ այդ դրամը համարվում էր կորած և միայն վերջերս հայտնաբերվեց էրմիտաժի դրամների հավաքածուում: Տե՛ս И. Добровольский, Монеты Корикэ куропалата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», т. 38, 1974, стр. 65—66.

⁶⁹ Վարդան, էջ 106:

⁷⁰ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 60: Սամվել Անեցի, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 118: Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 15: Մատթեոս Ունայեցի, էջ 240:

լունից) զՏիգրիս և զԳագ և զՔօղինն՝ զոր առեալ էին Պարսք ի Հայոց և ի Վրաց»⁷¹:

1074 թ. Բագրատի հաջորդ Գեորգի Բ-ի դեմ ապստամբեց խոշոր ֆեոդալներից Իվանեն, Լիպարիտի որդին, որը խլեց Գագը և վաճառեց Գանձակի Փառլուն Գ-ին (1072—1075)⁷²: Իսկ 1075 թ. սելջուկները վերացրին Գանձակի ամիրայությունը և գրավեցին նրա հողերը, այսպիսով, Գագը անցավ սելջուկներին:

Վարդան պատմիչի վկայության համաձայն կյուրիկեի թագավորության վերջում կամ իր հաջորդների՝ Դավթի և Աբասի իշխանության սկզբին Տավուշը անցել է սելջուկներին: Թվարկելով վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարի կողմից սելջուկներից խլած կյուրիկյանների բերդերը, Վարդանը գրում է. «...առեալ ...զՏայուշ... և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիրիկէի և Աբասայ...»⁷³:

Այսպիսով, արդեն կյուրիկեի ժամանակ՝ XI դ. 70—80 թթ., սկսվեց Տաշիր-Ձորագետի թագավորության մասնատման և թուլացման շրջանը:

Կյուրիկեի ջանքերը սելջուկներին հպատակություն հայտնելու միջոցով պահպանել իր թագավորությունը, հաջողություն ունեցան միայն սկզբնական շրջանում: Բացի դրանից, նա ստիպված էր միաժամանակ պայքարելու հարեվան այլ վտանգավոր մրցակիցների՝ Տիգրիսի արաբական և Գանձակի ամիրայությունների դեմ: Ծիշտ է դիտել Ն. Պախոմովը, որ կյուրիկեի մեղքը չէ, որ նրա փոքր թագավորությունը չդիմացավ արտաքին թշնամիների ճնշմանը⁷⁴: Այդուհանդերձ, կյուրիկեին հաջողվեց պաշտպանել թագավորության անկախությունը, որի անկումը տեղի ունեցավ

⁷¹ Ջառնշէր, էջ 114: Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208: «Матiane Картлиса», стр. 58.

⁷² Ջառնշէր, էջ 114: Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208: «Матiane Картлиса», стр. 60. Հմմտ. Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները, էջ 73—74:

⁷³ Վարդան, էջ 119:

⁷⁴ Տե՛ս Е. Пахомов, նշված հոդվածը, էջ 44:

ավելի ուշ՝ XII դ. սկզբին, նրա որդիների և հաջորդների՝ Դավթի և Աբասի ժամանակ⁷⁵։

Կյուրիկե Ա-ի մահվան թվականը հայտնի չէ։ Գիտենք, որ 1089 թ. դեռ կենդանի էր, որովհետև վերջին անգամ հիշատակվում է այդ թվականին գրված Հաղբատի արձանագրություններից մեկում⁷⁶։

Ղ. Մովսեսյանը ենթադրում է, որ հավանաբար պետք է մահացած լինի 1085—1100 թթ. միջև ընկած տարիներին, «քանի որ իր հաջորդն 1105 թվին կը հիշվի»⁷⁷։ Սակայն մեզ անհասկանալի է, թե որ հաջորդին նկատի ունի Մովսեսյանը, որովհետև ոչ մի աղբյուր չի վկայում, թե Կյուրիկեի հաջորդը իշխանությունը ստանձնել է 1105 թ.։

Կյուրիկե Ա-ից սկսած դինաստիայի անդամները թաղվում են Հաղբատում։ Այստեղ է թաղված նաև ինքը՝ Կյուրիկեն⁷⁸։

Մատթեոս Ուռհայեցին, պատմելով Տաշիր-Ձորագետի թագավորների մասին, օգտագործում է «թագավոր Աղվանից» արտահայտությունը։ Օրինակ. «Եւ թագավորք Աղուանից՝ Գաղիկ (պետք է լինի Գուրգեն) և Դավիթ և Կիրիկէ, որք նստէին յայժմուս ի Լոռէ քաղաքն Հայոց», կամ «թագաւորն Աղուանից Գուրգեն», «թագաւորն Աղուանից Կիրիկէ» և այլն։ Այդ արտահայտությունը հանդիպում է նաև Վարդանի և Սմբատ Սպարապետի մոտ⁷⁹։

Մասնագետները փորձել են բացատրել այդ անվանման ծագումը։ Ն. Աղոնցը, օրինակ, այն կարծիքին է, որ Մատթեոս Ուռհայեցու կազմած Աղվանքի թագավորների ազգաբանական ցանկում շփոթություն է առաջացել։ Ուռհայեցին

շփոթել է հաշենի և Աղվանքի (նկատի ունի Դարբանդը, Ճորա պահակը) իշխաններին։ Ղ. Ինճիճյանի կարծիքով Կյուրիկյանների թագավորության սահմանները տարածվում էին Գուգարքի, Ուտիքի և Արցախի վրա, այդ իսկ պատճառով նրանց անվանում էին «Աղվանից թագավորներ»⁸⁰։ Ղ. Մովսեսյանը Կյուրիկյաններին նվիրած իր աշխատության մեջ գրում է, որ Դավիթ Անհողին թագավորը, հաղթելով Գանձակի Փատլուն ամիրային, գրավում է Ջավե, Քուստի, Կողտ գավառները, որի պատճառով էլ կոչվում է «թագավոր Աղվանից»։ Իր տեսակետը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Ասողիկի աշխատության 287 էջը։ Հարկ է նշել, որ Ասողիկի թե Փարիզի 1859 թ. և թե Ս. Պետերբուրգի 1885 թ. հրատարակությունների 287 էջում այդպիսի վկայություն չկա։ Ինչ վերաբերում է «Քուստ» գավառին, ապա այդպիսի անունով գավառ ընդհանրապես չի եղել։

Այնուհետև, Ղ. Մովսեսյանը, վկայակոչելով Մատթեոս Ուռհայեցու պատմության 92—96 էջերը, ավելացնում է, որ ջարդելով Դվինի Ապուստոար ամիրայի բանակը, Դավիթը գրավում է Գարգման գավառը⁸¹։ Պետք է նշել նաև, որ Ուռհայեցու աշխատության նշած էջերում պատմվում է Դավիթ—Ապուստոար կովի մասին, բայց խոսք չկա Դավթի կողմից Գարգմանի գրավման վերաբերյալ։ Ուռհայեցին այդ կովի պատմությունը վերջացնում է այսպես. «Եւ յաւուրս երիս տիրանայր Դաւիթ ամենայն գաւառացն, զոր էառ ալազգին», այն է՝ Դավիթը վերագրավում է Ապուստարի կողմից գրաված իր թագավորության հողերը և ուրիշ ոչինչ։

Մեր կարծիքով Տաշիր-Ձորագետի թագավորների անսպասելի «թագավոր Աղվանից» անվանումը պայմանավորված էր նրանով, որ Կյուրիկյաններին Ուտիքի Տավուշ գավառում պատկանում էին որոշ շրջաններ և բերդեր։

⁷⁵ Տես էջ 106։

⁷⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 263։

⁷⁷ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 55։

⁷⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 182—184։

⁷⁹ Մ. Ուռհայեցի, էջ 10, 17, 145, 231։ Վարդան, էջ 160։ Սմբատ

Սպարապետ, էջ 9, 34, 88։

⁸⁰ Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիզ, 1948, էջ 141—143։ Ղ. Ինճիճյան, նշված աշխ., էջ 63։ Հմմտ. Մ. Բախտուարյան, Պատմություն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902, էջ 171։ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Բ, էջ 612։

⁸¹ Տես Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 20։

Այսպես, նրանց ձեռքին էին Տերունականը, Տավուշը, Մածնաբերդը, Նոր բերդը և այլ բերդեր: Վարդան պատմիչը ուշադրավ վկայություն ունի այդ մասին. պատմելով Դավիթ Շինարարի կողմից սելջուկներից մաքրված Կյուրիկյանների տիրությունների մասին, նա գրում է. «Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ (խոսքը վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի մասին է) զսահմանս Վրաց, առեալ զՌուսթիս և զսահմանս իւր, և զԳագ, և զՏէրունականն, և զՏայուշ և զԿայան և զԿայծոն, և զԼոռէ և զՏաշիր և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիրիկէի և Աբասայ...»⁸²:

Նշված Տերունական, Տավուշ և այլ բերդերը գտնվում էին Տավուշ գավառում: Իսկ Տավուշը կազմում էր «Հայկական Աղվանքի»՝ «Հայոց արեւելից կողմանցի» մի մասը: Վանական վարդապետի մասին «Յայսմաւուրքներից» մեկում, որը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը, ասված է. «էր նա յաշխարհէն Աղուանից ի Տաուշ գաւառէն»⁸³:

Մխիթար Գոշը 1139 թ. Աղվանից կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ պատմում է. «Արդ ի գալ տէր Սահակայ յաշխարհս Աղուանից, ժողովէր զամենեւեան առ հասարակ ի տուն թագաւորին Աբասայ Բագրատունւոյ, որդւոյ Կիրիկէի արքայի, որ և ժողովեալ ամենեցուն առաջի նորա ի բերդն, որ կոչի Տաուշ...»: Նույն պատմության մեջ հիշատակվում են նաև Մածնաբերդը և այլ բերդեր: «Ի նմին ամի (1145) փոխի առ Քրիստոս թագաւորն Դաւիթ որդի Կիրիկէի ի ամրոցին, որ կոչի Մածնաբերդ...»⁸⁴:

Ուրեմն Կյուրիկյաններին պատկանող բերդերից՝ Տավուշը, Մածնաբերդը գտնվում էին «Հայկական Աղվանքում»: Զվանշների մոտ հիշատակվում են Տերունականը և Նոր բերդը: Տերունականը գտնվում էր Կոտման դաշտում: Մ. Բարխուտարյանի կարծիքով Տերունական բերդը գտնվում

էր Տավուշ գյուղից ներքև, համանուն գետակի ձախ կողմում⁸⁵:

Կյուրիկյաններին էին պատկանում նաև Նոր բերդը և Երգեվանքը: Կ. Գանձակեցու վկայությամբ Երգեվանքը գտնվում էր Գարդմանում. «Եւ եղև վախճան նոր (Վանական վարդապետի) այսպիսի օրինակաւ: Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն, որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգեվանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ...»⁸⁶:

«Ի ՈՂԲ (1223) թուականիս Հայոց գրեցաւ առասպելախաւ Տետրակս այս ի ձեռն Ստեփանոսի Աղթամարեցոյ՝ ի վանքս խորանաշատ, ի գաւառիս Գարդմանայ... ի վանքս խորանաշատ կոչեցեալ, նահանգիս Աղուանից...». ասված է հիշատակարաններից մեկում⁸⁷: Այսպիսով տեսնում ենք, որ խորանաշատը և Երգեվանքը ևս գտնվում էին «Աղվանքում»: «Յասմաւուր յիշատակ Վանական վարդապետի» մեջ ևս խորանաշատը տեղադրվում է «Աղվանից աշխարհում». «Գնաց աշխարհն իւր եւ շինեաց վանս... և անուանեաց զվանսն խորանաշատ»⁸⁸: Նոր բերդը ևս գտնվում էր Տավուշում, Անապատ վանքի մոտ, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին. «...Դաւիթ իշխան Նոր բերդին,— գրում է նա,— զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշազան ի վանքն, որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն...»: Անապատը, ինչպես երևում է Գանձակեցու խոսքերից, XII դ. վերջում—XIII դ. սկզբին գտնվում էր Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հոգեւոր իշխանության սահմաններում, որ տարածվում էր Տավուշի, Գարդմանի և Շամբորի վրա⁸⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուտիք նահանգի առանձին գա-

⁸⁵ Մ. Բարխուտարյան, Արցախ, էջ 359:

⁸⁶ Կ. Գանձակեցի, էջ 346: Այս վկայությունից երևում է, որ Գարդման բերդը գտնվում է խորանաշատի մոտակայքում:

⁸⁷ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 827—828:

⁸⁸ Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 39:

⁸⁹ Կ. Գանձակեցի, էջ 153:

⁸² Վարդան, էջ 119: Նաև՝ Զուանշէր, էջ 121: Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 579:

⁸³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 462:

⁸⁴ Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսք և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու: Նաև՝ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 385—386:

վառներ՝ Գարգմանը, Տավուշը որոշ հեղինակների մոտ տեղադրվում են «Աղվանից աշխարհում»: Խոսքը, իհարկե, բուն Աղվանքի մասին չէ, այլ Հայոց արևելից կողմանցի: Այստեղից պարզ է, թե ինչու Մատթեոս Ուռհայեցին Կյուրիկյաններին անվանում է «թագավոր Աղվանից»: Տավուշ-Գարգմանում որոշ բերդերին տիրելը հիմք է ծառայում Ուռհայեցու համար նոր անվանում տալ Տաշիր-Ձորագետի թագավորներին: Սակայն այդ անվանումը արհեստական է, նա ճիշտ չի արտահայտում իրական վիճակը և այդ պատճառով լայն տարածում չգտավ:

Կյուրիկյանները իշխել են բոլորովին այլ երկրամասում, նրանց իշխանությունը, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գլխում, տարածվում էր «Տաշիր երկրում»⁹⁰, որի գլխավոր զավառներն էին Տաշիրն ու Ձորոփորը: XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը «Տաշիր երկրի» թագավորներին անվանում է «Կիրիկեանք», այդ անունը ծագում է դինաստիայի հիմնադիր Գուրգենի տեղական (լոռվա) անվանաձևից: Նա գրում է. «...սոքա (Օրբելյանները) խնամովեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց և ընդ թագաւորին Հայոց Կիրիկեանց որք էին Բագրատունիք»⁹¹: Կյուրիկյաններին անվանում էին նաև Ձորագետի թագավորներ⁹²:

Ժամանակակից հայ պատմագիտական գրականության մեջ Կյուրիկյանների թագավորությունը անվանում են Գուգարքի կամ Լոռվա թագավորություն, ինչպես նաև դինաստիայի անունով՝ Կյուրիկյան: Վերջապես այն անվանում են Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն՝ Գուգարքի խոշոր երկրամասի անունով⁹³:

90 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 48: Հմմտ. Ասողիկ, էջ 256: Կ. Գանձակեցի, էջ 93, 151:

91 Ստ. Օրբելյան, էջ 379:

92 Նույն տեղում, էջ 299: Վարդան, էջ 138:

93 Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ (1978), էջ 609: Ս. Պաղոսյան. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, էջ 55: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարկան ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 200, 215: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 100—105: Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 258, 279:

2. Կյուրիկյան թագավորության անկումը

Կյուրիկեին հաջորդեցին նրա երկու որդիները՝ Դավիթն ու Աբասը: Պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդանը գրում են, որ նրանց օրոք (XI դ. վերջ—XII դ. սկիզբ) բարեգցել էին հարաբերությունները հարևան Վրաստանի հետ, և, ի վերջո նրանք, նեղվելով վրացիներից, «եկեալք ի տանէ հայրենեաց, զնացին ի պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս, և առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս»⁹⁴: Ըստ Ստ. Օրբելյանի Դավիթն ու Աբասը հեռացել են իրենց հայրենիքից 1113 թ. «ՇԿԲ, յայսմ ամի մերժեցան ի հայրենիս յիրեանց որդիքն Կիրիկէի»⁹⁵, իսկ ըստ Մխ. Այրիվանեցու՝ 1111 թ.⁹⁶: Ելնելով Գանձակեցու ու Վարդանի հաղորդումներից որոշ ուսումնասիրողներ եզրակացրել են, որ վրացական ճնշումն է եղել Կյուրիկյան թագավորության անկման պատճառը⁹⁷: Սակայն այլ աղբյուրներից երևում է, որ այդ շրջանում Տաշիրին ավելի շատ վտանգ էր սպառնում սելջուկների հաճախակի հարձակումներից, որոնց հետևանքով Կյուրիկեի հաջորդները աստիճանաբար կորցրեցին իրենց տիրույթները:

Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սելջուկների աշխարհակալ պետությունը սկսեց քայքայվել և հետզհետե բաժանվեց մեծ ու փոքր իշխանությունների: Ատրպատականի կուսակալ Մուհամեդը ապստամբել էր սուլթան Բարքիա-րուխի դեմ և 1104—1105 թթ. զահակալական կոիվների մի խառնաշփոթ շրջան էր: Հենց այդ ժամանակ, ինչպես պատմում են Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին, ոմն Ղզիլ սելջուկ ամիրա մտել էր Տաշիր և կողոպտել Լոռին, Սանահինն ու Հաղբատը: Նույնը կրկնվեց մի քանի տարի անց⁹⁸: Այդ

94 Կ. Գանձակեցի, էջ 151—152: Վարդան, էջ 106:

95 Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 16:

96 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 61:

97 Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 58: Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 97, 135:

98 Վարդան, էջ 113: Կ. Գանձակեցի, էջ 106:

մասին հաղորդում է Սարկավագի կորած համարվող «Պատմության» մի հատվածը, որը արտագրվել է Սանահինի «Քյոթուկ» մատյանում: «Էր և պատահումն ի վանսն Սանահին կոչեցեալ, զոր տայ մեզ գրով պէտիկոսն Սարկաւագ, և ասէ ասպէս, թէ յորում ամի թուականն հայոց ՇԾԹ (1110) էր աւգոստոս ամսոյ զԺ. անն... մինչ դեռ կային եղբայրքն ամենաքեան ի սբ. պաշտմանն, և թագաւորն Դաւիթ որդի Կիւրիկէ ընդ նոսա ի վանսն կոչեցեալ Սանահին: Ոչ ուրուք զգուշութիւն արարեալ և ոչ գուշակաւք ուստէք եղեալ. յանկարծակի յարեան և կալեալ զդուրս և զկողմանս աղաւթաբանին շուրջ պատեալ ամբարշտացն պարսկային սկիւթացւոցն մերկ զինուր... անգերծ դամենեսեան ի բուռն առնուլ և մանաւանդ զարքայն կարծէին և շէր հնար բնաւ գտանելոյ փրկութեան և կամ թաքչել...: Եւ ընդ մէջ նոցա անցեալ զնացին խաղաղութեամբ... բայց սակաւք ոմանք ըմբռնեցան յեղբարցն երկուք ոմանք մեռան սրով»⁹⁹: Այս կարեւոր վկայութիւնը հաստատում է, որ 1110 թ. Դավիթ Կյուրիկյանը դեռ իշխում էր Տաշիրում: Ուրեմն Կյուրիկյանների իրենց հայրենիքից հեռանալու թվականը որոշելիս որպէս հիմք պետք է ընդունել Ստ. Օրբելյանի և Մխ. Այրիվանցու հաղորդած 1111—1113 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը: Կյուրիկյանների հեռանալու հիմնական պատճառը եղել է իրենց հայրենիքի աստիճանական նվաճումը սելջուկների կողմից¹⁰⁰:

Վտարանդի եղբայրները Տաշիրից անցնում են Տավուշ գավառը և բնակվում Տավուշ (Աբաս) ու Մածնաբերդ (Դա-

99 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 53—55, նաև՝ № 8150, էջ 11: Տե՛ս նաև՝ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, Երևան, 1956, էջ 136:

100 Նույնը հաստատում է ժամանակակից հիշատակարանը. «Իսկ յետ Կիւրակէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիքն նորա ի հայրենեաց իւրեանց, օր ըստ օրէ նուաղութեան հասանելոյ, և տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւտացիք Տաշրայ...»: Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 136: «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. 2, էջ 502: Հմմտ. նաև՝ ՊՐԶ, 1968, № 3, էջ 204—205:

վիթ) բերդերում, հիմնելով այնտեղ փոքր իշխանութիւններ: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ եղբայրները «առնուն ի նոցանէ» (սելջուկներից) այդ բերդերը: Ղ. Մովսեսյանի կարծիքով «առնուն» նշանակում է, որ Դավիթն ու Աբասը ստացել էին բերդերը սելջուկներից, իսկ մեր ենթադրութեամբ եղբայրները բերդերը խլել են ուժով¹⁰¹:

Եթե սելջուկները կամովին տվել էին բերդերը, ապա ետ չէին խլի: Ինչպես պատմում է Գանձակեցին (էջ 152). «Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաւուշ, և նոքա բնակեն ի Մածնաբերդ, և մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ և Աբաս»: Վարդանի խոսքերը, թե Մածնաբերդում «կային տառապանօք», ցույց են տալիս, որ այդ բերդը Դավիթն ու Աբասը ստիպված են եղել պաշտպանել թշնամիներից: Սելջուկները հաճախակի հարձակվում և ավերում էին հայկական շրջանները Սյունիքում և այլ գավառներում: Այսպես, 1103—1105 թթ. նրանք ավերեցին Կապանը, Որոտնը, Բղենը: Այդ պայմաններում սելջուկները հազիվ թե Կյուրիկյան վտարանդի եղբայրներին բերդեր զիջէին: Բայց, այնուհանդերձ, հարցի պարզաբանումը մնում է անորոշ, որովհետև Գանձակեցու հակիրճ խոսքից դժվար է վերջնական կերակացութեան հանգել:

Տաշիր-Ձորագետը սելջուկների տիրապետութեան տակ մնաց համեմատաբար կարճ ժամանակ, XII դ. սկզբին համառ պայքար է սկսվում Հայաստանի և Անդրկովկասի սելջուկյան ամիրայութիւնների և Վրաստանի միջև, որը համեմատաբար քիչ էր տուժել սելջուկների արշավանքներից: Դավիթ Շինարարը (1089—1125) կարողացավ մաքրել երկիրը սելջուկներից, ամրապնդել և ընդարձակել պետութեան սահմանները: Այդ հաջողութիւնները հույսեր էին ներշնչում հայերին և նախադրյալներ ստեղծում համագործակցութեան համար: Վրաստանի հզորացումը և հայերի գործակցութիւնը

101 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 59: Ռ. Մաքեռսյան, Դիտողութիւններ Կյուրիկյանների պատմութեան վերաբերյալ, ՊՐԶ, 1968, № 3, էջ 205:

ներա հետ պատմական մեծ նշանակություն ունեն: Հայերին այն անհրաժեշտ էր Վրաստանի օգնությամբ թոթափել սելջուկյան լուծը, իսկ վրացիներին՝ սելջուկների դեմ մղած պայքարում ունենալ հավատարիմ դաշնակից և պաշտպանել վրաց պետության հարավային սահմանները¹⁰²:

1118—1122 թթ. Դավիթ Շինարարը մաքրում է Տաշիր-Չորագետը սելջուկներից և միացնում Վրաստանին¹⁰³: Դավթի գրաված շրջաններում Վարդանը և Սու. Օրբելյանը նշում են Տավուշ բերդը, ուր իշխում էր Աբասը: Ըստ այս տեղեկության Դավիթը Տավուշը խլել է Աբասից: Սակայն պատմությունից հայտնի է, որ Աբասը Տավուշում իշխել է մինչև 1145 թ. և իր իշխանությունից զրկվել Գանձակի Չուրի ամիրայի կողմից: 1144 թ. Չուրին հարձակվել է Խաչենի վրա և գրավել բազմամթիվ բերդեր: «Ապա ի միևնույն ամին դարձեալ դայր ի գաւառս Առանայ, և փութանալի երթայր ի բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս. և բազում ջանիւ ընդերկար պաշարեալ զնա՝ ապա առնոյր զբերդն. իսկ Աբաս անցեալ գնաց առ թագաւորն Վրաց, ի ՇՂԴ թուականին (1145)...»¹⁰⁴: Ուրեմն Տավուշ բերդը, հակառակ վերը նշված երկու պատմիչների վկայությունների, մնացել էր Աբասի ձեռքում, հակառակ դեպքում պետք է ընդունենք, որ Աբասը, կորցնելով բերդը, նորից ետ է խլել այն Դավիթ թագավորից, որը անհավանական է:

Մածնաբերդի իշխանությունը գոյատևեց մինչև XIII դ. կեսերը: Նրա պատմությունը ներկա ուսումնասիրության խնդիրներից դուրս է: Այնուամենայնիվ, Կյուրիկյան տան

¹⁰² Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 94—96; Լ. Բաբայան, Պայքար հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրության համար («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 523—524):

¹⁰³ Տե՛ս Վարդան, էջ 119 (նաև սույն աշխատության էջ 102): Սա. Օրբելյան, էջ 379: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 502:

¹⁰⁴ Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և զէպոս..., «Հայաստան», էջ 336:

տոհմածառը ամբողջացնելու համար նպատակահարմար ենք գտնում ընդհանուր տեղեկություններ տալ XII—XIII դդ. նրա ներկայացուցիչների մասին:

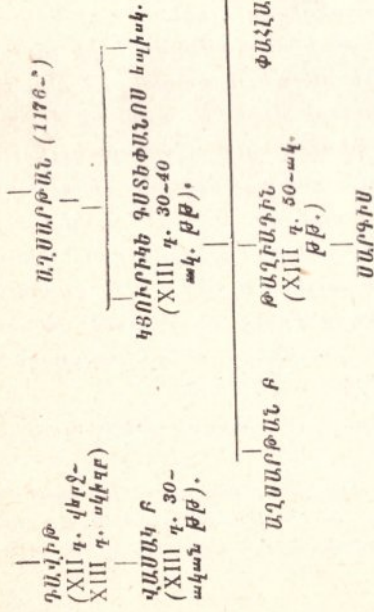
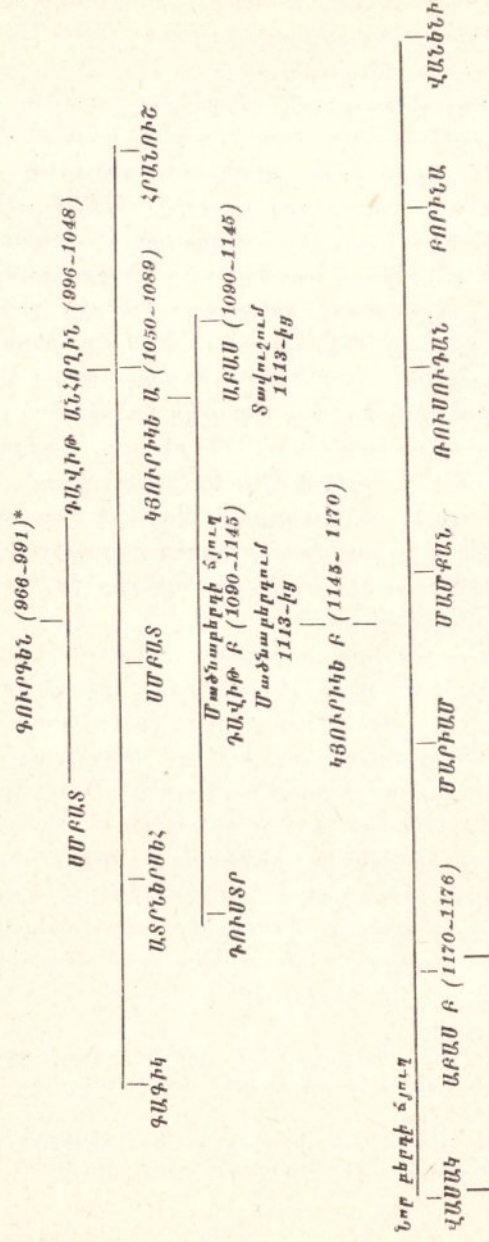
Դավիթ—Աբաս եղբայրներին հաջորդեց առաջինի որդի Կյուրիկեն Բ-ն (1145—1170): Նրա գործունեության մասին ոչինչ հայտնի չէ, ավելի շատ հայտնի են նրա երկու որդիներն ու դուստրերը: Դուստրերից առաջին հերթին պետք է նշել Մարիամին, որը կառուցել է Քոբայրի եկեղեցին, իսկ 1185-ին՝ Կյուրիկյանների տապանատունը Հաղբատում, որտեղ թաղված են այդ տան ներկայացուցիչներից շատերը՝ Կյուրիկեն Ա-ն և Կյուրիկեն Բ-ն, Աբասն ու Դավիթը, ինքը Մարիամը և նրա քույրերը: Որդիներից տասներկուամյա Աբասը (Աբաս Բ) հաջորդել է հորը, իսկ Վասակը հիմնել Նոր բերդի իշխանությունը Տավուշ գավառում: (Ներկայիս Շամշադինի շրջանում): Աբաս Բ-ի իշխանությունը շատ կարճ տևեց (1170—1176), բայց նա ամուսնացավ Զաքարե Զաքարյանի քրոջ՝ Նանայի հետ և իր տոհմը մերձեցրեց Զաքարյաններին: Վերջիններիս Վահրամյան ճյուղի վասալներից էր Կյուրիկյանների Մածնաբերդի ճյուղը¹⁰⁵:

Աբասին հաջորդեց նրա որդեգրած ժառանգը՝ Աղսարթանը (1176—?): Նրա օրոք Կյուրիկյան երկու կրտսեր տների միջև (Մածնաբերդի և Նոր բերդի) վեճեր առաջ եկան Մածնաբերդի համար: Այնուհետև, XIII դ.՝ մոնղոլական արշավանքների ժամանակ իշխեցին Կյուրիկեն Գ-ն, Աղսարթան Բ-ն, որի եղբայրներն էին Թաղիադինն ու Փահլավանը: Թաղիադինը մոնղոլական բանակում զործող հայկական զորամասերի հետ 1250-ական թթ. մասնակցել է Բաղդադ և Նիքիեի (Մայաֆարկին) քաղաքների վրա մոնղոլների արշավանքներին: Նրա որդի Սարգիսը այժմ մեղ հայտնի Կյուրիկյան տոհմի վերջին ներկայացուցիչն է¹⁰⁶:

¹⁰⁵ Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքի և Զալալ էդ-դինի նվաճումների ժամանակ, «Լրարիք», 1980, № 6, էջ 52:

¹⁰⁶ Մածնաբերդի իշխանության մասին տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 58—82: Բ. Մաքևսյան, Դիտողություններ... ՊՔԶ, 1968, № 3,

Կյուրիկյանների տոհմաճառը

էջ 204-208, Նոր բերդի իշխանության մասին տե՛ս Կ. Ղափաղալյան, Պատմաճինագիտական գիտագություններ Նոր բերդի գյուղիկյան իշխանության մասին, Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1940, № 4-5;

* Գրականության մեջ Գուրգեն անունով, որը և նախընթացի ենք:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վերջին տասնամյակներում IX—XI դդ. սոցիալ-տնտեսական կյանքին նվիրած հայագիտական ուսումնասիրություններում պարզված է, որ IX դարից Հայաստանը թևակոխել էր զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը: Ֆեոդալական հասարակության այս երկրորդ (ավելի բարձր) փուլը բնորոշվում է մի քանի էական հատկանիշներով. զարգանում են արհեստները, առևտուրը և քաղաքները, արհեստները անջատվելով երկրագործությունից կենտրոնանում էին քաղաքներում, որոնք դառնում էին արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ (այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում նաև վաղ միջնադարում, բայց այն գյուղական համայնքներից դուրս չէր գալիս), ձևավորվում էր ֆեոդալական քաղաքը, սրվել էր հակադրությունը գյուղի ու քաղաքի միջև: Առաջանում է քաղաքային դասը, խորանում ֆեոդալական հասարակության սոցիալական շերտավորումը, դասակարգային պայքարը ավելի է սրվում և տևական բնույթ կրում: Մեծ չափերի էր հասել նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը: Ամրապնդվում էր ժառանգական խոշոր հողատիրությունը, ձևավորվում հայրենիք-կալվածքը, ֆեոդալները իրենք են վարում տնտեսությունը, ընդարձակում տիրույթները ներֆեոդալական պայքարում և ի հաշիվ գյուղական համայնքի¹:

Զգալի էվոլյուցիա էր ապրել հատկապես ֆեոդալական

¹ Տե՛ս Բ. Առափնյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 1, Երևան, 1958, էջ 37—38, 59; Հ. Թումանյան, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Երևան, 1960, էջ 107—108:

հողատիրությունը: Նախորդ՝ վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանից (IV—VIII դդ.) այն տարբերվում էր նրանով, որ հողատիրական իրավունքը որակական փոփոխություններ էր կրել՝ նախարարական սիստեմի քայքայման հետևանքով հողը նախարարական (տոհմական) սեփականությունից վերածվել էր անհատ ֆեոդալների ժառանգական մասնատիրական սեփականության: Դրա հետևանքով հին խոշոր ֆեոդալական տոհմերը, որոնք գոյատևել էին մինչև IX դ.՝ Թագրատունիները, Արծրունիները, Սյունիները, Արշարունիները, Պաշլավունիները և մյուսները տրոհվել էին մի քանի ճյուղերի՝ ինքնուրույն իշխանական (ֆեոդալական) տների, յուրաքանչյուրը՝ ունենալով իր սեփական ժառանգական տիրույթները: Նախկին սեպուհները (նախարարական տոհմերի կրտսեր անդամները) այժմ գլխավորում էին այդ նորաստեղծ իշխանական ճյուղերը: Եթե Արշակունյաց շրջանում նախարարության սահմաններում միայն տոհմավազը՝ տանուտերը ուներ հողատիրական իրավունք և հողին տնօրինում էր ամբողջ տոհմի անունից², ապա այժմ տոհմի կրտսեր անդամները՝ «իշխանները» գահերեցի (հին տանուտերի) նման ինքնուրույն կալվածատերեր-հողատերեր էին և սեփական տիրույթներում տնտեսական ու քաղաքական տերեր³:

Հողատիրության ձևերի մեջ որակական փոփոխությունների հետ մեկտեղ փոխվել էին նաև ներքաղաքական հարա-

² Տե՛ս Н. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 473—474; А. Сукьян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963, стр. 104, 197.

³ А. Сукьян, նշված աշխ., էջ 62, 105, 107, Բ. Առափնյան, Ժառանգական խոշոր հողատիրության հետագա զարգացումը (աշխ. ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 166): Հ. Թումանյան, նշված աշխ., էջ 106; Վ. Բախտուրյան, Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում IX—XI դդ. (թեկնածուական դիսերտացիա, Երևան, 1954, էջ 61—63): Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956, էջ 59—66:

բերութիւնները ֆեոդալական դասակարգի ներսում: IX դ. կեսերին (862) երբ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին Արմինիա փոխարքայութեան սահմաններում խալիֆի կողմից ճանաչվեց իշխանաց իշխան և փոխարինեց արաբ ոստիկանին, հայ խոշոր ֆեոդալները «ուխտերով» կամ «դաշինքներով» (վասալական պայմանագրերով) համախմբվեցին Բագրատունյաց իշխանական տան գահերեց՝ նույն Աշոտ Բագրատունու շուրջ, ընդունեցին Աշոտի գերագաւթութիւնը և երբ ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ վերականգնելու պետականութիւնը, ճանաչեցին նրան Հայոց թագավոր⁴: Այսպիսով, IX—XI դդ. Բագրատունի գահերեցները որպէս թագավորներ (862—885՝ որպէս իշխանաց իշխաններ, իսկ X դ. սկզբից՝ շահնշահներ)⁵ գլխավորում էին ֆեոդալական աստիճանակարգը (հիերարխիան) Հայաստանում, նրանք հանդիսանում էին բոլոր հայրենատեր ֆեոդալների գերագույն սյուզերենը, իսկ տոհմակիցների համար՝ նաև ազգապետ:

Հայ պետականութեան քաղաքական կառուցվածքը իր գոյութեան տարբեր փուլերում ունեցել է տարբերիչ կողմեր. եթե սկզբնական շրջանում այն միաձուլ պետութիւն էր, ապա X դ. կեսերին, երկրի տարբեր մասերում տեղական թագավորութիւնների առաջացումով, կառուցվածքը ձևափոխվեց: Այդ շրջանում հայ պետականութիւնը ընդգրկում էր մի քանի թագավորութիւններ՝ Բագրատունյաց կենտրոնական, Վասպուրականի, Սյունյաց, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի, որոնք բոլորը միասին (մի քանի խոշոր իշխանութիւնների հետ՝ Տարոնի, Սասունի, Պահլավունիների և մյուսների) կազմում էին Հայոց թագավորութիւնը⁶: Այդպի-

սի պետականութիւնը իր կառուցվածքով թագավորութիւնների և իշխանութիւնների դաշնակցային միութիւն էր, որը XI—XII դդ. պատմիչները անվանում են «Հայոց թագավորութիւն» կամ «ամենայն տունն Հայոց»: Այն գլխավորում էր Բագրատունի գահերեցը՝ «թագավոր ամենայն տանն Հայոց» (միաժամանակ՝ Հայոց թագավոր, շահնշահ) տիտղոսով, «հավասարների մեջ առաջինի» իրավունքներով: Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորութիւնը նման պայմաններում կատարում էր միացնող (ֆեդերալ) կենտրոնի դեր⁷: Այսպիսով, X—XI դդ. (X դ. կեսեր—1045 թ.) Հայոց թագավորութիւնը նման չէր III—V դդ. սկզբի Արշակունյաց պետութեանը, որը վաղ միջնադարյան միապետութիւն էր՝ նախարարութիւնների մամուլով⁸: Ինքնին հասկանալի է, որ X—XI դդ. հայ ֆեոդալական տներին՝ տարբեր տոհմերի ներկայացուցիչների ու Բագրատունիների տարբեր ճյուղերի (Տարոնի, Վանանդի, Տաշիրի) և կենտրոնական իշխանութեան (Հայոց շահնշահ և արքունիք) փոխհարաբերութեան (այսինքն՝ ներքաղաքական կյանքի) ճիշտ ըմբռնումն ու բացատրումը հնարավոր է միայն սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտման միջոցով, առաջին հերթին՝ ծառանգական խոշոր հողատիրութեան, վասալիտետի և ֆեոդալիզմի մյուս ինստիտուտների: Վասալիտետի մասին համառոտակի, որքան անհրաժեշտ էր ներկա թեմայի համար, կիսովի ստորև: Ոչ պակաս կարևոր է ուսումնասիրել հյուսիսային Հայաստանի խոշոր երկրամասում՝ Տաշիր-Ձորագետում տարածված հողատիրութեան ձևը, առանց որի անհնարին է ճիշտ բացատրել X—XII դդ. սկզբին այստեղ գոյատևած Կյուրիկյան (կամ Տաշիր-Ձորագետի) թագավորութեան ներքին կյանքի շատ կողմեր: Հարցը կարևոր է

⁴ «Ամենքեան դաշինս ընդ նմա գնէին՝ որպէս արդարև ընդ թագաւորական դարմի», իսկ Աշոտի եղբայր Աբաս սպարապետը «գամենեան հնազանդէր ընդ լծով ծառայութեան» (Հովնանէս Դրասխանակերտցի, էջ 133, 135, նաև էջ 133—139):

⁵ Շահնշահ տիտղոսի մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հոդվածը՝ «Հայդատի արաբներն արձանագրութիւնը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները», «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1979, № 1, էջ 73—80:

⁶ Մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Հայոց թագավորութեան պետո-

կան կառուցվածքը ըստ Մատթեոս Ուռայեցու վկայութիւնների», «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1980, № 8, էջ 66—73:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1977, № 10, էջ 52:

⁸ Տե՛ս Н. Адоны, նշված աշխ., էջ 298, 462: А. Сукиасян, նշված աշխ., էջ 206:

նրանով, որ ֆեոդալիզմի օրոք տնտեսական հարաբերությունները հաճախ քաղաքական, հանրային-իրավական հարաբերությունների տեսք էին ստանում:

Հասարակության տնտեսական կառուցվածքը այնքան սերտ ներփակված էր քաղաքական ձևի մեջ, որ «հողային սեփականատեր» հասկացությունը իրականում ձուլվում էր «տիրակալ» հասկացության հետ⁹: Այդ պատճառով ֆեոդալական հասարակարգում սեփականության հարցը միաժամանակ իշխանության հարց էր և հակառակը՝ քաղաքական տիրապետությունը համընկնում էր սեփականատիրական իրավունքի հետ:

Պատմությունից հայտնի է, որ IX—XI դդ. Հայաստանում ֆեոդալական դասակարգի ավագանին՝ Արծրունիները, Սյունիները, Բագրատունիների տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչները երկրի խոշորագույն հողատերերն էին, նրանցից ժի քանիսը հասան թագավորական աստիճանի, իրենց իշխանությունները հայտարարելով թագավորություններ:

X դ. Հայաստանի տարբեր մասերում կազմավորվել էին տեղական, Բագրատունի հայոց թագավոր-շահնշահից վասալ թագավորություններ: Այդպիսիք էին Վասպուրականի, Սյունիքի, Վանանդի և Կյուրիկյան (Լոռվա կամ Տաշիր-Չորագետի) թագավորությունները:

Նրանց ստեղծումը հայ պատմագրության մեջ բացատրվում է տեղերում խոշոր հայրենատեր ֆեոդալների ռազմատնտեսական հզորությամբ և ինքնուրույնություն ձեռք բերելու մտայնությամբ: Ըստ այդմ, վասալ թագավորությունների առաջացումը խոշոր իշխանական հողատիրության ձևավորման ավարտի, հսկայական հողային կալվածքների և ռազմական ուժի տեր դառնալու հետևանք էր: Խո-

շոր ֆեոդալների տնտեսական իշխանությունը և անկախությունը հիմք հանդիսացավ նրանց քաղաքական ինքնուրույնությունը¹⁰:

Միանգամայն համամիտ լինելով սովետահայ պատմաբանների բացատրությանը սոցիալ-քաղաքական կյանքի այնպիսի կարևոր երևույթի վերաբերյալ, ինչպիսին է վասալ թագավորությունների կազմավորումը, անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ այնուամենայնիվ, բոլոր տեղական թագավորությունները չէ, որ ստեղծվում էին վերոհիշյալ եղանակով: Յուրաքանչյուր խոշոր երկրամաս ուներ իր առանձնահատկությունները, առաջին հերթին հողատիրական իրավունքի և ձևերի տեսակետից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առանձնահատուկ կողմերով առավել բնորոշ էր Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը, որտեղ X—XII դդ. սկզբին իշխում էր Բագրատունյաց կրտսեր մի ճյուղը: Այս թագավորությունում ինչպես ֆեոդալական հողատիրությունը, այնպես էլ տեղական կառավարիչների հարաբերությունները կենտրոնական իշխանության հետ մի քանի էական կողմերով տարբերվում էին Հայաստանի մյուս երկրամասերից: Այդ պատճառով Կյուրիկյան թագավորության պատմության գիտական լուսաբանումը պահանջում է ճշտել Բագրատունյաց ուստանի ներսում գոյություն ունեցող հողատիրության կատեգորիաները:

Բագրատունյաց տոհմական տիրույթները IX—XI դդ. իրավասության տեսակետից երեք տիպի էին.

1. Թագավորական ուստանի հողեր: Դրանք այն մարզերն ու զավառներն էին, որոնք պատկանում էին անձամբ թագավորին, որպես Հայաստանի խոշորագույն հողատեր ֆեոդալի:

2. Թագավորի մերձավոր ազգակիցների՝ եղբայրների, որդիների բաժինները: Նրանք տիրում էին հողաբաժիններին մասնավոր սեփականատիրական իրավունքով:

⁹ ՏՄԿ Բ. Поршнев, Очерк политической экономики феодализма, М., 1956, стр. 33; նույնի՝ Феодализм и народные массы, М., 1964, стр. 39; Հմմտ.՝ Վ. Բաբխուրյան, նշված աշխ., էջ 94—97, 163—164: Հ. Ուրմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958, էջ 151—154: Բ. Առափելյան, նշված աշխ., էջ 166:

¹⁰ ՏՄԿ Վ. Բաբխուրյան, նշված աշխ., էջ 145, 164: Հ. Հառուքյան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959, էջ 55, 97: Ս. Պաղտսյան, Հայ. ժող. պատմ., հ. 2, էջ 53:

3. Ընդհանուր տոհմական պատկանելիության հոդեր՝ արքունի-պետական բաժիններ:

Ինչպես նշվեց, Գուգարբի հարավ-արևելյան մարզերը (Տաշիրն ու Ձորոփոր-Աղստեղ) Տավուշի հետ միասին IX դ. վերջում X դ. սկզբին միացված էին Բագրատունյաց ոստանին՝ որպես արքունի հոդեր, վերակացուների ղեկավարության մեջ, այնուհետև, այնտեղ կազմավորվեց «Տաշիր երկիրը»՝ Աշոտ Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգենի կառավարության ներքո:

«Տաշիր երկիրը» Գուրգենին հանձնելուց հետո տեղական իշխանության իրավաբաղադական գոյավիճակը էապես փոխվեց: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» մեզ արդեն ծանոթ ժամանակագրությունում ասված է, որ Գուրգենը իր փոխարեն «կացուցանէ ղերէց որդի իւր ԳԵՒԱԻԹ, որ և նա բարեպաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեանն. և ապա Կիրակէ, որդի իւր, զկնի նորա թագաւոր...»¹¹: Այստեղ առաջին Կյուրիկյանների տիրույթը անվանված է «հայրենի իշխանութիւն»: Հայտնի է, որ Բագրատունյաց տիրապետության շրջանում հայ խոշոր ֆեոդալների («իշխաններին» կամ «տէրերին») հողային տիրույթները կոչվել են «հայրենի ժառանգութիւն», «հայրենի տերութիւն»¹²: Այդ հողերին ֆեոդալները տիրել են մասնավոր ժառանգական-սեփականատիրական իրավունքով, եղել են նրանց անմիջական և լիիրավ տերերը¹³: Սակայն Գուրգենի տիրույթը կոչվել է «հայրենի իշխանութիւն»: Դա արդեն այլ կատեգորիայի հողատիրություն է: Աղբյուրներից երևում է, որ IX—XI դդ. այդպես էին կոչվում այն հողերը, որոնց տերերի իրավունք-

ները պայմանական էին, այլ ոչ սեփականատիրական¹⁴: Նման հողերում՝ «հայրենի իշխանություններում» ֆեոդալները ունեին իշխելու, կառավարելու իրավունք: Մյուս կողմից՝ «հայրենի» բառը վկայում է, որ այդ «իշխանությունը» եղել է Կյուրիկյանների հայրենիքը, բայց պայմանական բնույթի՝ ֆեոդ, տիրույթ պայմանական-ժառանգական իրավունքով¹⁵: Այլ կերպ Գուրգենը՝ Բագրատունյաց Կյուրիկյան ճյուղի հիմնադիրը, Տաշիր-Ձորագետի հայրենատերը չէր և երկիրը ստացել էր «վերևից» իր ազգապետ և հայրազույս Հայոց շահնշահից¹⁶. դրանով նա տարբերվում էր Սյունիքի ու Վասպուրականի գահակալներից: Բայց Կյուրիկյանները փոխանցում էին իրենց իշխանությունը ժառանգաբար՝ հո-

14 Այդպիսին էր, օրինակ, Գեղարքունիքի գահակալ իշխան Վասակի տիրույթը: Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի 909 թ. արշավանքի ժամանակ Վասակը եղբոր հետ ապաստանել էր Միափոր գավառում (հավանաբար Ուտիքում): Վերադառնալուց հետո նա ներկայացել էր նորապսակ թագավոր Աշոտ Բ-ին, որը նրան «վիճակեցոց իւրոյ տերութեանն» («Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքայիս-կոպոսի Սինեաց», Քիֆիս, 1910, էջ 193): Հովհ. Գրախանյանի երոցին իր հերթին Վասակին և նրա եղբայր Սահակին անվանում է «կուսակալք գաւառացի որ շուրջ զղգրբք ծովակին Գեղամայ, յայսմ ի սոյն աւուրս եկեալք ի հետաստանէ հայածանացն՝ տիրէին պայազատեալք զաշխարհս տէրութեան իւրեանց» («Պատմութիւն հայոց», էջ 298): Ուրեմն Վասակը այդ ժամանակ իր հողաբաժնում ոչ թե «տեր», այլ «կուսակալ» էր, հաստատված Հայոց արքայի կողմից: Նշանակում է, որ Աշոտ Բ-ն այդ հողաբաժնին տիրացել էր մեզ անհայտ պարագաներում: Դա կարող էր տեղի ունենալ թեկուզ Վասակի փախուստի տարիներին: Ամենայն հավանականությամբ Աշոտին հաջողվել էր ազատել Գեղարքունիքը արաբներից և միացնել արքայական ոստանին: Թագավորից ստացած Վասակի նախկին ժառանգական տիրույթը պատմիչները անվանում են «հայրենի իշխանութիւն» (Ստ. Օրբելյան, էջ 190 և Հովհ. Գրախանյանի երոցին, էջ 230):

15 Վաղ միջնադարում «հայրենիք» էին կոչվում միայն ժառանգական հողերը: IX—XI դդ. և հետո այդ տերմինի իմաստը շատ ընդարձակվել է, այդպես էին կոչվում նաև զնման, նվիրատվության միջոցով ձեռք բերված հողերը: Այստեղ «հայրենիք» կոչվում է ֆեոդը:

16 Բագրատունի Հայոց թագավորը հայ ֆեոդալների հանդեպ «հայր» (կամ «հայրազույս») և շահնշահ էր, իսկ տոհմակիցների համար միաժամանակ և «ազգապետ» (հմմտ. Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 10, 84):

11 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 502:

12 Վ. Բախտյարյան, նշված աշխ., էջ 62, 92, 145, 165: Հ. Ուրմազյան, նշված աշխ., էջ 144—147, 167: Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., էջ 77—87:

13 Սեփականատիրական ժառանգական հողերը կոչվել են նաև «սեփական տէրութիւն», «հայրենի սեփականութիւն» և այլն:

րից որդի: Դրանով իսկ նրանք տարբերվում էին Գեթունի-
ներից, որոնք այդ արտոնությունը չունեին:

Ուրեմն, «Տաշիր երկիրը» հանձնելով իր տոհմակիցնե-
րին, արքունիքը այդ երկրամասը տոհմական ուստանի սո-
վորական վարչական մարզից վերածեց ֆեոդի՝ պայմանա-
կան-ժառանգական տիրույթի: Նման հողերի տերերը պետք
է իրենց իրավունքների հաստատումը ստանալին գերադա-
սից (սյուզերենից): Կյուրիկյանների սյուզերեններն էին Հա-
յոց շահնշահները, և Տաշիր-Ձորագետի Բագրատունի տիրա-
կալը ենթարկվում էր շահնշահներին, ինչպես կրտսերը՝
ավագին, վասալը՝ սյուզերենին: Նրա հողատիրական իրա-
վունքը և դրա հետ անխզելիորեն կապված վարչաքաղաքա-
կան իշխանությունը այդ երկրում պայմանական բնույթ
ունեի, քանի որ «Տաշիր երկիր» յուրաքանչյուր նոր կառա-
վարիչ իր իրավունքների հաստատումը պետք է ձեռք բերեր
շահնշահից: Այդ մասին ուղակի վկայում է Ուհայեցին.
«Նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրա-
մանաւ ազգապետին իւրոյ Գագկայ Հայոց արքային, և Գուր-
գէն՝ յԱղուանից աշխարհն (իմա՝ Տաշիր-Ձորագետում),
վասն զի յազգէ Հայոց թագաւորացն էին և կային և հնա-
զանդութիւն տանն Շիրակայ»¹⁷: Այս տողերում պատմիչը
հաստատում է, որ Գուրգենը Տաշիր-Ձորագետը կառավարում
էր «թագավորական իշխանութեամբ»: «Թագավորական իշ-
խանութիւնը» X—XI դդ. եղել է երկու տիպի՝ պայազատա-
կան և աքքունատուր պարզև: Օրինակ, Լաստիվերտցին Գա-
զիկ Ա-ի որդիների մասին գրում է (էջ 26), որ նրանք «պա-
յազատեցին» հոր իշխանութիւնը: Իսկ Գուրգենն ու Աբասը
այն ստացան ազգապետի հրամանով, որպես «Շիրակի տան»
հնազանդներ: Միաժամանակ նոր գահ բարձրացած Հայոց թա-
գավորը, ինչպես օրինաչափ երևույթ էր ֆեոդալական վա-
սալիտետի սիստեմում, պետք է հատուկ հրովարտակով հա-
նաչեր իր վասալների իրավունքները՝ ստացած նախորդ գա-
հակալից: Ճանաչման այդպիսի վավերագիր «ամենայն
Տաշրաց երկրի» վրա Սմբատ Տիեզերակալից պետք է ստա-

նար նաև Գուրգենը: Վերջինս Սանահնի Ամենափրկիչ եկե-
ղեցու բարձրաբանդակում պատկերված է արքայական իշ-
խանութիւն նշաններով՝ զգեստով ու թագով¹⁸: Այդ նշանա-
կում է, որ կառավարիչը թագադրվել է, տեղի է ունեցել նրա
իշխանութիւն պաշտոնական ճանաչումը արքունիքի կող-
մից: Պայմանական-ժառանգական իրավունքներով օժտված
Տաշիրի տիրակալի թագավորական տիտղոսը չպետք է դար-
մացնի կամ իյուրիմացութեան մեջ գցի: «Թագավոր» տվյալ
դեպքում նշանակում է ոչ թե «միապետ», պետութեան ղեկա-
վար, այլ դասային տիտղոս է, իսկ «թագավորական իշխա-
նութիւնը»՝ բարձրաստիճան պաշտոն: Խոշոր երկրամասե-
րում իշխող տեղական թագավորները Բագրատունյաց Հա-
յաստանի իշխող վերնախավում առանձին շերտ են կազմում
և Հայոց թագավորից (շահնշահից) հետո ֆեոդալական սան-
դուղքում զբաղում էին երկրորդ աստիճանը: Այդպիսիք էին
Վասպուրականի, Սյունիքի, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի թա-
գավորները, որոնք այդ սանդուղքում տեղ էին զբաղեցնում
շահնշահից հետո և գահերեց իշխաններից առաջ¹⁹: Նրանց
մեջ կար, իհարկե, ներքին աստիճանավորում:

Առաջին երկուսը տոհմական տիրույթների հայրենա-
տեր-սեփականատերեր էին և այդ երկրամասերում թագավո-
րութեան առաջացումը պայմանավորված էր տեղական ֆեո-
դալների ռազմական ու տնտեսական հզորությամբ: Բոլո-
րովին այլ էր վիճակը Տաշիր-Ձորագետում: Այստեղ թագա-
վորութեան կազմավորումը հետևանք էր արքունիքի վարչա-
քաղաքական միջոցառումների, որոնց նպատակն էր ամրաց-
նել երկրի ժայռամասերի կապը կենտրոնի հետ: Ի տարբե-
րութիւն Վասպուրականի կամ Սյունիքի, որոնք դառնալով
թագավորութիւն ինչ-որ չափով թուլացրեցին կախումը

18 Կ. Ղաֆազաւյան, Սանահնի վանքը..., էջ 44:

19 Տեղական այս թագավորներին ուսումնասիրողները շեն առանձնաց-
նում ֆեոդալական սանդուղքի ստորաբաժանման մեջ, ձուլելով նրանց գահ-
երեց իշխանների հետ: Միայն Հ. Հարությունյանը շատ թուուցիկ նշում է
նրանց Հայոց թագավորից հետո: (Տե՛ս «Հայաստանը IX—XI դդ.», Երևան,
1959, էջ 133):

17 Մատթէոս Ումայեցի, էջ 10:

Բագրատունյաց արքունիքից, Տաշիրը ավելի կապվեց նրա հետ: Գուրգենի հաջորդ Դավիթը (996—1048), փորձելով ազատվել վասալական կախումից, 1001 թ. ըմբոստացավ Գագիկ Ա-ի դեմ: Այդ ժամանակ է, որ Դավիթը մեծարվեց «ինքնակալ արքա»²⁰: Բայց նրա «ինքնակալական» հավակնությունները հաջողությամբ չպսակվեցին²¹: Նա պարտվեց, կորցրեց տիրույթների մեծ մասը, որից հետո պարտավորվեց հնազանդվել Գագիկին «իրև որդի առ հայր», իսկ Գագիկը՝ «հայրենի խնամով սիրել զնա»²²: Այս ակտով ակնառու ու պարզորոշ դրսևորված է «թագավոր» հասկացությունը: Բաղաճական իմաստը, նրա դասային բովանդակությունը: Տաշիր-Ձորագետում իշխանությունը ստանձնելու ժամանակ Դավիթը լուրջ «թագավոր» էր՝ ժառանգելով այդ տիտղոսը (պաշտոնը) հորից: Հետո փորձեց ազատվել կախումից և կարճ ժամանակով անվանվեց «ինքնակալ»: Բայց նա պարտվեց և նորից իջավ «թագավորի» աստիճանի, որը իրավունք էր վերապահում տիրելու իր հողերին (թագավորությունը) որպես ֆեոդ, որովհետև պարտված Դավիթը կարող էր ետ ստանալ միայն տիրելու պայմանական իրավունքով: Նրա թագավորական տիտղոսը արտահայտում էր շահնշահի «հայրենի խնամքի» տակ իշխող լինելու վիճակը: Նույնպիսի թագավոր-իշխող էր նաև նրա հայրը, իսկ «թագավորությունը»՝ տվյալ տոհմի արտոնությունը Տաշիր-Ձորագետում վարչաքաղաքական իշխանությունը ժառանգաբար իրականացնելու համար: Այդ իմաստով չի կարելի Գուրգենի տիրապետությունը բաժանել երկու փուլի՝ իշխանական և թագավորական, ինչպես վարվում են առանձին ուսումնասիրողներ²³, Կյուրիկյաններին նմանեցնելով հայկական մյուս

Թագավորությունների գահակալներին: Դա մեխանիկական հավասարեցում է, քանի որ վերջիններս մինչև թագավոր դառնալը իրենց բաժինների իշխաններն էին՝ գահերեցներ և հայրենատերեր: Նրանց թագավոր դառնալուց հետո հողային իրավունքի տեսակետից ոչինչ չէր փոխվում: Մինչդեռ Տաշիր-Ձորագետում գահերեց իշխաններ չեն եղել, այդ դավաններում վերակացուներին փոխարինել են տիտղոսակիր Կյուրիկյան կառավարիչները, որոնց տիտղոսը վերևից շնորհված պատիվ էր, իշխելու արտոնության հետ կապված: Այդ առումով նրանք կարող էին լինել միայն «թագավոր» արդեն վերը նշված՝ «թագակիր կառավարիչ» իմաստով²⁴:

Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմավորումից հետո էլ նրա հոգևոր կենտրոնները՝ Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը մնացին արքունիքին ենթակա վանական հաստատություններ: 979 թ. գրած հրովարտական Սմբատը հայտարարում է, որ ինքը Սանահնի աթոռանիստ վանքի հոգևոր իշխանությունը ենթարկում է «ամենայն երկիրն Տաշրաց»

էջ 54: Առ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 591: 2. Հաղբատյան, նշված աշխ., էջ 106 և այլն:

24 Թագակիր կառավարիչ կարող էր համարվել իշխան՝ իշխանություն ունեցողի, իշխողի իմաստով: «Քյուրիկ» մատյանում Սմբատ Բ-ի հրովարտակիր արտադրող գրիչը ներածական մասում գրում է, որ Սմբատը այցելեց իր ներքող (Գուրգենին), «որ էր յայնժամ իշխան րնաւ երկրին Տաշրայ» (Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 43): Այստեղ «իշխան» բառը նշանակում է կառավարիչ, իսկ վերջինս կարող էր ունենալ տարբեր աստիճան՝ Թագավորի, կուսակալի (իշխանի) և այլն: Փառիսոսում X դ. երկրորդ կեսին—XI դ. սկզբին իշխում էին Սենեքերիմ և Գրիգոր Թագավորները (տե՛ս Ասողիկ, էջ 198: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 273—274): Երկրորդ անգամ հիշատակելով այդ երկուսին, Ասողիկը (էջ 283) գրում է. «ի նՄԲ (1003) Թուրքանին իշխանն Փառիսոսոյ, ի Հայկազեան ազանց՝ բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ սպառնցան մահուամբ»: Բերված օրինակներում իշխան = թագավոր:

20 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 264:

21 Սովորաբար Դավթի ըմբոստությունը պատմադիտության մեջ դիտվում է որպես Հայոց թագավորությունից անջատվելու փորձ (2. Հաղբատյան, նշված աշխ., էջ 119: Առ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 612—613): Այդպիսի դեպքառականը վիճելի է:

22 Ասողիկ, էջ 280:

23 Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965,

(այն է՝ Կյուրիկյան թագավորությունը) «յուով գեղորէիք և հայրենեօք՝ սարով և ձորով»²⁵։

Այս հրովարտակը որպէս սկզբնաղբյուր օգտագործել են մի շարք հետազոտողներ, որոնք ուսումնասիրել են զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, մասնավորապէս եկեղեցական հողատիրութիւնը։ Նրանք Սմբատի հրովարտակը հասկացել են այն իմաստով, որ թագավորը Սանահնի վանքին նվիրել է ամբողջ «Տաշիր երկիրը» իր գյուղերով, սարերով ու ձորերով, այսինքն՝ այս վավերագիրը դիտել են կալվածագիր²⁶։ Բայց իրականում այդպէս չէ. հրովարտակում նշված գավառները կազմում էին Տաշիր-Ձորագետի թագավորության տարածքը։ Եթէ դրանք նվիրվելին վանքին, ապա թագավորին ոչինչ չէր մնա, և թագավորությունը ընդհանրապէս գոյություն չէր ունենա։ Որքան էլ առատաձեռն լինեին աշխարհիկ ֆեոդալները, նրանք կարող էին աթոռանիստ վանքին նվիրել ամենաշատը մեկ տասնյակ գյուղ, և դա էլ մեծ նվիրատվություն կլիներ։ Այսպէս, օրինակ, 906 թ. Տաթևի վանքին Սմբատ Ա.-ն և Սյունիքի իշխանները միասին նվիրել են 17 գյուղ և ավան²⁷։ 979 թ. հետո Սանահնի վանքին տարբեր անձինք զանազան նվիրատվություններ են կատարել։ Դա բոլորովին ավելորդ կլիներ, եթէ վանքը թագավորից ստանար երկրամասի բոլոր գյուղերը։ Միաժամանակ Սմբատի սիգելը ցույց է տալիս, որ Տաշիր-Ձորագետի թագավորության գավառները ենթակա էին Հայոց թագավորի գերագույն իշխանությանը։ Միայն այդ դեպքում նա, և ոչ թե տեղական թագավորը, կարող էր տեղական եկեղեցական թեմի իրավասության տակ դնել երկրամասի գյուղերը և կալվածքները։

²⁵ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 49, Կ. Ղաֆաղաշյան, Սանահնի վանքը, էջ 190։

²⁶ Տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 50։ Լ. Բաբայան, Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությանից, Երևան, 1966, էջ 17։

²⁷ Տե՛ս Լ. Բաբայան, նշված աշխ., էջ 18։ Ս. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 156։ Մտ. Օրբելյան, էջ 228—230։

Սմբատի սիգելի իմաստը հասկանալի կլինի մեզ համար, եթէ այն մեկնաբանվի մասնավոր եկեղեցիների ինստիտուտի տեսանկյունից։ Այն առումով միջնադարում մասնավոր էին բոլոր եկեղեցիները։ Նեղ իմաստով այդ հասկացությունը վերաբերում էր աշխարհիկ հողատեր ֆեոդալների կողմից իրենց տոհմական տիրույթներում սեփական միջոցներով կառուցած եկեղեցիներին կամ վանքերին։ Տոհմական հողերում հիմնած վանքերը դառնում էին տվյալ ֆեոդալական տան մասնավոր սեփականությունը և տոհմական տիրույթները ընդգրկող թեմի հոգևոր-վարչական կենտրոնը։ Հայկական աղբյուրներում այդպիսի վանքերն ու եկեղեցիները կոչվում էին «սեփական»²⁸։ Նրանք հնարավորություն էին տալիս ֆեոդալներին մասնատիրական հողերում եկեղեցին ենթարկել իրենց շահերին և դարձնել քաղաքական իշխանության գործիք, քանզի մասնավոր եկեղեցին լրացնում էր տեղական վարչական ապարատը, ծառայում որպէս գաղափարական ուժ։ Հաճախ թեմի առաջնորդներն ու վանահայրերը նշանակվում էին նույն տոհմի անդամներից։ Բացի հոգևոր սպասավորներից թեմերում նշանակվում էին հաշտուկ կառավարիչներ աշխարհականներից, որոնք իրականացնում էին հանրային իշխանությունը բնակչության հանդեպ՝ դատական, ռազմական, հարկահավաքման և այլն։ Նրանք եվրոպայում (մասնավորապէս Գերմանիայում) կոչվում էին *logi*, իսկ Հայաստանում՝ վերատեսուչ կամ վերակացու²⁹։ Վերատեսուչների ֆունկցիաները կարող էին իրազործել իրենք ֆեոդալները (վանքի հիմնադիրները և նրան հոգեր նվիրողները)։ Այդ դեպքում մասնավոր եկեղեցու հանդեպ սեփականության իրավունքը և վերատեսուչությունը (վարչական իշխանությունը) համընկնում էին։ Այսպէս էր, օրինակ, Տաշիրում։ Սանահնի ու Հաղբատի արձանագրու-

²⁸ Լ. Բաբայան, նշված աշխ., էջ 41։

²⁹ 1004 թ. Հաղբատի «եկեղեցու վերակացուն» էր ոմն Ասող (Տե՛ս Կ. Ղաֆաղաշյան, Հաղբատ, էջ 181)։ Հարկ է նշել, որ վերատեսուչների ինստիտուտը հայ պատմագիտության մեջ չի ուսումնասիրված։

թյուններում տեսուչներ համարյա չեն հիշատակվում թերևս այն պատճառով, որ հանրային վարչությունը կենտրոնացած էր տեղական թագավորի ձեռքում: Քանի որ մասնավոր եկեղեցին (տոհմական թեմը) կազմակերպվում էր տվյալ ֆեոդալական տան հողային տիրույթների սահմաններում, թեմի իրավասության տակ գտնվող մարզերը հանդիսանում էին տվյալ ֆեոդալների սեփականությունը: «Տաշիր երկրի» (թագավորության) հոգևոր կենտրոնների՝ Սանահնի ու Հաղբատի հիմնադիրն էր Աշոտ Գ-ն, տեղում Հայոց թագուհի Խոսրովանույշի վերահսկողությամբ միջոցառումը ղեկավարում էին նրանց որդիները: Նրանց միջոցով էլ արքունիքը կապվում և վերահսկում էր երկրամասը: Սմբատը ներկայացնում էր թագավորական տան շահերը և իրավունքները Տաշիրում, բայց նրա աթոռանիստը Նրազավորսում էր, իսկ տեղական վարչական իշխանությունը ներկայացնում էր Գուրգենը՝ Կյուրիկյան Բագրատունյաց ճյուղի հիմնադիրը:

Այդ առումով միանգամայն հասկանալի է, ինչու 991 թ. ավարտված Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու բարձրաքանդակները պատկերում են Գուրգենին և Սմբատին, որոնք քանդակված են նաև Սանահնում, միայն այստեղ Սմբատը, որպես շահնշահ, արքայական զգեստով է՝ որովհետև Տաշիր-Ձորագետը մնում էր ենթակա Սմբատ Բ-ի գերիշխանությանը:

Սմբատի հաջորդ Գագիկը նույնպես վարչական իշխանություն ուներ Տաշիր-Ձորագետում: Հաղբատում փոքր գավթի արձանագրություններից մեկը, ցավոք անթվական, գրվել է «ի թագաւորութեանս Գուրգենս և Գագկա»³⁰: Դա նշանակում է, որ Գագիկ շահնշահը նույնպես մասնակից էր Կյուրիկյան թագավորության տեղական կառավարչությանը: Եթե այս եղրակացությունը ճիշտ է, ապա կարելի է այլ կերպ մեկնաբանել 1001 թ. նրա ընդհարումը Դավիթ Անհողինի հետ: Սովորաբար դա բացատրվում է վերջինիս անջատողական նկրտումներով և ինքնուրույնություն ձեռք բերելու

ձգտումով³¹: Այդպիսի բացատրությունը համոզիչ չէ այն պարզ պատճառով, որ Դավթի տիրույթները սահմանակից կամ մոտ էին ուժեղ և թշնամի Գանձակի ու Դվինի Շադդադյան, Տիգրիսի արաբական ամիրայություններին: Անջատվել Անիի շահնշահից, նշանակում էր զրկվել նրանց պաշտպանությունից և սեփական երկիրը դնել հարվածի տակ: Ավելի հավանական է ենթադրել, որ վերոհիշյալ ընդհարումը տեղի է ունեցել Կյուրիկյան թագավորության կառավարչությունում Գագիկի ունեցած իրավունքներից և Կյուրիկյանների ներքին գործերին դրանից բխող նրա միջամտության հետեւանքով:

Դավթի ըմբոստությունը ճնշելուց հետո, ինչպես ասվեց, Գագիկը բռնազրավեց Կյուրիկյանների հողաբաժնի ղզալի մասը՝ Աղստեի հովիտը և հանձնեց իր որդի Հովհաննեսին: Դրանով է բացատրվում, որ Կյուրիկյաններին պատկանող Կայան-Կայծոն բերդերը պատմիչ Վարդանը նշում է Գագիկի կողմից Հովհաննեսին բաժին հանած գավառների թվում³²:

Բայց «Աղստեի գավառը» Հովհաննես-Սմբատի մասնատիրական սեփականությունը չղարձավ, այլ մնաց արքունի հողաբաժին, միայն ենթարկվեց նրա վերահսկողությանը: 1020 թ. Հովհաննեսը իր հերթին Աղստեի հովիտը հանձնեց սպարապետ Վասակ Պահլավունի Հովիմին, որը վերանորոգեց Կայան բերդը, իսկ Աղստեի լեռնահովիտը ենթարկեց Բջնիի եկեղեցական թեմին³³: 1045 թ. Վասակի որդի Գրիգոր Մագիստրոսը, Միջագետք մեկնելուց առաջ, իր տիրույթների հետ Աղստեի հովիտը և Տավուշը հանձնեց Բյուզանդիային³⁴:

Այսպիսով, Տաշիր-Ձորագետում գործող ֆեոդալական հողատիրության իրավունքի վերլուծությունը ցույց է տա-

31 Առ, նշված աշխ., էջ 612: Հ. Հառուքյունյան, նշված աշխ., էջ 119:

32 Վարդան, էջ 92:

33 Մխիթար Այրիվանցի, էջ 58—59: Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վեներակ, 1890, էջ 271:

34 Վարդան, էջ 99:

լիս, որ այստեղ վարչական կարգը ունեցել է առանձնահատուկ կողմ, որը մենք չենք տեսնում Բագրատունյաց Հայաստանի մյուս երկրամասերում (որոշ նմանություն ուներ միայն Կարսի թագավորությունը): X դ. կեսերին, վերացնելով վերակացուների ինստիտուտը, արքունիքը տոհմական ոստանի այդ երկրամասը վարչականորեն կապեց կենտրոնի հետ՝ թագաժառանգի միջոցով (958—966): 966-ին ստեղծվեց տեղական վարչական ապարատ, որը գլխավորեց «թագավոր» (թագակիր կառավարիչ) ճանաչված թագավորական ընտանիքի կրտսեր ներկայացուցիչը: Դրանով արքունիքը փոխեց երկրամասի վարչաքաղաքական ստատուտը՝ տոհմական ոստանի վարչական մարզից, որը բաղկացած էր երկու «գավառներից» («Տաշիր» և «Ուտի»), կազմակերպվեց «Տաշիր երկիրը»: Այդ «երկիրը» համարվեց «թագավորություն» համապատասխան նրա կառավարչի թագավորական պատվի: Վերջինս մինչև 977 թ. արքունիքի հետ կապվում և ենթարկվում էր թագաժառանգ Սմբատի միջոցով: «Տաշիր երկրի» ենթակայությունը արքունիքին շարունակվեց նաև Սմբատի գահակալության տարիներին (977—990/91). այդ են վկայում նրա հրովարտակը և Հաղբատի 991 թ. արձանագրությունը: Այդ շրջանում վերահսկողությունը կատարվում էր ոչ թե Նրադգավորսից, այլ մայրաքաղաք Անիից: Նույնպիսի իրավունքներ ունեւր նաև Գագիկ Ա-ն (990—1020), և երբ առիթը ներկայացավ, նա ստիպեց ճանաչել իր իրավունքները ու դիմեցով խիստ միջոցների «Տաշիր երկրի» ղգալի մասը (համարյա կեսը) գուրս բերեց Դավիթ թագավորի իրավասությունից:

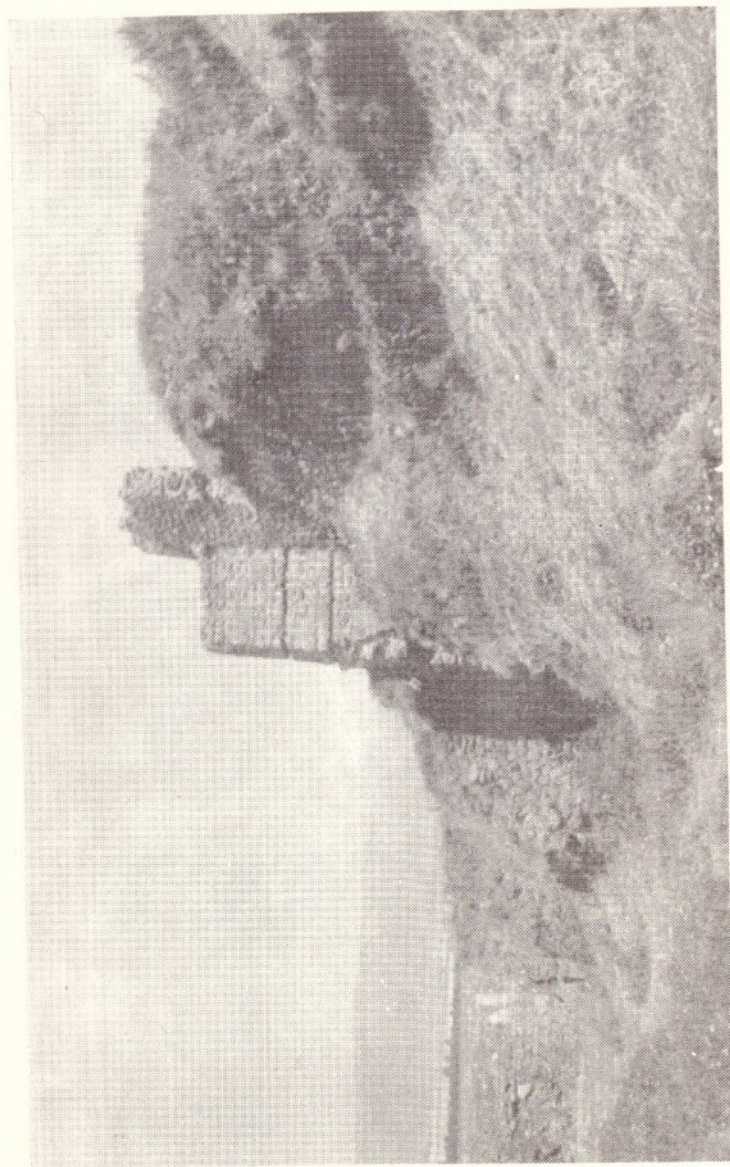
Հյուսիսային Հայաստանում Աշոտ Գ-ի ժամանակ նոր քաղաքական կազմավորման՝ Կյուրիկյան թագավորության ստեղծումը կապված է պետության քաղաքական միասնությունը ամրապնդելու, նրա սահմանները պաշտպանելու կենտրոնական իշխանության ձեռնարկած բարեփոխումների հետ: Գուգարքի հարավ-արևելյան գավառների ընդգրկումը հատուկ քաղաքական կազմավորման մեջ Բագրատունյաց

Նկ. 5. Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու բարձրաքանդակը

Նկ. 6. Հաղրատի Ս. Նշան եկեղեցու բարձրաքանդակը

Նկ. 7. Լուսի ընդդի պալատը

Նկ. 8. Կալան բերդի ժայռը

արքունիքի համար մի միջոց էր տոհմական ոստանի ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող մարզը վարչատերիտորիալ տեսակետով առավել արդյունավետ կազմակերպելու համար: Այդ բխում էր պետության ծայրամասը արտաքին վտանգից՝ շրջապատի ամիրայություններից և Կովկասի լեռնականներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունից: Տաշիր-Ձորագետը, որպես ֆեոդ, հանձնվեց Հայոց շահնշահի ազգակցին, այդ ֆեոդ-բաժինը ստացավ «թագավորության» ստատուտը, որը արտոնում էր նրա կառավարիչներին (թագավորներին) պայմանական-ժառանգական իրավունքով իշխելու այդ երկրամասում: Հողատիրական իրավունքի տեսակետից Կյուրիկյանների թագավորությունը պայմանական հողատիրության տարբերակներից մեկն էր: Իրավական տեսակետից այդպիսի թագավորությունը մի ինստիտուտ էր Հայոց շահնշահի մերձավոր ազգակիցներին («արքունի տան զահերեցներին») Բագրատունի ազգապետի հետ կապելու համար, ապահովում էր տեղական թագավորի կախումը Հայոց շահնշահից: Վարչական վերափոխումները անհրաժեշտ էին նաև պետության ներքին կառուցվածքը ամրապնդելու համար: Բարեփոխման այդ երկու կողմերը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Տաշիր-Ձորագետում տեղական թագավորությունը X—XI դդ. ստանձնեց Արշակունյաց շրջանի բղնշխության դերը: Վաղ միջնադարում սահմանապահ նախարարությունը անվանում էին բղնշխություն, կառավարչի (բղնշխի) հորջորջումով³⁵:

X—XI դդ. Բագրատունյաց արքունիքը տոհմական սահմանապահ մարզը վերափոխեց որպես վարչական միավոր՝ «Տաշիր երկիր», որը իր թագակիր-կառավարչի տիրոջոսին համապատասխան կոչվում էր «թագավորություն», բայց ըստ էության, փոխարքայության դեր էր կատարում:

Մեր եզրահանգումները շարադրելուց հետո չենք կարող

35 Տե՛ս Н. Адоиц, նշված աշխ., էջ 225, 296, 416, 478; А. Сукчасян. նշված աշխ., էջ 181; Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Երևան, հ. Բ, էջ 308, 313:

համաձայնվել այն հեղինակների հետ, որոնք Կյուրիկյան թագավորության կազմավորումը կապում են ֆեոդալական կենտրոնախույս նկրտումների հետ և դիտում որպես Բագրատունյաց թագավորության մասնատում:

Միքայել Չամչյանը որոշակի չի արտահայտվել նշված հարցի վերաբերյալ, նա հենվելով Վարդան պատմագրի արդեն վերը մեջբերված տեղեկության վրա գրում է, որ Գուրգենը հավատարիմ մնալով եղբորը (Սմբատ Բ-ին) նրա հրամանով ժառանգել է Տաշիրն ու մյուս գավառները³⁶:

Մանանդյանը միացել է Չամչյանի կարծիքին, իսկ Լեոն, հակառակը, գտնում է, որ Գուրգենի թագավորությամբ Բագրատունյաց թագավորությունը անդամահատվել է³⁷:

Պողոսյանը թագավորության կազմավորումը կապում է ֆեոդալական անջատողականության հետ: Նրա կարծիքով 987 և 988 թթ. Ատրպատականի Աբլահաճ ամիրան ասպատակել է Հայաստանի մի քանի շրջանները (այդ թվում Այրարատյան դաշտը) և սպառնացել Սմբատ Բ-ին: Վերջինս միայն մեծ փրկագնով է հեռացրել վտանգը: Այդ դեպքերի ժամանակ Սմբատի դեմ ըմբոստացել է նրա եղբայր Գուրգենը և ամրացել իրեն բաժին հասած Տաշիրում: Սմբատին չի հաջողվել ընկճել եղբորը և Գուգարքը (իմա՝ Տաշիր-Ձորագետը) նույնպես անջատվել է Անիի թագավորությունից (Վասպուրականի, Սյունիքի և Կարսի նման):

Գուրգենից հետո Գուգարքի իշխան է դառնում նրա որդի Դավիթը, որը 989 թ. իրեն հայտարարում է թագավոր, հիմք դնելով հայկական հինգերորդ թագավորությանը³⁸:

Երկու պարբերանոց այս շարադրանքում հեղինակը թույլ է տալիս մի քանի սխալներ, որոնք վերաբերում են հանրահայտ փաստերին: Նախ Կյուրիկյան թագավորության

սկիզբը համարում է Դավթի տարիներին, մի բան, որ լրիվ անհիմն է: Երկրորդ. ոչ մի ապացույց չկա, որ Աբլահաճի արշավանքի ժամանակ Գուրգենը ապստամբել է Սմբատի դեմ և անջատվել:

Հ. Հարությունյանի կարծիքով Սմբատ Բ-ի թագավորության սկզբին նրա երկու եղբայրները՝ Գուրգենն ու Դավիթը հեռանում են Շիրակից: Գուրգենը շուտով նշանակվում է Տաշիրի կառավարիչ (իշխան), որից հետո՝ 982 թ. իրեն հռչակում թագավոր: Սմբատը ոչ միայն չի դիմադրում իր պետության այդ նոր անդամահատությանը, այլև հատուկ հրովարտակով թագավորական տիտղոս է շնորհում Գուրգենին: Դրանով հիմք է դրվում Կյուրիկյան թագավորությանը³⁹: Հարությունյանի տեսակետին մոտ է Ի. Ղարիբյանի կարծիքը, որը սկզբից ճիշտ բացատրում է, որ թագաժառանգ Սմբատը նշանակվել էր հոր (Աշոտ Գ-ի) կողմից Գուգարքի (Տաշիր-Ձորագետի) կառավարիչ: Դառնալով Հայոց թագավոր, Սմբատը Գուրգենին նշանակել է Գուգարքի կառավարիչ, որից հետո Սմբատ Բ-ի համաձայնությամբ Գուրգենը հռչակել է առանձին թագավորություն⁴⁰:

Վերոհիշյալ տեսակետները, փաստորեն, ունեն միևնույն ելակետը և միմյանցից տարբերվում են մանրամասներով: Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմավորումը նրանք համարում են պետության մասնատում, որը իշխանների (ֆեոդալների) անջատողականության արդյունք էր⁴¹: Հաշվի չի առնվում խոշոր երկրամասերում և նահանգներում տեղական թագավորությունների կազմավորման նախադրյալների առանձնահատկությունները:

Վերը մենք հիմնավորեցինք, որ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորումը ոչ մի առնչություն չունի ֆեոդալական անջատողականության հետ: Նրա առաջացումը նշանակում էր արքունի հողաբաժնի ստատուտի փոփոխում՝ նշանակովի պաշտոնյաների կողմից կառավարվող մարզից

36 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 851:

37 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Երևան, հ. Բ, էջ 609: Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 591:

38 Տե՛ս Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 54—55: Խույնի՝ Գուրգենիության ճորտացումը..., էջ 417:

39 Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշված աշխ., էջ 106:

40 Տե՛ս Ի. Ղարիբյան, նշված հոդվածը, էջ 78, 79, 86:

41 Նույն տեսակետին են նաև մի քանի այլ ուսումնասիրողներ:

այն վերածվում էր հատուկ քաղաքական կազմավորման՝ պայմանական-ժառանգական իրավունքով իշխողների (Կյուրիկյանների) տնօրինությամբ։ Միանգամայն իրավացի է Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ գրում է, որ երկրի ամբողջությունը պահպանելու մտայնությամբ է, որ Բագրատունիները վասալական տիրություններ ու թագավորական տիրույթներ էին բաշխում իրենց հարազատներին։ «Այդպես էին առաջացել Կարսի ու Լոռու թագավորությունները տակավին Սմբատ Բ-ի (պետք է լինի Աշոտ Գ-ի—Ռ. Մ.) ժամանակ»⁴²։

Այս միտքը, ընայած շատ հակիրճ, ճիշտ արտացոլում է Հայաստանի կառավարիչների ներքին քաղաքական գիծը երկրի միասնությունը ամրապնդելու հարցում X դ. կեսերին։ Այլ բան է, որ ժամանակի ընթացքում տեղական թագավորների հետ առաջ եկան բախումներ և ալբուխիքը ստիպված եղավ կտրուկ միջոցների դիմել նրանց հնազանդեցնելու համար։

Կենտրոնական իշխանության քաղաքական ծրագրի հաջողությունը մեծ չափով կախված էր վասալիտետի, ֆեոդալական հողատիրության և ֆեոդալիզմի այլ ինստիտուտների զարգացման աստիճանից և ձևերից։ Տաշիր-Ձորագետում նշված ինստիտուտները, համեմատած երկրի մյուս շրջանների հետ, ունեին կարևոր առանձնահատկություններ։ Նրանց հետագա ուսումնասիրությունը կնպաստի այդ երկրամասի պատմության ավելի խոր ու բազմակողմանի լուսաբանմանը։

IX—XI դդ. նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղացիության իրավական վիճակում⁴³։ Հողատեր ֆեոդալների և վանքապատկան տիրություններում խոշոր անտեսության ձևավորման հետևանքով, հողը մշակող աշխատուժի պահանջ էր առաջ գալիս, որը բավարարվում էր գյուղացիու-

⁴² Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, էջ 134։

⁴³ Մանրամասն տե՛ս Ս. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 174—204։

թյան մի մասին հողին ամրացնելու, այսինքն ճորտացնելու միջոցով⁴⁴։

Ֆեոդալական ընդհանուր կախման ենթակա, բայց ճորտական կախումից ազատ գյուղացիության հիմնական զանգվածի կողքին ճորտերի առաջացումը նշանավորում էր գյուղացիության շերտավորում։ Գյուղացիության երրորդ շերտը կազմում էին փոքրաթիվ ազատ համայնքների գյուղացիները։ Նշված դարաշրջանում խորանում էր ունեցվածքային տարբերությունը գյուղացիության յուրաքանչյուր շերտի ներսում։ Կային ունևոր՝ «թվանիկներ», միջակ և աղքատ գյուղացիներ⁴⁵։ Ազատ ու ոչ ազատ գյուղական համայնքների տարբերությունը նրանում էր, որ ազատ գյուղացիները վճարում էին միայն պետական հարկեր և եկեղեցական տուրքեր, իսկ կախյալ գյուղացիները բացի դրանից կալվածատիրոջը վճարում էին նաև բահրա⁴⁶։ Անշուշտ, գյուղացիությունը նման վիճակում պետք է լիներ նաև Տաշիր-Ձորագետում, բայց սկզբնաղբյուրներում որևէ վկայություն գյուղական համայնքի կամ գյուղացիության ներքին շերտավորման մասին չգտանք։

IX—XI դդ. լայն տարածում գտավ նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը։ Այն աճում էր շնորհիվ թագավորների ու ֆեոդալների նվիրատվությունների, որոնց մի մասը կատարվում էր գյուղացիների հողաբաժինների հաշվին, ուղղակի դավթումների կամ գնումների միջոցով։ Ունենք նման փաստեր նաև Տաշիր-Ձորագետում։ Այսպես, 1061 թ. Սահահի վանքին գյուղ է նվիրել Շապուհիկ իշխանաց իշխանը, Հաղբատի վանքին՝ 996 թ.՝ Ծիթվասանը, 1016 թ.՝ ոմն Մուկանունով (հավանաբար իշխանաց իշխան), Սանահին՝ Աբրելխարիթ Պահլավունի Հայոց մարզպանը (XI դ. 30-ական թթ.),

⁴⁴ Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հասարակության դասակարգային ու դասային կառուցվածքը IX—XI դդ. («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 249—250)։

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 250։ Հմմտ. Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը, էջ 118։

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 125։

Դավիթ Անհողինի ժամանակ՝ Վահրամբ, 1063 թ.՝ Ութմանը, XI դ.՝ Շերկանը⁴⁷:

IX—XI դդ. երկրի տնտեսական վերելքի և արտադրողական ուժերի զարգացման, արհեստների անջատումով գյուղատնտեսությունից և առևտրի ընդլայնման պայմաններում զարգանում էին նաև քաղաքները, որտեղ կենտրոնանում էր արհեստավորների խավը: Բարգավաճեցին և ընդարձակվեցին Դվին, Վան և այլ քաղաքներ, միաժամանակ առաջացան և զարգացան նորերը՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն:

Քաղաքների բնակչությունը կազմված էր արհեստավորներից, առևտրականներից, սև աշխատանք կատարող մշակներից: Քաղաքում էր բնակվում նաև ֆեոդալական վերնախավը:

Տաշիրում այդ ժամանակաշրջանում աճեց Դավիթ Անհողինի կողմից հիմնած Լոռի բերդը, այն աստիճանաբար վերածվեց բերդաքաղաքի, իսկ XI դարի երկրորդ կեսին դարձավ Թագավորության կենտրոն:

Նրա ալեբրակները գտնվում են այժմյան Ստեփանավան քաղաքից 7 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Քաղաքը, ինչպես ցույց են տալիս պահպանված շինությունները, տարածվում էր սարահարթի վրա, երեք կողմից շրջապատված կիրճերով, որտեղից հոսում են Չորագետ և Միսխանա գետերը⁴⁸:

Քաղաքի պաշտպանական կառուցվածքները ունեցել են երկու դիժ՝ արտաքին և ներքին: Պաշտպանական երկրորդ դիժը անջատում էր քաղաքը բերդից: Կային նաև մի շարք մանր ամրություններ կիրճերի կողմից: Բերդից դեպի Միս-

խանա գետի կիրճը դուրս էր գալիս գաղտնուդին, որի դուռը մինչև այժմ պահպանվել է⁴⁹:

Բերդում պահպանված «քաղաքացիական շենքը» կարծում են, որ սկզբում եղել է ինչ-որ հասարակական շենք, իսկ հետո հարմարվել մզկիթի: Ավելի ուշ, XVIII—XIX դդ. վերածվել է եկեղեցու⁵⁰:

Լոռիում, ինչպես Անիում, քաղաքի բնակչության զգալի մասը բնակվում էր քաղաքը շրջապատող ձորերի քարայրներում: Այդպիսի քարայրների թիվը հասնում էր 370-ի⁵¹: Քարայրներից մեկի վրա փորագրված է՝ «ՇԺԳ» (1064)⁵²:

Լոռին Հայաստանի միջին մեծություն ունեցող քաղաքներից էր: Նրա բնակչության թիվը կաթող էր հասնել մոտավորապես 8—10 հազարի⁵³:

X—XI դարերում Հայաստանի վրայով անցնում էին մի քանի առևտրական ճանապարհներ, որոնք կապում էին Հայաստանը հարևան երկրների հետ: Այդպիսի մի ճանապարհ Լոռիով անցնում էր դեպի հյուսիս՝ Վրաստան: Այն անցնում էր Անի—Լոռի—Դմանիս—Տփղիս երթուղով⁵⁴:

Լոռվա նկարագիրը որպես հյուսիսային Հայաստանի քաղաքային և առևտրա-արհեստավորական կենտրոնի կամբողջացվի առաջիկա գիտական հետազոտություններից հետո:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

51 Տե՛ս Բ. Ասաֆեյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դարերում, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 89:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

53 Տե՛ս Բ. Ասաֆեյան, Քաղաքները և արհեստները..., հ. Ա, էջ 126:

54 Տե՛ս Բ. Ասաֆեյան, Քաղաքները և արհեստները..., հ. Բ, էջ 32:

47 Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 97, 147: Նույնի՝ Հաղբատ, էջ 145, 151, 155, 156, 264: Արվեստի բարձրագույնություններում մարդկան է հիշատակվում 1029—1040 թթ. (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 53, 82, 148):

48 Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Լոռի-բերդ քաղաքը, ՊԲՀ, 1962, № 3, էջ 60:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը Հայաստանում ընդգրկում է IX—XIII դդ., IX—XI դդ. կազմում են նրա առաջին փուլը, որը համընկնում է հայ պետականության վերականգնման և Բագրատունյաց քաղաքական տիրապետության հետ։ Նշված ժամանակահատվածում առանձնահատուկ տեղ է գրավում X դ. պատմությունը. այդ շրջանում է, որ երկրի տարբեր մասերում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Կարսում (Վանանդ-Արշարունիք), Տաշիր-Ձորագետում, Փառիսոսում կազմավորվում են տեղական թագավորություններ, որոնց գահակալները վասալական կախում ունեին Բագրատունի Հայոց շահնահից։

Սույն մենագրությունում քննարկեցինք նշված երկրամասերից մեկի՝ Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը։ Բագրատունյաց իշխանությունը Տաշիր-Ձորագետում տեղեց մինչև XII դ. սկիզբը, այս երկրամասը Բագրատունյաց ոստանի մյուս շրջաններից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ ամենից երկար տեղեց Բագրատունիների տիրապետությունը։ Նրանում կարելի է առանձնացնել երեք շրջան.

1. X դ. սկիզբ—966 թ.։ Այդ տարիներին երկրամասը Բագրատունյաց ոստանի վարչական մարզ էր, սկզբնապես վերակացուների, ապա գահակից թագաժառանգի իշխանության ներքո, որը փոխարքայի դեր էր կատարում։

2. 966—1045 թթ.։ Այս շրջանում երկրամասը ստացավ նոր քաղաքական ստատուտ, մարզը կամ նրա երկու «գավառները» վերածվեցին թագավորության՝ «թագավորական իշխանությամբ» օժտված կառավարիչ-թագավորի գլխավորությամբ։

Այս ժամանակահատվածի պատմությունը շատ հետաքրքիր է Հայաստանում X—XI դդ. ֆեոդալական մասնատվածությունը ավելի խոր և համակողմանի ուսումնասիրելու համար։

Տաշիր-Ձորագետի թագավորության կազմավորման նախադրյալները, նրա կառավարիչների փոխհարաբերությունների բնույթը Հայոց շահնահների հետ, ֆեոդալական հողատիրության տեղական առանձնահատկությունները և դրանց հետ առնչվող հարակից հարցերը կազմում են Տաշիր-Ձորագետի թագավորության, որպես ֆեոդալական կազմավորման, առանձնատուկ կողմերը։ Ցարդ հայ պատմագրության մեջ ոչ մի էական տարբերություն չէր դրվում Կյուրիկյան և մյուս վասալ թագավորությունների միջև, այնինչ նրանք կան և բավական էական են։ Կյուրիկյանների թագավորության ստատուտը ստիպում է հետազոտողին ուշադրություն դարձնել, որ թագավորական իշխանությունը հետաքրքրող ժամանակաշրջանում եղել է երկու տիպի՝ ժառանգական և պայմանական (ժառանգական-պայմանական), որ չի կարելի տեղեցում իշխող գահակալներին դիտել հավասար չափանիշով լոկ միանման տիպոս ունենալու պատճառով։ Այդ տեսանկյունից հետաքրքրական է Կյուրիկյանների և Տարոնի Բագրատունիների հողատիրական իրավունքների համեմատումը։ Տարոնի Բագրատունյաց ճյուղը չհասավ թագավորական տիտղոսի, բայց նա իր տիրույթների հայրենատեր հողատերն էր։ Իսկ Կյուրիկյանները, չնայած կրում էին թագավորական տիտղոս, բայց երկրամասի հայրենատերերը չէին։ Այս օրինակը շատ ուսանելի է և ցույց է տալիս, որ տարբեր խոշոր նահանգների և երկրամասերի հասարակական-քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը կատարելիս չի կարելի բոլոր դեպքերում մոտենալ միևնույն չափանիշներով և ելակետով։ Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. պատմությունը դրա լավագույն օրինակն է։

Տաշիր-Ձորագետի վարչաձևի փոփոխումը և զարգացումը բնորոշում է Բագրատունյաց պետության վարչակարգի

կատարելագործման ուղին և կարեւոր կռիւն է ամբողջ պետութեան վարչակարգի հետազոտման համար:

3. Երրորդ շրջանը էապես տարբերվում է նախորդներից. ընդգրկում է 1045—1113 թթ.: Այդ շրջանի սկզբին փոխվել էր դրութիւնը Հայաստանում՝ Բյուզանդական կայսրութիւնը արդեն նվաճել էր Հայաստանի մի զգալի մասը. 1045 թ. հետո հայ պետականութիւնը դեռևս պահպանվել էր Կարսի (մինչև 1065), Սյունյաց և Տաշիր-Ձորագետի (մինչև XII դ. սկիզբը) թագավորութիւններում:

Ոչ պակաս հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանման համար նաև ֆեոդալական հողատիրութեան առանձնահատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը Տաշիր-Ձորագետի օրինակով: Այն խորացնում է մեր գիտելիքը «հայրենիք» կոչվող հողաբաժինների մասին X—XI դդ., պարզվում է, որ խոշոր երկրամասի կառավարիչ-թագավորին ենթակա տիրույթը այս ժամանակաշրջանում նույնպես կարող է լինել ֆեոդ և իրենից ներկայացնել պայմանական հողատիրութեան մի ձև: Շատ հավանական է, որ Հայաստանի մյուս մասերում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Շիրակ-Այրարատում տարածված հողատիրութեան իրավունքի մանրազնին ուսումնասիրութիւնը կարող է ի հայտ բերել նույնատիպ հողատիրութիւն նաև այդ նահանգներում:

Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. արտաքին և ներքին քաղաքական, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտումը ցույց է տալիս, որ այն անբաժանելի է Բագրատունյաց կենտրոնական պետութեան սոցիալ-քաղաքական կյանքից: Լայն իմաստով այդ կարելի է ասել նույն ժամանակաշրջանի բոլոր հայկական ֆեոդալական կազմավորումների մասին (լինի դա վասալ թագավորութիւն կամ իշխանութիւն): Բայց առավել շահով դա վերաբերում է Տաշիր-Ձորագետին, որը բոլորից սերտ էր կապված Շիրակ—Այրարատի Բագրատունյաց տան (կենտրոնական թագավորութեան) հետ և, ըստ էութեան, նրա մի բաղկացուցիչ մասն էր:

Նույնը վերաբերում է նաև մշակույթին. Տաշիր-Ձորագե-

տի գիտութիւնն ու արվեստը X—XI դդ. անբաժանելի են Անի-Շիրակի մշակույթից և կարող են ճիշտ բացատրվել միայն երկուսի ստեղծագործական կապերի և փոխազդեցութեան հիմքի վրա:

XII դ. վերջում—XIV դ. Տաշիր-Ձորագետը անցել էր Զաքարյաններին և հանդիսանում էր նրանց երկու ճյուղերի սեփականութիւնը: Երկրամասի պատմութիւնը Զաքարյան իշխանութեան ներքո շատ կողմերով կազմում է նախորդի անմիջական շարունակութիւնը, բայց նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը առանձին հետազոտութեան նյութ է:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Անանիա Մոկացի, Յաղագս պատմաբանական տանն Աղուանից, «Արա-րատ», 1897, մարտ:

«Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», ուսումնասիրություն Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1944:

«Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», բնական հրատարակու-թյուն Հայկ Պերպերյանի, Փարիզ, 1960:

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896:

Արխատակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Երևան, 1963:

«Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910:

«Նզդիկի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», Երևան, 1957:

Ս. Երևմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

«Ջաքարիա սարկավազի Պատմություն», Վաղարշապատ, 1870:

Կիրակոս Դանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961:

Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8:

«Հայաստան», ուսումնական քարտեզ, հեղինակ՝ Թ. Հակոբյան, Երե-վան, 1970:

«Հայոց նոր վկաներ», հրատարակեցին Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1902:

«Հայկական ՍՍՀ «Ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961:

«Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912:

«Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը», ուսումնասիրություն Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1956:

Մաղաֆիա Աբելա, Պատմություն վասն ազգից նետողաց, ՍՊԲ, 1870:

Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, Երևան, 1956:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրեր, № 3031, 5254, 8150:

Մատթեոս Ոռնայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1893:

Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Բ, Երևան, 1934, 1936:

Մխիթար Այրվանեցի, Պատմություն հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մխիթար Դոշ, Կաթողիկոսը և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժր-դարու, տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում:

Մովսէս Խորենացի, Պատմություն հայոց, Տիֆլիս, 1913:

Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860:

Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

«Պատմություն Անանուն զրուցագրի, կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի», թարգմանությունը բնագրից առաջարկան ու ծանոթագրությունները Մ. Դար-բինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971:

Ջուսէյեր, Համառոտ պատմություն Վրաց, Վենետիկ, 1884:

Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

Ստեփանոս Տարսնեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Նույնի՝ Ժամանակագրություն, հրատարակեց Ա. Արրահամյան, Երևան, 1942:

«Վիմական տարեգիրք», հրատարակեց Կ. Կոստանյանց, ՍՊԲ, 1913:

Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթա-րեանց ի Վիննա, 1895:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաշխիմ-բաշին Դվինի և Գանձակի Շաղաղ-յանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6:

Փափսոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1914:

«Армянская ССР. Рельефная физическая карта», М., 1974.

История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил академик К. Кекелидзе, Тбилиси, 1954.

«Матиане Картлиси», перевод, введение и примечания М. Лорд-кипанидзе, Тбилиси, 1976.

«Памятники армянской агнографии», т. I, перевод с древнеармян-ского К. Тер-Давтян, Ереван, 1973.

«Narratio de rebus Armeniae». «Հունարեն թարգմանությամբ մեղ հա-սած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր», թարգմանություն Հ. Բար-բրիկյանի, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիզ, 1943:

Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856:

Նույնի՝ Հայաստանում, Վենետիկ, 1901:
 Նույնի՝ Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
 Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 1, հ. 2, Երևան, 1958, 1964:
 Նույնի՝ Ժառանգական խոշոր հողատիրություն հետագա զարգացումը (IX—XI դդ.) (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976):
 Նույնի՝ Հասարակության դասակարգային և դասային կառուցվածքը (IX—XI դդ.), (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3):
 Լ. Բաբայան, Անկարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, Երևան, 1966:
 Նույնի՝ Հյուսիսային Հայաստանի աղատագրումը սելջուկյան տիրապետությունից («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3):
 Կ. Բաումայան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936:
 Հ. Բարբիկյան, Հովհաննես Սկիլիցիսը, նրա «Համառոտություն պատմությունից»-ը և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները (տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցիս, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1979):
 Վ. Բարխուդարյան, Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում IX—XI դդ. (թեկնածուական դիսերտացիա), Երևան, 1954:
 Հ. Նիդաղարյան, Այվերդու շրջանի հուշարձանները (սղեցույց), Երևան, 1952:
 Նույնի՝ Հաղբատի վանքը և նրա հետ կապված Հաղբատ գյուղի հուշարձանները, «Էջմիածին», 1961, Դ:
 Ս. Նույնյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետ. համալսարանի Ն. Մառի անվ. կարինետի «Աշխատություններ», № 2, 1947:
 Նույնի՝ Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947, № 8:
 Գ. Նույնյան, Կայան բերդ և Կայենոյ ձոր, «Ազգագրական հանդես», հ. Գ, Թիֆլիս, 1898:
 Նույնի՝ Շնող կամ Կայծոն, «Արձագանք», 1895, № 80:
 Ռ. Նույնյան, Հնախոսական տեղագրություն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886:
 Ի. Էլարյան, Աղստիկ հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980:
 Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ քառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907:
 Հ. Թումանյան, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Երևան, 1960:
 Գ. Իսնիկյան, Ստորագրություն հին Հայաստանայց, Վենետիկ, 1822:
 Նույնի՝ Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835:

Ե. Լալայան, Բորչալուի դավառ. «Ազգագրական հանդես», 1901, № 7—8:
 Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967:
 Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դ., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1:
 Ք. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968:
 Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հիշարժան վայրերը, Երևան, 1978:
 Ս. Հակոբյան, Հայ դուռնապետության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964:
 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976:
 «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971:
 Հ. Հառոյրյունյան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959:
 Վ. Հառոյրյունյան, Լուսի-բերդ քաղաքը, ՊԲՀ, 1962, № 3:
 Նույնի՝ Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ հարստապետությունը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 8:
 Նույնի՝ Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքականությունը և կամուրջները, Երևան, 1960:
 Ի. Հառոյրյունյան, «Աշակերտի հուշատետր», «Լուսնա», 1897, գ. Ա:
 Ա. Հովհաննիսյան, Դավադներ հայ աղատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957:
 Մ. Հովհաննիսյան, Կայենոյ կամ Կայան բերդ, «Բազմավեպ», 1963, № 4—8:
 Նույնի՝ Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
 Հ. Հյուրման, Հայոց հին տեղույ անունները, Վիեննա, 1907:
 Ի. Դարբիյան, Կյուրիկյան թագավորության հուշակման տարեթվի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1:
 Կ. Դավադյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:
 Նույնի՝ Հաղբատ, Երևան, 1963:
 Կ. Դավադյան, Պատմա-հնագիտական դիտողություններ Նոր բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1940, № 4—5:
 Ռ. Մարևոյան, Կայան բերդի և զավառի տեղագրությունը, «Լրաբեր» ԳԱ հաս. գիտ. 1972, № 2:
 Նույնի՝ Լոռվա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր» ԳԱ հաս. գիտ., 1976, № 3:
 Նույնի՝ Արևելյան Գուգարքը XI դ. առաջին կեսին, ՊԲՀ, 1969, № 2:
 Նույնի՝ Լեռնային տեղանքը և միջնադարյան բերդաշինությունը Հայաստանում, «Հայաստանի բնություն», 1978, № 2:
 Նույնի՝ Կայծոն բերդի տեղագրությունը, «Երևանի համալսարան», 1978, № 3:
 Ռ. Մարևոյան, Վ. Մանուկյան, Աղստիկ հովտի բերդաշինությունը Կայան և Մանթաշ, «Հայաստանի բնություն», 1977, № 1:
 Հ. Մանուկյան, Երկեր, հ. Բ, Գ, Երևան, 1978:

- Գ. Մանուկյան, Արխատկես Լաստիվերտցի, Երևան, 1977:
- Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980:
- Ղ. Մովսեսյան, Լուսի կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923:
- Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:
- Գ. Շախկյան, Կալծոն բերդ, ՊԲՀ, 1977, № 1:
- Նույնի՝ Կալծոն բերդի տեղագրության հարցի շուրջը, «Երևանի համալսարան», 1979, № 3:
- Ս. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքի և Զալալ էդ-Դինի նվաճումների ժամանակ, ԳԱ «Լրաբեր», 1979, № 6:
- Հ. Ոսկյան, Գուգարի վանքերը, Վիեննա, 1960:
- Մ. Ջամալյան, Պատմություն հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամառն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785:
- Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956:
- Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմություն (ընդհանուր դասագիրք), հ. 3, Երևան, 1955:
- Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Բ, Տփլիս, 1842, 1858:
- Թ. Զոհրաբյան, Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1961:
- Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939:
- Ա. Տեր-Վանդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Նույնի՝ Հաղթատի արարքերն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ԳԱ «Լրաբեր», 1979, № 1:
- Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975:
- Հ. Ուրմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958:
- Կ. Օհանյան, Հայկական ՍՍՀ տարածքի ֆիզիկա-աշխարհագրական շրջանացումը, Երևան, 1977:
- Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971.
- И. Добровольский, Монеты Кюрикэ куропалата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», т. 38, 1974.
- С. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976.
- С. Еремян, Замечания к тексту «Хроники Сумбата», Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1941, № 9:
- Иоанн Крымский, Описание монастырей Ахпатского и Санаицкого, СПб., 1863.

- М. Лордкипанидзе, История Грузии XI—начала XIII вв., Тбилиси, 1974.
- Н. Марр, Сананская скульптурная группа ктиторов, «Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб., 1912.
- Н. Марр, О раскопках и работах в Ани летом 1906 г., СПб., 1907.
- Л. Меликсет-бек, По поводу статьи Е. Пахомова, «О монете Корики куропалата», «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.
- А. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII—XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. (Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1979).
- Е. Пахомов, О монете Корики куропалата. «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.
- Б. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, М., 1956.
- Б. Поршнев, Феодализм и народные массы, М., 1954.
- В. Степаненко, Из истории армяно-византийских отношений второй половины X—XI вв. (к атрибуции монет Корики куропалата), «Античная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978.
- А. Сукнасян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963.
- А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.
- О. Халпахчян, Принципы сложения культовых ансамблей Армении, «Архитектурное наследство», т. 24, М., 1976.
- О. Халпахчян, Санани, М., 1973.
- ლ. მეღიქსეთ-ბეგო, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, ტფილისი, 1928,
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. მეორე, თბილისი, 1965.
- М. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SPB, 1839
- М. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, SPB, 1851.
- Р. Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, Paris 1855.
- J. Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. 1, Paris, 1818.
- „Selected Numismatic Studies“, of Poul Z. Bedoukian, Los Angeles, 1981.

Արաս, Աշոտ Բ-ի եղբայր, Հայոց
 թագավոր 56, 57
 Արաս Ա, Տաշիր-Չորագետի թա-
 գավոր 99, 100, 102, 105—109
 Աբաս Բ (1020—1049), Կարսի
 թագավոր 89, 120
 Աբաս Բ Կյուրիկյան, Մածնաբեր-
 ռում 109
 Աբխաթիբ Պահլավունի 133, 134
 Աբլահ, Ատրպատականի ամիրա
 130, 131
 Աբուլ Հասան 25
 Ադոնց Ն. 5, 100
 Ալիշան Ղ. 9, 19, 22, 30, 102
 Ալպուլաճյան 10
 Ալփադյան, սելջուկ սուլթան 91,
 92, 94
 Աղանյանց Գ. 6, 14
 Աղսարթան Կյուրիկյան 109
 Աղսարթան Բ Կյուրիկյան 109
 Ամիր-Քուրդ Արծրունի 25, 27, 33
 Անանիա Մոկացի, կաթողիկոս 59,
 70, 90
 Աշոտ Ա, իշխանաց իշխան, Հա-
 յոց թագավոր 51, 56, 114
 Աշոտ Բ, Հայոց թագավոր 22, 24,
 28, 42, 52—57, 79, 119,
 Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագա-
 վոր 44, 52, 57—69, 71—74,
 76, 86, 118, 126, 131, 132
 Աշոտ Դ, Հայոց թագավոր 84,
 87—89, 90, 94
 Աշոտ մարզպան 90
 Ապուստոս (Աբուլ-Ասվար), Դվի-
 նի ամիրա 82—84, 89, 94, 101
 Առաքել Դավրիժեցի 29
 Ավագ Զաքարյան, ամառիկ 28, 37

Ավշին, Ատրպատականի ամիրա
 51
 Ատոմ, Հաղբատի վերակացու 125
 Ատրնեհսեհ, Դավիթ Անհողինի
 որդի 87
 Արիստակես Լաստիվերտցի 83,
 84, 87, 120
 Արծրունիներ 113, 116
 Արծրունիներ Մահկանաբերդի 21,
 25—27
 Արշարունիներ 113
 Բաբայան Լ. 14
 Բագրատ Դ, վիրա-ափսաղաց թա-
 գավոր 80, 81, 83, 91, 98, 99,
 Բագրատունիներ 24, 50, 57, 85,
 92, 95, 97, 104, 113—117,
 132, 136, 137
 Բասմաջյան Կ. 96
 Բարթիկյան Լ. 86
 Բարխուդարյան Մ. 8, 102
 Բարսեղ Անեցի, կաթողիկոս 93—
 95, 98
 Բարսեղ Կեսարացի 63
 Բարթիարովս, սելջուկ սուլթան 105
 Բրոսե Մ. 8, 13, 77, 80, 96
 Բուդա արար բառիկան 50
 Գագիկ Ա, Հայոց թագավոր 24,
 31, 32, 63, 68, 72, 73, 74, 77
 —81, 87, 88, 97, 120, 122,
 126, 127, 128, 131
 Գագիկ Բ, Հայոց թագավոր 83,
 84, 89
 Գագիկ, Աղվանից թագավոր 100
 Գագիկ Բ(1049—1065), Կարսի
 թագավոր 93, 97

Գագիկ, Կախեթի թագավոր 81, 87
 Դեորգ Լոռեցի 93
 Դեորգի Բ, վիրա-ափսաղաց թա-
 գավոր 99
 Դեորգի Գ, վիրա-ափսաղաց թա-
 գավոր 33
 Դևթունիներ 47, 52, 55, 56, 65
 Դրիգոր Ապիրատյան (XI դ.) 94
 Դրիգոր Ապիրատյան (XII դ.) 26
 Դրիգոր Բ Վկայասեր, կաթողի-
 կոս 93—95
 Դրիգոր Մագիստրոս 24, 39, 78,
 93, 127
 Դրիգոր, Սանահնի եպիսկոպոս 63
 Դրիգոր եպիսկոպոս, Հաղբատի
 առաջնորդ 35
 Դրիգոր, Փառխոսի թագավոր 123
 Դրոսե Ռ. 10, 83
 Դուրամ մամիալ 51
 Դուրգեն, Կյուրիկյան դինաստիայի
 հիմնադիր 59—65, 68—76, 80,
 89, 96, 97, 104, 118—123,
 126, 190, 131
 Դավիթ Անհողին, Տաշիր-Չորա-
 գետի թագավոր 21, 24, 25, 31,
 73—90, 92, 100, 101, 118,
 122, 126—128, 130, 131, 134
 Դավիթ Բ, Տաշիր-Չորագետի թա-
 գավոր 99, 100, 102, 105—107,
 109
 Դավիթ Դվինացի 83, 84
 Դավիթ Շինարար, Վրաց թագա-
 վոր 99, 102, 107, 108
 Դավիթ Քորայրեցի 32, 33, 40
 Դեմետր, մարզպան 80
 Դեմետրե, վրաց թագաժառանգ 33
 Դիսսկորոս, Սանահնի եպիսկոպոս
 72, 90
 Եսայի, Սանահնի վանահայր 61
 Երեմյան Ս. 10, 19
 Երզնկյանց Գ. 6, 22, 29, 40

Երզնկյանց Ռ. 6, 78
 Եփրեմ Խորի, Եղեսիայի սարկա-
 վագ 44
 Զաքարե Զաքարյան, ամիրապա-
 տար 28, 33—35, 109
 Զաքարիա սարկավագ 29
 Զաքարյաններ 19, 21, 26, 27,
 31, 33, 37, 109, 139
 Էփրիկյան Ս. 29
 Թադիադին Կյուրիկյան 109
 Թամար, Վրաց թագուհի 27
 Թեոդորոս, կաթողիկոս Հոնի քա-
 ղաքում 94
 Ինճիճյան Ղ. 6, 101
 Իվանե Զաքարյան 25, 28, 31, 33
 Իվանե, Լիպարիտի որդի 99
 Իվանե Օրբելի 26, 32
 Լալայան Ե. 7, 14, 40, 83
 Լանգուա Վ. 13, 96
 Լեո 5, 9, 10, 22, 83, 130
 Լիպարիտ իշխան 81
 Լիպարիտ Օրբելի 31—33
 Խաչատուր արեղա Հաղբատում
 44, 48
 Խաչիկ Ա, կաթողիկոս 61, 62
 Խոսրովանույշ, Կին Աշոտ Գ-ի 44,
 58, 61—63, 126, 128
 Ծիթվասան, նվիրատու 133
 Կատրամիդե, Կին Գագիկ Ա-ի 74
 Կիրակոս Գանձակեցի 6, 20, 22,
 27—29, 31, 34, 35, 37, 66,
 93, 103, 105, 106
 Կյուրիկե Ա, Տաշիր-Չորագետի
 թագավոր 25, 70, 79, 80, 86,
 87, 90—100, 102, 105, 106,
 109, 118

Կյուրիկե Բ, Մածնաբերդում 97, 109

Կյուրիկե Գ, Մածնաբերդում 96, 97, 109

Կյուրիկյաններ 6, 11, 14, 21, 24, 25, 30, 33, 47, 58, 65, 74, 77, 81, 92, 98, 99, 101—109, 119, 120, 123, 127, 132, 137

Կոստանյան Կ. 9

Հակոբյան Թ. 20

Հակոբյան Ս. 14

Հակոբյան Վ. 72

Հասան Սանահնեցի 72

Հասան Գնթունի 56

Հասան Կայենացի 24—27, 33

Հարությունյան Ի. 6, 90

Հարությունյան Հ. 10, 121, 131

Հերակլ կայսր 19

Հյուրըման Հ. 20, 22, 30

Հովհան Օձնեցի, կաթողիկոս 43, 50

Հովհաննես Գրասխանակերտցի 20, 22, 24, 30, 38, 42, 47, 51—56, 119

Հովհաննես, Հաղբատի առաջնորդ 27—29

Հովհաննես, Սանահնի եպիսկոպոս 62, 63

Հովհաննես եպիսկոպոս 103 (տես նաև Վանական վարդապետ)

Հովհաննես Ղրիմեցի 22, 30

Հովհաննես-Սմբատ, Հայոց թագավոր 24, 41, 78, 82, 85—90, 127

Հովհաննիսյան Ա. 132

Հովհաննիսյան Մ. 23, 24, 25, 28, 33, 35

Հովսեփ Գվինեցի 45

Հրանուշ Կյուրիկյան 87

Ղարիբյան Ի. 60, 68, 69, 70, 72, 131

Ղաֆաղարյան Կ. 66, 70, 71
Ղզիլ, սելջուկ ամիրա 105

Մանանդյան Հ. 5, 10, 22, 83, 84, 130

Մանուկյան Գ. 84

Մանուկ Շաղդադյան 94

Մառ Ն. 70, 80, 81

Մատթեոս Ուտհայեցի 9, 71, 72, 82, 85—87, 90, 91, 93, 98, 100, 101, 104, 120

Մարգարյան Հ. 26

Մարիամ Կյուրիկյան 109

Մելիք-շահ, սելջուկ սուլթան 98

Մելիքսեթ-բեկ Լ. 12, 95

Մինաս, նվիրակ 35

Միքայել Գ, կայսր 82, 85

Մխիթար Այրիվանեցի 24, 25, 62, 98, 105, 106

Մխիթար Գոշ 31, 35

Մովսես, իշխան «Ուտի» գավառի 54, 55

Մովսես Կաղանկատվացի 47, 54, 55, 123

Մովսեսյան Ղ. 9, 10, 11, 60, 61, 62, 64, 71, 72, 83, 92, 96, 100, 101, 107

Մուկ, նվիրատու 133

Մուհամեդ, Ատրպատականի կուսակալ 105

Մունաջջիմբաշի, պատմիչ 84

Յուսուֆ, Ատրպատականի ամիրա 51

Նանա Զաքարյան 109

Շադդադյաններ 79, 81, 82, 94

Շահանդուխտ, Սեադալի դուստր 53

Շահնշահ Զաքարյան 28

Շապուհիկ, իշխանաց իշխան 133

Շերկան, նվիրատու 134

Ջաղչյան Մ. 5, 6, 9, 60, 73, 92, 130

Ջմշկիկ, կայսր 76

Զուլի, Գանձակի ամիրա 108

Պախոմով Ե. 13, 95—97, 99

Պահլավունիներ 24, 75, 94, 113, 114

Պետրոս Գետադարձ, կաթողիկոս 87, 89

Պոլիկարպոս, Սանահնի եպիսկոպոս 63, 64

Պողոս, կաթողիկոս Հոնի քաղաքում 94

Պողոսյան Ս. 10, 14, 130

Պտուկյան Զ. 96

Ջալալ ադ-Դին 28

Ջալալյանց Ս. 6, 7, 9, 22, 28, 30, 34, 39—41, 91

Ջվանշեր, պատմիչ 91, 98, 102

Ջուհարյան Թ. 28

Թոմանոս Դիոգենես, կայսր 94

Սալդուխ ամիրա 27

Սահակ եպիսկոպոս 102

Սահակ Զորոփորեցի, կաթողիկոս 50

Սահակ Սյունեցի, Գեղարքունիքի իշխան 119

Սահակ Սեադա, Փառխոսի իշխան 22, 38, 42, 47, 52—56

Սամվել Անեցի 66, 98

Սարգիս Զաքարյան 27

Սարգիս կաթողիկոս (Անիում) 77

Սարգիս կաթողիկոս (Հոնի քաղաքում) 94

Սարգիս Կյուրիկյան 109

Սարկավազ (Հովհաննես Սարկավազ) 106

Սենեքերիմ, Փառխոսի թագավոր 123

Սեն Մարտեն 8, 77

Սիմեոն, զպիր-քարտուղար 43, 45, 59, 61—64, 66, 68, 71, 74

Սիմոնյան Մ. 7

Սմբատ Ա, Հայոց թագավոր 43, 47, 51, 73, 124

Սմբատ Բ, Հայոց թագավոր 58—65, 67—70, 72, 74, 75, 79, 120, 123—126, 128, 130—132

Սմբատ, Կյուրիկե Ա-ի եղբայր, 70, 87

Սմբատ, Սյունյաց դահերեց իշխան 53

Սմբատ սպարապետ, (պատմիչ) 89, 100

Սյունեցիներ 113, 116

Ստեպանենկո Վ. 96

Ստեփանոս Աղթամարեցի 103

Ստեփանոս, Աղվանքի կաթողիկոս 95

Ստեփանոս եպիսկոպոս, Սյունյաց առաջնորդ 33

Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ) 6, 9, 31, 43, 45, 73, 74, 79, 81, 101, 123

Ստեփանոս Օրբելյան 26, 31, 47, 98, 105, 106, 108

Վահան, Սյունյաց եպիսկոպոս 90

Վահրամյաններ 109

Վանական վարդապետ 102, 103

Վասակ Ապիրատյան 93

Վասակ, Գեղարքունիքի իշխան 53, 119

Վասակ Գնթունի 52, 56

Վասակ Կյուրիկյան (Նոր բերդի ճյուղի հիմնադիր), 109

Վասակ Պահլավունի, սպարապետ, 24, 25, 78, 127

Վարդան աշխարհագիր 40—47, 48

Վարդան պատմիչ 25—27, 32, 34, 149

41, 42, 45, 47, 60, 63, 79,
87, 98—100, 102, 105, 107,
127, 130

Տեր-Ղևոնդյան Ա. 82
Տիրանուն երեց 74

Յլիկ Ամրամ 54, 55

Ութման, նվիրատու 134

Փահլավյան Կյուրիկյան 109

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբասաձոր գյուղ 33

Ագարակ 26

Ալավերդու շրջան 20

Ախթալա 7

Ախուրյան գետ 47

Աղջկա բերդ 35, 36, 37

«Աղստե գաւառ» 31, 32, 78, 127

Աղստե գետ 16, 17, 20—22, 26,

31—37, 40—42, 47—49, 52,
54, 55

Աղստեի հովիտ 6—8, 18, 20, 22,

30—32, 37—39, 43, 48, 50,
52, 78, 118, 127

Աղստե-Տավուշի բնապատմական
շրջան 16

Աղվանք 71, 83, 85, 91, 95, 101
—104

Ամանակ ամրոց 39

Այրարատ 75

Այրարատյան դաշտ 130

Անապատ վանք 103

Անդրկովկաս 107

Անի 24, 47, 57, 80, 83, 85—89,
92—95, 97, 127, 128

Անիի թագավորություն 130

Անի-Շիրակ 139

«Աշոտ Նրկաթ» ամրոց 37, 38

150

Փատուն Ա, Գանձակի ամիրա 77,
79—81, 101

Փատուն Բ, Գանձակի ամիրա 80,
93

Փատուն Գ, Գանձակի ամիրա 80,
99

Փիլարտոս իշխան 94

Քաղբերունի 7

Օրբելիներ 26, 27, 93

Օրբելյաններ 31, 104

Օրմանյան Մ. 9, 93

Առան 108

Ատրպատական 105, 130

Ատրպատականի ամիրայություն
51, 57

Արծն 134

Արմինիա փոխարքայություն 114

Արսլայ գյուղ գավառ 46

Արցախ 101

Ափսաղա 81

Բագրատունյաց թագավորություն
47, 56, 75, 82, 114, 115, 130

Բաղումի լեռնաշղթա 17, 18, 61

Բաղունիք (Բաղկերտ) 67

Բաղդադ 109

Բասեն 57

Բարկուշատ բերդ 31

Բերդաձոր 44

Բերդաց փոք, գավառ 46

Բերդաբար ամրոց 36, 37

Բերդուշ գետ 19

Բղեն բերդ 107

Բյուզանդական կայսրություն,

Բյուզանդիա 24, 25, 57, 78,
82, 86, 91—93, 94, 97, 127,
138

Բշնի 24, 85, 127

Բշնիի իշխանություն 78

Բուզուր ամրոց 37

Գազ բերդ 32, 68, 80, 98, 99,
102

Գազա դաշտ 32, 36, 40

Գազա ա. Սարգիս 32

Գալլաձոր 17

Գանձակ 77, 79—82, 94, 99, 101,
108

Գանձակի ամիրայություն 10, 75,
99, 127

Գանջա 29

Գարդման բերդ 55, 103

Գարդման գավառ 54, 55, 101,
103, 104

Գարդմանաձոր 47

Գեղամա ծով (Իհճ) 119

Գեղարբունիք 31, 53, 119

Գետաշեն գյուղ 32

Գետիկ գետ 17

Գերմանիա 125

Գուգարաց լեռներ 16—18, 49, 52

Գուգարք 16, 19, 21, 31, 46, 48,
49, 53, 54, 56, 60, 61, 68,
69, 77, 79, 82, 101, 104, 128,
130, 131

Գուգարքի թագավորություն 9, 104

Գուգարքի շրջան 18

Դամուրխաթա 29

Դարբանդ 101

Դիմաշեն 26

Դերեդ գետ 6, 17, 19, 22, 27, 29,
30, 31, 33, 34, 35, 47, 48, 52

Դերեդաձոր 22, 39, 41—43, 47

Դեղձնուտի վանք 32

Դմանիա 79, 135

Դուրափանք 46

Դվին 26, 73, 79, 82, 84, 89,
94, 101, 134

Դվինի ամիրայություն 127

Եգիպտոս 93

Եվրոպա 125

Երազգավորս 126, 128

Երզնկանք 103

Երուսաղեմ 73

Երևան 29

Զավե գավառ 101

Բանիք ամրոց 37

Թավրիզ (Թարեզ) 29

Թբիլիսի 25

Թեժ գագաթ 17

Թուրք գավառ 91

Թումանյանի շրջան 18, 20, 39

Իջևան լեռնաշղթա 17

Իջևանի շրջան 18, 20, 32, 41,
43, 49

Լավարի դանգված 16

Լեզիի գագաթ 18

Լեզանի դանգված 16

Լոռի բերդ 7, 14, 21, 32, 48, 92,
100, 102, 105, 134

Լոռի (Ֆիզ. աշխարհ. շրջան)
41—43, 59, 60, 77, 83, 95,
104

Լոռի բաղաք 100, 135

Լոռի-Փամբակի բնապատմական
շրջան 16

Լոռվա թագավորություն 9, 19,
104, 116, 132

Լոռի գանգված 16

Խաչեն 5, 101, 108

Խնձորուտ գետ 17, 36

Խնձորուտ լեռնաբազուկ 49

Խոնավ լեռնաշղթա 18

Խոշոունի 67

Խորակերտ 67, 68

Խորանաշատ վանք 103

Խորխոռունիք 67
Խորվիրապ 34

Մաղկունյաց լեռներ 61, 75
Մամնդավ 93
Մոր գավառ 19, 44, 46
Մովք բնակավայր 20

Կալինինոյի շրջան 18, 48, 54
Կախեթ 81, 82, 92
Կայան բերդ 20—24, 26—38,
40—42, 53, 54, 78, 102, 127
Կայան գավառ (աշխարհ) 20, 21,
22, 25—27, 30, 31, 33, 35,
41, 42, 49, 61
Կայան (Իջևան) լեռնաշղթա 17,
36, 49
Կայծոն բերդ 24, 32, 33, 38—42,
67, 78, 102, 127

Կանգարք գավառ 18, 91
Կապան քաղաք 107
Կապանի թագավորություն 32
Կասպից ծով 32
Կարա Կալա բերդ 36, 38, տե՛ս
նաև Մանթաշ բերդ

Կարին 27, 57
Կարին բանակաթեմ 57
Կարինի ամրաշինություն 26, 27
Կարմրաքարի լեռնաշղթա 17
Կարս 57, 89, 92, 97, 121, 130,
134, 136

Կարսի թագավորություն 114, 128,
132, 138

Կըզ Կալա բերդ 35, 36, 40, տե՛ս
նաև Աղջկա բերդ
Կյուրիկյան թագավորություն 10,
60, 61, 67, 74, 75, 79, 81, 92,
101, 104, 105, 115—117, 124,
126—131, 137

Կոթի գյուղ 32
Կողբ գետ 18
Կողբոփոր գավառ 13, 46

152

Կողթ գավառ 101
Կոտայք 31
Կոտման դաշտ 102
Կ. Պոլիս 83
Կրասնոսելսկի շրջան 20, 49
Կուր գետ 17, 18
Կուրթան գյուղ 7

Հալաբի լեռնաշղթա 16, 17
Հախում գետ 17
Հախում լեռնաքաղաք 49
Հաղարծին գետ 17
Հաղարծին վանք 33
Հաղբատ 7, 19, 22, 23, 27—30,
33—35, 41—45, 65, 73, 74,
77, 78, 80, 87, 100, 105, 109,
123, 125, 126, 133
Հայաստան passim
Հայկական ՄՍՀ 16, 18, 39, 49
Հայոց թագավորություն 57, 85,
88, 114, 115

Հառիճա վանք 46
Հավնունիք 57
Հյուսիսային Կովկաս 26
Հնեվանք 80
Հոնի քաղաք 94
Հոռոմայրի վանք 43
Հոռոմոսի վանք 46
Հովք լեռնաճյուղ 36
Հրազդանի հովիտ 26
Հունարակերտ 47

Ձորագետ գետ 6, 44, 46—48,
54, 55, 67, 134

Ձորագետ գավառ 17, 19, 20, 29,
34, 44—46, 48, 104,

Ձորագյուղ 46
Ձորագյուղ 46
Ձորակապ 46
Ձորակերտ 82
Ձորաշեն 46
Ձորապատ 46

Ձորաստան 46
Ձորավանք 46
«Ձորոյ գետ» գավառ 44
Ձորոյ երկիր 46
Ձորոփոր գավառ 18, 19, 20, 22,
34, 35, 42, 43, 46, 48, 53—
55, 104, 118
Ձորոփորի նախարարություն 50

Ղրաղի ձոր 37

Ճորա պահակ 101

Մածնաբերդ 102, 105—107, 109
Մածնաբերդի իշխանություն 10,
108
Մակարավանք 32, 45
Մահկանաբերդ 21, 25—27, 32,
36, 102

Մահկանաբերդ «երկիր», «գա-
վառ» 32, 33

Մալմեխ գագաթ 17
Մանթաշ բերդ 36—38, 40

Մարաշ 94
Մարմաշեն 46, 91

Մեծ Հայք 16
Մթին (Խոնավ) լեռնաշղթա 18
Մթնասարի լեռնաշղթա 17, 18, 49
Միափոր (Մուրղուզի) լեռնաշղթա
16, 17, 49

Միափոր գավառ 119
Միջագետք 24, 78, 127
Միսխանա գետ 134
Մշկավանք 32
Մուշ 73

Նախճավան 91
Նիգ գավառ 61, 75
Նոյեմբերյանի շրջան 18, 32
Նոր բերդ 102, 103, 109
Նոր Գետիկ վանք 31, 33, 35
Նիրկերտ (Մայաֆարկին) 109

Շամախ 29
Շամշադինի շրջան 42, 43, 49,
52, 71, 109
Շամշուղե 51, 52, 56, 79, 92
Շամքոր 47, 79, 103
Շավարշավան գյուղ 32
Շիրակ 24, 46, 47, 75, 85—88,
94, 131
Շիրակ—Այրարատ 138
Շիրակի թագավորություն 86
Շնող (գյուղ, բերդ) 39—41

Ոսկեպար գետ 18
Ոսկեպար լեռնաշղթա 17, 18, 49
Որդաձոր 43, 44
Որոտան բերդ 31, 107
Ոփրեթ 92

Չատին լեռ 17

Պապաբարի լեռնաշղթա 17
Պարտավ 79
Պարտիզաց փոր գավառ 46
Պղնձահանք 19, 44

Ջավախք 91

Սալնապատ 46
Սամշլիղե 81, տե՛ս նաև Շամ-
շուղե
Սանահին 7, 9, 14, 19, 27—30,
33, 41—45, 52, 58, 59, 61—
68, 70, 72—76, 86, 87, 90,
105, 106, 123—126, 128, 133

Սանաջուր գետ 17
Սասունի իշխանություն 114
Սերկելի, վայր 24
Սյունիք 5, 31, 107, 119, 121,
124, 130, 136, 138
Սյունիքի թագավորություն 114,
116, 138
Սոմխեթ 67

Ստեփանավանի շրջան 18, 48, 54, 90

Ստեփանավան քաղաք 134

Սուրմարի 91

Սևորդիք, Սևորդյաց գավառ 24, 41, 44, 45, 67, 79

Վայոց ձոր 31

Վան 134

Վանանդ 115

Վանանդ-Արշարունիք 136

Վանանդի թագավորություն 116

Վասպուրական 5, 46, 119, 121, 130, 136, 138

Վասպուրականի թագավորություն 114, 116

Վարդարլուր գյուղ 7, 90

Վարդաքար 92

Վիրա-ափիադաց թագավորություն 11, 75, 82

Վիրահայոց լեռներ 16, 18

Վրաստան 26, 27, 50, 61, 81, 91, 98, 102, 105, 107, 108, 135

Վրացական ՍՍՀ 16

Վրաց դաշտ 51, 79

Վրաց թագավորություն 33

Վրկանի աշխարհ 32

Տաթևի վանք 124

Տալք 46, 96

Տաշիր passim

Տաշիր «գաւառ» (վարչական միավոր) 52, 55, 56, 58, 63, 78, 128

Տաշիր գետ 17

Տաշիր «երկիր» (վարչական միավոր) 58, 59, 61, 64, 65, 67, 104, 118, 120, 123, 124, 126, 128, 129

Տաշիրի նախարարություն 18, 50

Տաշիր-Չորագետ passim

Տաշիր-Չորագետի թագավորություն 56, 58, 64, 75, 104, 114—117, 124, 137, 138

Տավուշ բերդ 42, 54, 98, 99, 102, 105—108

Տավուշ գավառ 24, 41—43, 45, 47—49, 50, 54, 71, 106, 109, 118, 127

Տավուշ գետ 17

Տավուշ գյուղ 103

Տավուշի իշխանություն 10

Տավուշի լեռնաբազուկ 49

Տավուշի ձոր 53—55

Տարոն 5, 46, 115, 137

Տարոնի իշխանություն 114

Տերունական բերդ 102

«Տես և անց» ամրոց 29

Տուս գավառ 41, տե՛ս Նաև Տավուշ գավառ

Տփղիս 26, 29, 33, 50, 61, 68, 79, 81, 92, 99, 135

Տփղիսի արարական ամիրայություն 51, 75, 79, 99, 127

Ուխտիս 102

Ուտի «գաւառ» (վարչական միավոր) 52—56, 58, 128

Ուտիք 41, 45, 47, 49, 53, 54, 71, 101, 103, 119

Ուրասար 17

Փամբակ գետ 17, 44, 46

Փամբակ-Արեգունի լեռներ 49

Փամբակի լեռնաշղթա 17, 75

Փամբակի ձոր 43, 44

Փայտակարան 79

Փառխոս 55, 79, 123

Փոքր Ասիա 91, 94

Փոքր Կովկաս 16, 17

Փուսա, լեռնանցք 26

Փաշաթաղ գաղաթ 17

Փարթլի 25, 26, 98

Փարխաշի լեռնանցք 17

Քոբայր 43, 92, 102

Քոզին (Գավարդին) 99

Քուստ 101

Քուստ-ի Փառնայ 55

Օձուն 7, 18, 42, 44, 50

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ Ա—Տաշիր-Ձորագետի պատմաաշխարհագրական ակնարկ	16
1. Երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը	16
2. Զշտումներ Տաշիր-Ձորագետի պատմական աշխարհագրության շուրջ	21
Գլուխ Բ—Տաշիր-Ձորագետի (Կյուրիկյան) թագավորության կազմա- վորումը Գուգարքում	50
1. Տաշիր-Ձորագետը Բագրատունյաց ուստանի վարչական մարզ 2. Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմակերպման նա- խադրյալներն ու ժամանակը	50 56
Գլուխ Գ—Քաղաքական անցքերը XI—XII դդ. սկզբին	76
1. Տաշիր-Ձորագետը XI դարում	76
2. Կյուրիկյան թագավորության անկումը	105
Գլուխ Դ—Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	112
Վերջաբան	136
Յանկեր	140
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	140
Անձնանունների ցանկ	146
Տեղանունների ցանկ	150

ՈԱՖԱՅԵԼ ԻՎԱՆԻ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՏԱԾԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏ

(X դ.—XII դ. ՍԿԻՋԲ)

Հրատ. խմբագիր. Ժ. Մ. Աղոնց, գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ,
տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, սրբագրիչ Ձ. Դ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

ИБ № 675

Հանձնված է շարվածքի 3. 03. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության
6. 07. 1982 թ.: ՎՅ 05310: Չափը 84×108¹/₃₂, թուղթ № 1: Տառա-
տեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 8,19,
տպագր. 9,75 մամուլ+4 ներդ.: Հրատ-հաշվարկ 7,6 մամուլ: Տպա-
քանակ 2000: Պատվեր № 284: Հրատ. № 5655: Գինը 1 ո. 30 կ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության, 24 ք.
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, Барикамунян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Բարեկամության 24:

Типография издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
Барикамунян, 24.